

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1911

bron

*Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden,
over het jaar 1910-1911.* E.J. Brill, Leiden 1911

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003191101_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verslag van de jaarlijksche vergadering, gehouden te Leiden op den 14^{en} Juni 1911.

De Beschrijvingsbrief luidde aldus:

LEIDEN, den 17^{den} Mei 1911.

M.

Bij dezen heb ik de eer U uit te noodigen tot het bijwonen der Jaarlijksche Vergadering van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, die gehouden zal worden op *Woensdag den 14^{den} Juni*, des voormiddags klokke *elfuren*, in het gebouw der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Steenschuur alhier.

De orde der werkzaamheden is als volgt:

I.

Opening der Vergadering door den Voorzitter, Dr. A. KLUYVER, met eene toespraak.

II.*

Voordracht van den Heer Prof. Dr. H. BRUGMANS: 'Litteratuur als historische bron.'

III.

Verslag van den staat der Maatschappij en van hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar.

* Door het Bestuur zal worden voorgesteld de behandeling van punt II uit te stellen tot na de pauze.

IV.

Verslag van den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop.

V.

Verslag omtrent de rekening en verantwoording van den Penningmeester.

VI.

Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

VII.

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

VIII.

Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen gewone en buitenlandsche leden.

IX.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om van de interessen van het Fonds een bedrag van 400 gulden te verleen en aan de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, voor het doen bewerken en uitgeven van een Supplement (1901-1910) op het *Repertorium* betr. de geschiedenis des Vaderlands.

X.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering om van de interessen van het Fonds een bedrag van 500 gulden te verleen en aan de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde, als bijdrage in de kosten van het samenstellen van een *Historisch Gedenkboek* ter gelegenheid van de herdenking van Neerlands herstel in 1813.

XI.

Voorstel van de Maandelijksche Vergadering tot nadere regeling der jaarwedde van den Secretaris.

XII.

Verkiezing van twee Bestuursleden in de plaats van de aftredende leden HH. Dr. C.H. TH. BUSSEMAKER en Dr. J.S. SPEYER. De door de Maandelijksche Vergadering voorgedragen dubbeltallen bestaan uit de Heeren:

I. a. Dr. G.J. BOEKENOOGEN.

b. Dr. J. VERDAM.
II. *a.* Dr. G. KALFF.
b. F.G. KRAMP.

XIII.

Verkiezing van een Bibliothecaris in de plaats van den volgens art. 75 der Wet aftredenden titularis. Het door de Maandelijksche Vergadering voorgestelde dubbeltal bestaat uit de Heeren:

a. L.D. PETIT.

b. Dr. C.H. TH. BUSSEMAKER.

NAMENS HET BESTUUR, S.G. DE VRIES, *Secretaris*.

De Vergadering wordt bijgewoond door de Bestuursleden: A. Kluyver, *Voorzitter*, J. Heinsius, *Penningmeester*, P.J. Blok, S. Gratama, J.S. Speyer, S.G. de Vries, *Secretaris*, door L.D. Petit, *Bibliothecaris*, door de Leden:

H. Brugmans, J. Verdam, J.H.C. Kern, Mevr. Th. Schwartz (van Duyl), A.G.C. van Duyl, G.J. Dozy, P.A.M. Boele van Hensbroek, A.W. Weissman, A.S. Kok, B. Kruitwagen, Mej. C.C. van de Graft, A. Beets, A.A. Ganderheyden, H.C. Diferee, G.J. Boekenoogen, W. van Everdingen, C.H. Ph. Meyer, P.A.A. Boeser, J.V. de Groot, P.C. Molhuysen, K. Sneyders de Vogel, J.H. Abendanon, J.C.G. Jonker, W. Meijer, H. IJ. Groenewegen, J. Prinsen JLz., L.A. Kesper, J.M. Hoogvliet, D.C. Hesseling, J. Dyserinck, S.A. Naber, H.M. Werner, W.F. Leemans, E.W. Moes, H.E. van Gelder, H. Oort, D.G. Jelgersma, K.H. de Raaf, E. Wiersum, W.B. Kristensen, A.G. Roos, R.A. van Sandick, S. Baart de la Faille, V. Loosjes, Mej. J.W.A. Naber, Mej. A.G. de Leeuw, Mej. A. van der Flier, C.J. Wijnaendts Francken, Mej. E.M.A.J. Soer, Mevr. Th. Hoven, L.H.J. Lamberts Hurrelbrinck, G.J.W. Koolemans Beijnen, J.H. Groenewegen, W.J.J.C. Bijleveld, I.H. Gosses, N.J. Beversen, J.F. Gebhard Jr., A.H. Garrar, C.P. Burger Jr., W. Draaijer, T.J. de Boer, N.W. Posthu-

mus, Th. Nolen, A.A. Beekman, Mevr. A. Smit Kleine-Fastré, F. Smit Kleine, J. Lindeboom.

I. De Voorzitter de Heer Dr. A. Kluyver opent te elf uren de Vergadering met eene toespraak, door hem ter uitgave afgestaan en hierachter gedrukt (Bijlage I). Daarop deelt de Voorzitter mede, dat het Bestuur der Vereeniging 'Arentsburgh' alle leden der Maatschappij heeft uitgenoodigd na afloop dezer Vergadering de opgraving der Romeinsche vesting onder Voorburg te komen bezichtigen. Het aanvankelijk voornemen was, dat de Heer Dr. J.H. Holwerda, onder wiens leiding de opgraving geschiedt, alsdan op het terrein aanwezig zou zijn om de noodige en gewenschte inlichtingen en verklaringen te geven. Nu deze evenwel door treurige familieomstandigheden plotseling daarin verhinderd werd, heeft de Voorzitter dier Vereeniging, de Heer Mr. S. Gratama, zich welwillend bereid verklaard de bezoekers rond te leiden.

II. Op voorstel van het Bestuur wordt besloten eerst punt III-VIII van den Beschrijvingsbrief en eerst daarna II te behandelen.

III-IV. Door den Secretaris en den Bibliothecaris worden hunne verslagen voorgelezen omtrent den staat der Maatschappij en hare belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het afgelopen jaar en omtrent den staat der Boekverzameling gedurende hetzelfde tijdsverloop. De Voorzitter betuigt aan beiden dank en deelt mede, dat deze verslagen in eenigszins meer uitgebreiden vorm in de Handelingen zullen worden gedrukt (zie hierachter Bijlagen III-IV).

V. De Voorzitter bericht, dat HH. Mr. J.H. Carpentier Alting en Dr. L. Knappert, in de Maandvergadering van 7 April benoemd tot nazien der rekening en verantwoording van den Penningmeester (zie Bijlage V), alles nauwkeurig hebben nagegaan en in de beste orde hebben bevonden, zoodat zij konden voorstellen hem onder dankzegging te ontlasten. De Voorzitter betuigt den dank der Vergadering aan de genoemde Heeren en aan den Penningmeester, wien hij tevens hulde brengt voor zijn nauwgezet beheer.

VI-VII. De Verslagen der Commissiën voor Taal- en Letterkunde en voor Geschied- en Oudheidkunde worden door hare Secretarissen HH. Dr. G.J. Boekenoogen en Dr. P.C. Molhuysen voorgelezen. Beide worden in dank aanvaard voor de Handelingen (Bijlagen VI en VII).

VIII. Namens de Commissie voor stemopneming in de Maandvergadering van 5 Mei benoemd, doet de Heer Dr. D.C. Hesseling mededeeling van den uitslag der stemming gehouden ter verkiezing van nieuwe Leden der Maatschappij, nl. volgens besluit dier Maandvergadering, 30 gewone en 8 buitenlandsche Leden. De Commissie, waarin met den Heer Hesseling zitting hadden HH. Dr. G.J. Boekenoogen, Dr. P.A.A. Boeser, W. Draaijer, Dr. H.H. Juynboll, Dr. W.B. Kristensen, Dr. J. Verdam, Dr. S.G. de Vries en Dr. C.J. Wijnaendts Francken, heeft uit handen van den Secretaris ontvangen 203 stembiljetten waarvan één als niet ondertekend, van onwaarde moest worden verklaard. Vier der voorgestelden hebben een gelijk aantal stemmen op zich vereenigd, hetgeen der Commissie aanleiding geeft voor te stellen 31 in plaats van 30 gewone Leden als gekozen te beschouwen.

Nadat de Vergadering hiertoe besloten had, deelt de Heer Hesseling mede, dat gekozen zijn (in alphabetische orde):

Gewone Leden:

Mr. J.P. Fockema Andreae te Utrecht.
 Ch. R. Bakhuizen van den Brink te 's-Gravenhage.
 Jhr. Mr. W.A. Beelaerts van Blokland te Wassenaar.
 Dr. H.J.E. Endepols te Maastricht.
 Mej. J.I.D. Engelberts te Assen.
 J. Eysten te Utrecht.
 J.W.H. Goossens te Rolduc.
 Jhr. Mr. B.M. de Jonge van Ellemeet te Utrecht.
 Mr. J. Valckenier Kips te Delft.
 Jos. Kleyntjens te Nijmegen.
 Dr. J.H. Leopold te Rotterdam.
 Dr. A. Rutgers van der Loeff te Utrecht.
 Dr. J.P. Lotsy te Haarlem.
 Dr. W. Meindersma te 's-Hertogenbosch.
 Dr. P.H. van Moerkerken Jr. te Haarlem.
 Dr. E.C. Godée Molsbergen te Stellenbosch.
 Dr. W.J.M. Mulder te Katwijk a.R.
 Mr. I.A. Nederburgh te 's-Gravenhage.
 J.D. Domela Nieuwenhuis te Gent.
 Chr. Nuys te Amsterdam.
 Dr. H.G.A. Obreen te Brussel.
 Dr. O. Oppermann te Utrecht.
 Mr. F.D.E. van Ossenbruggen te Magelang.
 Mr. C.W. van der Pot Bz. te Leiden.
 P. Gouda Quint te Arnhem.
 Mej. Dr. H.J.A. Ruys te Leiden.
 J. van Stolk Az. te Rotterdam.
 Dr. M.W. de Visser te Leiden.

Mevr. A. Weber-Van Bosse te Eerbeek.
 Dr. M. Wolff te Haarlem.
 Dr. C.H. Ebbinge Wubben te 's-Gravenhage.

Buitenlandsche Leden:

Dr. R. Brandstetter te Luzern.
 H.D. van Broekhuizen te Pretoria.
 J.F.E. Celliers te Pretoria.
 Dr. H. Degering te Berlijn.
 Dr. E. Littmann te Straatsburg.
 Dr. J. Mac Leod te Gent.
 Dr. Cam. Manfroni te Padua.
 Dr. M.J. Pohl te Bonn.

Na deze mededeeling vraagt de Heer Dr. H.E. van Gelder of het niet mogelijk zou zijn eene zelfde alphabetische volgorde gemakshalve ook te volgen bij het vaststellen der Lijst van kandidaten voor het lidmaatschap gesteld. De Voorzitter antwoordt hierop, dat het sedert jaren gewoonte is de volgorde van de namen der kandidaten door het lot te doen bepalen, hetgeen hem alleszins billijk voorkomt.

De Voorzitter betuigt daarop dank aan den Heer Hesseling en aan de overige leden der Commissie voor stemopneming.

De Heer Dr. J.M. Hoogvliet vraagt hierop het woord en verklaart overtuigd te zijn in den geest aller aanwezigen te handelen door een woord van dank tot den Voorzitter te richten voor zijne ter opening der Vergadering gehouden toespraak (*Luid applaus*).

Hierop wordt de Vergadering voor ongeveer een uur geschorst.

II. Na heropening der Vergadering verleent de Voorzitter het woord aan den Heer Dr. H. Brugmans voor zijne onder No. II aangekondigde voordracht 'Litteratuur als historiebron.' Na deze voordracht betuigt de Voorzitter onder luide teekenen van instemming der aanwezigen den Spreker hartelijken dank en verzoekt hem zijne voordracht ter uitgave in de 'Handelingen' af te staan. De Heer Brugmans verklaart zich bereid aan dit verzoek te voldoen (zie hierachter, Bijlage II).

IX-X. De hierop aan de orde gestelde Voorstellen der Maandelijksche Vergadering om van de interessen van het Fonds een bedrag van 400 gulden te verleenen aan de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde voor het doen bewerken en uitgeven van een Supplement (1901-1910) op het *Repertorium* betr. de geschiedenis des Vaderlands, en een bedrag van 500 gulden aan dezelfde Commissie te verleenen als bijdrage in de kosten van het samenstellen van een *Historisch Gedenkboek* ter gelegenheid van de herdenking van Neerlands herstel in 1813, worden na eenige toelichting door den Voorzitter gegeven, met algemeene stemmen aangenomen.

XI. Eveneens wordt met algemeene stemmen aangenomen het Voorstel der Maandelijksche Vergadering tot nadere regeling der jaarwedde van den Secretaris in dier voege, dat deze wordt bepaald op het in art. 30 der Wet genoemde bedrag van *f* 600.

XII. Tot Bestuursleden in de plaats van de aftredende leden, HH. Dr. C.H. Th. Bussemaker en Dr. J.S. Speyer, worden benoemd HH. Dr. G.J. Boekenoogen en Dr. G. Kalff.

XIII. Tot Bibliothecaris in de plaats van den volgens art. 75 der Wet aftredenden titularis wordt herbenoemd de Heer L.D. Petit.

Bij de hierop volgende rondvraag brengt de Heer Dr. J. Dyserinck zijnerzijds hulde aan den Heer Brugmans voor zijne voordracht in deze Vergadering gehouden en in 't bijzonder voor zijne woorden van waardeering aan Mevr. Bosboom-Toussaint gewijd. Hij wijst daarbij op de treffende overeenkomst dier woorden met het vleierend oordeel dat indertijd Fruin over de historische studiën en de nauwkeurige voorstelling van Mevr. Bosboom uitsprak in een aan haar gericht, nog onuitgegeven brief, waarvan de Heer Dyserinck onlangs kennis kreeg en waaruit hij thans eenige volzinnen voorleest.

Voorts vertoont de Heer Dyserinck eene fraaie afbeelding van een merkwaardig oud portret van Mevr. Bosboom, onlangs door hem ontdekt, en deelt ten slotte een letterkundig curiosum mede, dat de lezing van hare brieven hem deed vinden. In een brief van 23 Maart 1846 schreef zij: 'Nijgh grimt mij aan met zijn Nieuwe Rotterdamsche Courant en Potgieter vleit en dwingt mij beurtelings Diana af voor de Gids'. Zou de behoudende juffrouw Toussaint aan het pas opgerichte liberale blad hebben medegewerkt? Het wekt bevreemding en Spr. was aan het nasporen gegaan van het eigenaardige geval. Het geluk diende hem. In 1847 zag bij de firma Nijgh een boek het licht: 'Verhalen van Sikke Sikkes, Kneppelhout en Boudewijn', een boek, dat in geen onzer bibliotheken te vinden is en dat Spr. toevallig ter hand kwam. Van Kneppelhout staat er een uitnemend geschreven reisverhaal in: 'Van Doesburg naar Heidelberg', in briefvorm gesteld onder het adres: 'Waarde Alexander',

met wien niemand anders bedoeld kan zijn dan Kneppelhout's te Doesburg geboren vriend Alexander VerHuell. Wie Sikke Sikkes, van wien eene goede, uitvoerige, in den Haag spelende novelle 'De moraal des Tijds' was opgenomen, wezen kan, Spr. weet het niet; maar het derde verhaal: 'Een wonderlijke vertelling van een gaper' van Boudewijn - alias J.L. van der Vliet - bracht hem eenigszins op het spoor. Boudewijn toch was tevens redacteur van 'De Tijd' en in dat tijdschrift, in den jaargang 1847, vindt men nu deze mededeeling: 'De redactie der Nieuwe Rotterdamsche Courant wilde om haar blad meer ingang te doen vinden bij het publiek wekelijks aan de geabonneerden gratis een vel druks geven, waartoe eenige inlandsche auteurs zouden medewerken. Boudewijn stond nu ook zijn Gaper af, en deze roman is nu bijna afgedrukt in de wekelijksche Tabletten der N.R. Ct. Als de roman geheel is afgedrukt, zal de uitgever hem nog in een afzonderlijk boekdeel het licht doen zien, waarschijnlijk in vereeniging met stukken van den heer Kneppelhout, mejuffrouw Toussaint en een zekeren heer Sikke Sikkes, die goed gevonden heeft zijn waren en goeden naam onder dat pseudoniem te verbergen.' Inderdaad had in 1845 (13 Nov.) de redactie der N.R. Ct. dit plan aangekondigd en als vermoedelijke medewerkers: J. van Lennep, Mej. Toussaint, Kneppelhout, Boudewijn, Donkersloot e.a. opgegeven. In Van Lennep's nalatenschap schijnt geen brief van den uitgever Nijgh te zijn; wat juffr. Toussaint betreft, het is alleszins verklaarbaar, dat Nijgh haar 'aangrimde', want de toezegging, die zij waarschijnlijk gedaan heeft, heeft zij blijkbaar niet gehouden.

Wie is nu Sikke Sikkes? Spr. voelt iets voor Jonckbloet: hij had toen een 'goeden' naam en was bevriend met Boudewijn, waarschijnlijk den adviseur van Nijgh.

Maar Spr. geeft zijne meening voor beter en onderwerpt haar aan het oordeel zijner deskundige medeleden.

De Voorzitter betuigt den Heer Dyserinck den dank der Vergadering voor deze mededeelingen en verleent daarop het woord aan den Heer G.J.W. Koolemans Beijnen die uit naam der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde zijn dank uitspreekt voor het zoeven verleende subsidie ten behoeve van de voorbereiding van een Historisch Gedenkboek ter gelegenheid van de herdenking van Neerlands herstel in 1813. Tevens neemt hij deze gelegenheid te baat om de aanwezigen op te wekken elk in zijn kring te zoeken naar familiepapieren of andere bescheiden die wellicht nog hier en daar verscholen liggen en hoewel schijnbaar niet van groot belang, toch met andere dergelijke in verband gebracht, van eenig nut zouden kunnen zijn en zeker door de Commissie in dank zouden worden aanvaard.

Hierop wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

Bijlage I. Toespraak van den voorzitter.

Zeer geachte Medeleden!

Ik zeg U dank voor Uwe tegenwoordigheid in deze algemeene vergadering van onze Maatschappij. Hare lotgevallen in het afgelopen jaar zult Gij vernemen uit de verslagen die U straks worden voorgelezen. Maar ééne bijzonderheid uit haar geschiedenis moet worden vermeld door den Voorzitter. Want wij willen onze werkzaamheden niet beginnen zonder vooraf hen te gedenken, die wij dit jaar door den dood hebben verloren. Van de gewone leden zijn het: J.A. Heuff Az., H.G. Jansen, C.J. Leendertz, Dr. M. Treub, J. Postmus, Dr. H.J. de de Chauffepié, Jhr. J.J. de Geer van Oudegein, Mr. J.G. Patijn. Wij verwachten, dat in onze jaarboeken hunne verdiensten met alle zorg zullen worden beschreven. Van onze buitenlandsche leden zijn het vooreerst vier bekende mannen der Vlaamsche beweging: J. Bouchery, J. Broeckart, E. Coremans, K. Versnaeyen; dan S.J. du Toit, een strijder voor de Afrikaansche volkstaal; vervolgens Dr. E. Martin, hoogleeraar te Straatsburg, een germanist die ook onze middeleeuwsche taal beoefende; eindelijk D. Ferguson te Croydon, die in 1910 benoemd, spoedig daarna overleed.

Door de namen van die afgestorvenen, wier levenstaak zoo verschillend is geweest, worden wij herinnerd aan de verschillende belangen die onze Maatschappij zich aantrekt. Zij kiest haar leden niet alleen onder de beoefenaars der wetenschappen. Zij is gesticht door personen die het practisch gebruik der moedertaal evenzeer beoogden als de historische studie daarvan; en Nederlandsche stilisten, ook zonder dat zij geleerden zijn, behooren nog altijd tot onzen kring. Het omgekeerde is stellig evenzoo mogelijk: niet ieder taalkundige, wiep ons lidmaatschap wordt aangeboden, zal op den naam van stilist willen aanspraak maken. Allicht toch zijn zéér verschillende gaven niet in één mensch vereenigd. Wie als philoloog het Nederlandsch beoefent, tracht het onherroepelijk verleden voor zijn geest te doen herleven. En zoodra hij durft aannemen, dat hij zich van dat verleden een eenigszins juiste voorstelling heeft gevormd, is zijn doel bereikt. Maar die begaafdheid voor de wetenschappelijke theorie is misschien zijn eenig talent; hij blijft een waarnemer van de taal maar wordt allesbehalve een bouwmeester. Zijn historische kennis kan hem zelfs het geloof hebben ingeboezemd, dat de taal in haar onophoudelijke verandering het meest door onpersoonlijke krachten wordt bestuurd; en hij erkent met inschikkelijkheid het recht van alle feiten, hoe die ook mogen zijn.

Wat zal zoo iemand zeggen van de les, dat wij onze moedertaal zuiver moeten bewaren? Die gedachte vindt hij wel wat kinderlijk. Immers, overal waar volken met elkaar in aanraking komen, vinden wij de gevolgen daarvan in hun wijze van spreken. Dat is de loop der geschiedenis geweest, en zóó zal het ook gaan in de toekomst. Men heeft zich aan die noodzakelijkheid te onderwerpen, en wij moeten die in allerlei opzichten weldadig noemen.

De internationale omgang geeft wat ieder volk door eigen kracht niet zou hebben gevonden; en die omgang is wel niet altijd vreedzaam, maar de Tijd is een groot heelmeester. Gallië is door de Romeinen veroverd, en de Galliërs zijn gezwicht voor de Romeinsche beschaving: moeten de Franschen er nu nog altijd over treuren, dat hun Celtische voorouders Latijn zijn gaan spreken? Moeten wij Nederlanders ons er over schamen, dat honderden woorden, die wij dagelijks gebruiken, in verschillende tijden als vreemde elementen in onze taal zijn gekomen? Maar een gewoon Hollander vindt immers het woord *tafel* nu even goed Hollandsch als het woord *stoel*.

Men brengt de taal soms in verband met politieke zelfstandigheid, maar - zoo zegt hij -, wat ook de politieke toekomst moge zijn, men moet vooral niet denken, dat een taal die over een eenigszins groot gebied door het geheele volk wordt gesproken, zonder groot bezwaar door een andere kan worden vervangen. Hoeveel moeite heeft men ook in de negentiende eeuw niet gedaan om het Fransch in België populair te maken. Maar al is het de spreektaal van de helft der bevolking, en al is het ook bij de andere helft zeer bekend, bij velen zelfs geliefd, het is toch nooit de volkstaal geworden benoorden de lijn waardoor het reeds in de middeleeuwen werd begrensd.

Ook de scheiding tusschen Romaansch en Germaansch in het noordoosten van Frankrijk is blijkbaar eeuwen lang nagenoeg dezelfde gebleven. Die grenslijn, die nu niet ver is van Diedenhofen of Thionville, liep reeds in de negende eeuw - zooals men heeft aangetoond - in die zelfde buurt¹. Onder het Fransche bewind van een

¹ Zie Gröber, *Grundriss d. roman. Philol.*² 1, 721.

paar eeuwen heeft men de Duitse volkstaal in den Elsass niet kunnen doen verdwijnen; en thans klagen de Duitse patriotten er over, dat in het veroverde deel van Lotharingen nog maar altijd veel Fransch gesproken wordt, zoodat men b.v. nog in 1909 het Fransch als ambtelijke taal in 311 gemeenten moest toelaten¹. Al is het nu ook vaak gebeurd, dat een taal is verspreid ver buiten haar oorspronkelijk gebied, - en de geschiedenis van het Latijn zal daarvan altijd een sprekend voorbeeld blijven -, toch moet men erkennen, dat de volkstalen dikwijls een groote standvastigheid hebben en sterker zijn dan politieke macht. Vooral moet dit het geval zijn in een dicht bevolkt en zeer beschaafd land, waarvan de bewoners zich niet zoo gemakkelijk door vreemdelingen zullen laten verdringen.

Een groot aantal vreemde elementen in een taal kan juist het teeken zijn van een bedrijvigen volksgeest. Is het Engelsch niet een voorbeeld daarvan? Ook in het gewone Engelsche spraakgebruik treft ons de vrijheid waarmede vooral Romaansche en Latijnsche elementen, maar ook andere, samen met de oude Germaansche worden gehanteerd. En is die toeschietelijkheid jegens vreemde talen nu gevaarlijk voor de Engelsche nationaliteit of voor de politieke macht van Engeland? Indien er gevaar is, dan zal men het niet juist zoeken in de eigenaardige samenstelling der Engelsche taal. Laat een volk - zoo besluit onze spreker - in allerlei opzichten begaafd zijn, dan zal die krachtige geest zich van zelf in de taal openbaren; en of die taal nu, ten gevolge van bepaalde historische oorzaken, een grooter of kleiner aantal vreemde elementen

1 Zie *Zwanzig Jahre alldeutscher Arbeit und Kämpfe; herausgegeben von der Hauptleitung des Alldeutschen Verbandes* (A^o. 1910), blz. 404-412, in het bijzonder blz. 410.

bevat, dat is van minder belang: wat inderdaad overtollig is, zal van zelf verdwijnen; wat blijft was inderdaad van nut.

Maar tegenover dat beginsel van onthouding staat een ander, niet minder natuurlijk, en dat een vorm is van het purisme. Reeds bij de Romeinen werd het op tweeërlei wijze verdedigd. Wat te Rome gebeurde sinds het laatste tijdperk der Republiek is kort en krachtig door Horatius aldus gezegd: ‘Griekenland werd veroverd, maar zelf veroverde het zijn barbaarschen overwinnaar’. Meer en meer werd men te Rome bekend met Grieksche denkbeelden en Grieksche taal; en wanneer beschaafde Romeinen zich niet in acht namen, gebruikten zij in hun Latijn telkens Grieksche woorden en zinswendingen. Maar juist onder de aanzienlijken waren er die meenden, dat dit gebruik binnen zekere grenzen moest beperkt blijven; het nationalisme gedoogde niet dat het Grieksch zou binnensluipen in de taal der regeering. Van Keizer Tiberius wordt verhaald dat hij goed Grieksch sprak, maar er zich vooral in den senaat van onthield, en dat volgens hem de tekst der senaatsbesluiten door geen Grieksch woord mocht ontsierd worden¹. Cicero geeft voor het purisme nog een andere aanbeveling. Sprekende over datgene wat hij noemt *decorum*, dat is het niet-tegenstrijdige, het natuurlijke, dat wij in al onze gedragingen moeten toonen, stelt hij dit ook als een regel voor het gebruik der taal: ‘wij moeten - zoo zegt hij - die taal

1 Zie Suetonius, *Tiber.* 71: ‘Sermone Graeco quamquam alioqui promptus et facilis, non tamen usque quaque usus est, abstinuitque maxime in senatu: adeo quidem, ut monopolium nominaturus veniam prius postularet, quod sibi verbo peregrino utendum esset; atque etiam cum in quodam decreto patrum $\mu \mu$ recitaretur, commutandam censuit vocem, et pro peregrina nostraten requirendam aut si non reperiretur, vel pluribus et per ambitum verborum rem enuntiandam’.

spreken die inderdaad de onze is, en niet doen als sommigen, die zich bespottelijk maken door telkens Grieksche woorden tusschen de Latijnsche in te voegen'¹. Hier verdedigt hij het zuivere Latijn met een beroep op het gevoel voor welvoeglijkheid en harmonie; elders spreekt ook bij hem zeer sterk het Romeinsche gevoel van eigenwaarde, en windt hij zich op in den lof van het Latijn, dat - zooals hij zegt - het Grieksch in rijkdom van uitdrukkingen zelfs te boven gaat².

Ook toen er geen Romeinsch rijk meer bestond en de Latijnsche levende taal Romaansch werd, bleef het oude Latijn in stand als internationale vorm der hoogere beschaving. Het was onmisbaar, het was eerwaardig, de afstammelingen der barbaren onderwierpen zich aan zijn gezag, en zij vermeden het Latijn niet wanneer zij schreven in hun eigen taal. Vandaar in de taal der oudere geleerden die eigenaardige bontheid, waarom wij nu soms lachen, doch waarin men eeuwen lang geen bezwaar heeft gezien: tegenover het Latijn was ook een goed patriot niet hooghartig; het purisme gevoelde hij niet als een plicht. Hij kon Duitsch schrijven met Latijnsche woorden er in, zelfs in den naamval die volgens het Germaansche zinsverband werd vereischt. Ziehier b.v. eenige regels van Leibniz: 'Ich bin bestrebt meinen calculum situs in Form zu bringen, weilen wir bisher nur calculum magnitudinis gehabt und daher unsere Ana-

1 Zie *De Officiis* I, 31: 'Ut enim sermone eo debemus uti, qui innatus est nobis, ne, ut quidam, Graeca verba inculcantes, iure optimo rideamur, sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus'.

2 Zie b.v. *De Finibus* III, 2: 'Quoniam saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed eorum etiam, qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores'.

lysis nicht perfecta, sed ab Elementis Geometriae dependens gewesen. Mir aber müssen die Elementa selbst per calculum herauskommen, und gehet gar artlich von statten. Von dieser Analysis dependieret alles, was imaginationi distinctae unterworffen'¹.

En wanneer Leibniz geen Latijn schreef, dan schreef hij zeer dikwijls Fransch. Maar het Fransch was even goed een internationale taal geworden, en het gebruik van het Fransch of van Fransche woorden in de eigen taal werd niet juist beschouwd als onvereinigbaar met gehechtheid aan eigen land en volk. Dat kon eerst veranderen zoodra men de meerderheid der Fransche beschaving niet meer erkende, nadat in Duitschland het gevoel van eigenwaarde in oorlogen tegen Frankrijk was ontvlamd. Van toen af werd ook bij ons, krachtiger dan te voren, het gebruik van Fransche woorden bestreden. In 1891 had men in Duitschland een vereeniging gesticht ter behartiging van Duitsche belangen in en buiten het vaderland; deze vereeniging heette *Der Alldeutsche Verband*. In 1897 werd bij ons met een dergelijk doel opgericht *Het Algemeen Nederlandsch Verbond*, dat zich in den strijd tegen het Fransch, hier te lande en in België, bijzonder krachtig weerde. De loop der omstandigheden was daarbij gunstig, want intusschen werd de invloed van het Fransch op onze taal getemperd door een toenemenden invloed van het Duitsch. Meer dan honderd jaar geleden werd daarover reeds geklaagd door Bilderdijk, die zelf in dat opzicht ook niet zonder zonde was. Kon hij thans weer opstaan, dan zou hij zich zeker niet minder ergeren. Die invloed, in de taal van de wetenschap, van de nijverheid en ook reeds van het dagelijksch leven,

1 Aangehaald bij Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, blz. 66.

heeft hare zeer natuurlijke en bekende oorzaken. Maar hij is niet altijd voor ieder zoo duidelijk waarneembaar als de kracht van het Fransch. Fransche uitdrukkingen behielden bij ons dikwijls haar uitheemschen vorm, Duitsche worden gewoonlijk verhollandscht. Laat ik alleen een voorbeeld mogen geven van het Nederlandsch, zooals het thans door Nederlandsche geleerden wel geschreven wordt; de allersterkste proeven zal ik met opzet niet vermelden. Niet zelden zal men iets vinden in den trant van het volgende:

In de jongste decenniën is over dit onderwerp geen werk verschenen, dat voor beginnende geleerden zoo noodlottig worden kan als dit boek, welks bespreking wij slechts aarzelend op ons genomen hebben. Het bloote feit, dat de schrijver zich door thans afgedane theorieën sterk heeft laten beïnvloeden, ontslaat ons van de verplichting op bijzonderheden in te gaan. Wij zijn er intusschen ver van af hem alle verdienste te ontzeggen, en persoonlijk is hij ons werkelijk sympathiek. Wij kennen de voorgeschiedenis van dit boek, en wij weten dat de schrijver, op het land levende en niet in het bezit van een grootere boekenverzameling, met onoverwinnelijke zwarigheden te worstelen had. Wij willen toegeven, dat de inleiding vlot geschreven is en menige fijne opmerking bevat, maar in het geheel genomen is datgene wat ons hier geboden wordt, beslist minderwaardig.

De voorstanders van de vrijheid zeggen: wij ontkennen niet, dat vele van die uitdrukkingen naar het Duitsch zijn gevolgd; maar waarom is wat wij schrijven geen behoorlijk Nederlaandsch, wanneer de Nederlanders er niets aanstootelijks in vinden? In het Duitsch zegt men b.v. *eine Behauptong welke zum Widerspruch reizt*, en zoo plegen wij nu te schrijven *een bewering die tot tegenspraak*

prikkelt: dat is bij ons al een vaste uitdrukking geworden. De Duitscher zegt *wir sind weit davon entfernt ihm jedes Verdienst abzusprechen*: waarom zouden wij dat niet woord voor woord vertalen? Is het niet een pure vitterij daarop aanmerking te maken? Spreekt niet ieder van *een kloof die overbrugd wordt, van een voornamen stijl, van niet te onderschatten voordeelen*? Wij kunnen nog veel meer voorbeelden noemen van vertalingen uit het Duitsch, en ondanks uw verbod zeggen wij met het grootste genoegen *dat wij geen blad voor den mond nemen, maar dat gij het kind met het badwater wegwerpt*. Een verstaanbare vertaling van het Duitsch, die ons onwillekeurig het eerst voor den geest komt, bespaart ons de moeite van het zoeken en knutselen. En dat is van belang. Want de taal is er om den mensch te dienen, en wanneer geleerde mannen hunne denkbeelden aan anderen willen mededeelen, dan komt het er alleen op aan hoe zij het gemakkelijkst zullen worden begrepen. Uw ijver voor de zuiverheid van onze taal is welbeschouwd niets dan een zekere afkeer van de Duitschers. De Hollanders met hun nuchter verstand hebben vanouds de gewoonte gehad te spotten met de Duitsche manier van denken, gevoelen en spreken; dat onderwetsche vooroordeel is bij u nog niet verdwenen, gij zijt bi uw tijd ten achter.

Dat vonnis kan de purist niet als rechtvaardig erkennen. Immers hij heeft evenveel bezwaar tegen een stijl die al te veel b.v. op het Fransch gelijkt. Al komt zulk een stijl misschien niet zoo dikwijls voor, het is toch niet ondenkbaar dat een Hollander iets schrijven zal als wat hier volgt:

In dit boek heeft men willen verhalen het zeer eenvoudige en evenwel zeer rijke leven van den uitnemenden hoogleeraar die den naam droeg van N.N. Zonder twijfel,

indien N.N. slechts een geleerde was geweest en niets meer, zijn verdiensten zouden toch zeer groot zijn. Maar N.N. sloot zich niet op in zijn specialiteit, hij hield van algemeene denkbeelden. Inderdaad, wij hebben nooit iemand ontmoet van een geest zóó doordringend en zóó buigzaam te gelijk. De geduldige studie van wetenschappelijke vraagstukken bekoorde hem, maar hij vergat nooit dat het Leven oneindig rijker is dan alle wetenschappen samen. Die goedheid waarvan hij het geheim bezat, had hem gemaakt tot een meester in de kunst van te luisteren - acht! hoezeer wordt die kunst verwaarloosd in de eeuw waarin wij leven. De minste onder hen met wie hij sprak, kon rekenen op zijn onuitputtelijke toegevendheid; en diegene wiens welbespraaktheid inderdaad de grenzen was te buiten gegaan, ontving geen andere terechtwijzing dan een zachten glimlach. Sprak hij zelf, het was altijd met een volmaakte bescheidenheid; hij bezat in de hoogste mate de gave van te behagen; en zijn betoogen, waarvan de diepte slechts werd geëvenaard door hun eenvoud, lieten nooit na den tegenstander te ontwapenen zonder hem te kwetsen.

Dit proefje van Nederlandsch zal de purist evenzeer afkeuren als het eerste dat zoo pas gegeven werd. En dat niet alleen omdat sommige uitdrukkingen behooren tot de vanouds verworpen gallicismen, maar ook omdat de manier van spreken in haar geheel een al te groote gelijkenis heeft met den stijl van zekere door Franschen geschreven artikelen. Een Hollander die onwillekeurig zóó schrijft, heeft zijn zelfstandigheid niet genoegzaam weten te verdedigen. Maar is het dan niet natuurlijk en ook goed, dat stilistische eigenaardigheden van de eene taal in de andere overgaan, dat wij gebruik maken van zinswendingen die wij elders vinden, en die ons treffen door haar gepastheid? Hebben de Hollanders in dit op-

zicht niet juist aan de Franschen veel te danken? De purist zal zeggen: dit alles is waar, doch men moet gevoelen dat er zekere grenzen zijn, die evenwel niet op een eenvoudige wijze kunnen worden afgebakend. In het karakter der Franschen is een aanleg voor sommige stilistische deugden, die zij zelf, naar hun eigen getuigenis, niet zonder inspanning leeren beoefenen, en waarin velen het dan ook niet ver brengen. Indien de Hollanders die deugden kunnen waardeeren, laten zij die dan op hunne wijze trachten na te volgen; maar dit is inderdaad iets anders dan het naschrijven van allerlei uitdrukkingen die men in zijn geheugen houdt doordat men ze te vaak leest, en die een belemmering worden van het eigen denken.

Doch hier kunnen geen eenvoudige regels gesteld worden die elkeen zóó maar kan aannemen en toepassen. Zulke regels zijn slechts te geven voor de allereenvoudigste vormen van het gebruik der taal. De kinderen leeren die regels op school; wie ze niet in acht neemt maakt 'fouten', die ook door ieder voor 'fouten' worden gerekend. Die eenstemmigheid houdt op, zoodra er in de taal enig karakter komt. De menschen verschillen door hun afkomst, door hun veelsoortigen aanleg, door het huisgezin waarin zij zijn opgevoed, door de ondervindingen van het leven. Wat den een hindert, maakt op den ander geen indruk, en geen redeneering kan bewijzen dat een van beiden ongelijk heeft. Een zekere manier van zeggen vindt de een een geestige navolging van het Fransch of een gelukkige toepassing van het Duitsch, en de ander zou er nooit van willen gebruik maken. Kan men nu stellig beweren dat de een te prikkelbaar is of dat de ander geen gevoel heeft?

Wij moeten ons schikken naar het gebruik, maar dat

gebruik ontstaat niet zonder onze eigen medewerking, en zijn heerschappij gunt ons eenige persoonlijke vrijheid. Niet ieder heeft behoefte zich daarvan te bedienen; sommigen zijn er volstrekt onverschillig voor en besteden al hun geestkracht aan iets geheel anders. Ik kan mij voorstellen dat een Nederlandsch geleerde een geheel verduitschten stijl heeft, maar dat hij te gelijk door zijn denkbeelden een eigen plaats bekleedt in het gezelschap der internationale geleerden, en daarbij najverig is op den roem van zijn vaderland. In zijn werken zijn niet alleen de technische uitdrukkingen Duitsch dat ternauwernood is verhollandscht, maar hij spreekt ook aldoor van *overzichtelijke voorstellingen*, van nieuwe verklaringen die *in uitzicht worden gesteld*, van verschillende opvattingen die *tot gelding worden gebracht*. Dat is voor hem natuurlijke taal, en hij verkiest dan ook niet door bedillers in zijn werf gestoord te worden. Hij let alleen op den inhoud van zijn betoogen; wat men noemt gevoel voor den vorm, dat bezit hij niet of slechts in geringe mate. En anderen, minder ontwikkeld en zelf met het Duitsch zoogoed als niet bekend, bootsen den stijl van den grooten man weer na.

De purist, gevoelig of overgevoelig voor zulke kleinigheden, ziet in die barbaarschheid ook een nationaal gevaar. Misschien overdrijft hij, doch men moet zijn leedwezen evengoed eerbiedigen als de ongedwongenheid der anderen. En hij zal zijn opvatting trachten in te prenten aan het jonge geslacht dat aan zijn leiding is toevertrouwd: niet zoozeer door regels te geven als wel door zijn voorbeeld. Hij zal iets verwachten van de opvoeding, te beginnen met die in het huisgezin. In die kleine wereld kan het kind indrukken ontvangen, die later, zelfs bij de meest cosmopolitische beschaving, niet weer verloren gaan.

De purist heeft zeer sterk het besef dat een Hollander, met zijn goede en zijn minder goede hoedanigheden, nu eenmaal iets anders is dan een Duitscher of een Franschman, en dat een bepaald volk ook op een eigenaardige wijze denkt en spreekt. Ontvangt het kind eerst een door en door Hollandsche opvoeding, laat het dan vervolgens gerust vreemde volken en vreemde talen leeren kennen: juist een fijn gevoel voor het idiomatische van vreemde talen weerhoudt ons er van de vreemde uitdrukkingen zóó maar in onze eigen taal na te bootsen.

Al is het nu door velerlei oorzaken ook niet mogelijk, dat alle jonge Hollanders op die wijze worden grootgebracht, het is toch zeker in het belang van onze nationaliteit ook de rechten van het purisme te erkennen. Als leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde zullen wij allen wenschen dat het besef van die rechten in ons niet moge verloren gaan: met het uitspreken van dien wensch open ik onze vergadering.

Bijlage II. Voordracht van den heer Dr. H. Brugmans. Litteratuur als historiebron.

M.M.H.H.!

Gij allen kent zeker het gedicht van Willem van Hildegarsberch 'Dit is van drien coeren'¹. De dichter doet daarin een verhaal, dat ik als uitgangspunt, als text zou ik haast willen zeggen, wensch te nemen van hetgeen ik heden onder Uw aandacht wil brengen. Willem betoogt, dat een vorst boven alle dingen rechtvaardig moet zijn en hij voegt daaraan de praktische overweging toe, dat dat ten slotte ook het voordeeligst is; want de drie keuren, waarnaar het gedicht zijn naam draagt, zijn vooreerst die tusschen hemel en hel, dan die tusschen eer en schande, eindelijk die 'tusschen schade ende baet'. Voor deze drie keuren wordt de mensch zijn geheele leven door gesteld, vooral voor de laatste; gelukkig hangen alle drie nauw samen; wie den hemel verkiest en dus deugdzaam leeft, dien zal ook eer ten deel vallen en ten slotte behartigt hij daarmede het best ook zijn eigen

1 Gedichten, uitg. Bisschop en Verwijs, blz. 23 vlg.

belang, zijn eigen voordeel. Dat wordt nu door Willem gedemonstreerd aan een voorbeeld:

‘Ich heb hier voertijts horen spreken
Van enen heer, die des ghelijcs
Dede, ende hi wort selve rijck,
Ende daer toe al sijn ondersaten
Die bedancten utermaten,
Dat hise in goeden rechte liet,
Ende selve en was hi tarmer niet.’

De naam van dezen vorst wordt niet genoemd; maar daar van hem wordt getuigd, dat hij

‘wilde zoeken avontuer
In Pruserlant off over meer’,

mogen wij aannemen, dat de dichter den laatsten graaf uit het Henegouwsche huis, Willem IV, heeft bedoeld. De vorst gaat ter kruistocht; als hij terugkomt, is het volk opgetogen:

‘Blijder volck en sachmen nye,
Dan sijn luden waren die.
Menich willecoem, menich guet
Quam den heer in sijn ghemoet.’

Er zijn groote feesten; maar het volk vindt dat niet voldoende; men wil den vorst ongevraagd een bede aanbieden.

‘Al toenden sijt eerst niet openbair,
Si onderspraken ende rieden,
Dat die heer van sinen lieden
Begheren soude een hoefsche bede,
Daer sy den cost betaelden mede.’

Het aanbod wordt dan gedaan. Maar de vorst heeft bezwaar; hij heeft zelf genoeg om van te leven, zegt hij. Eindelijk laat hij zich overhalen:

‘Soe willic bidden sonder helen,
Dat sy my gheven dusement pont.’

Maar de onderdanen vinden dat niet genoeg:

‘Dusent pont is alte clien
 Om te bidden int ghemeen;
 Vijff dusent pont is cleyn ghenoech.’

De vorst geeft aan dezen aandrang gehoor en stemt erin toe om vijf duizend pond te vragen. Maar de onderdanen steken de hoofden bij elkander; er wordt gezegd:

‘Heeft onse heer dus hulpe noot,
 Wy willen houden in sijn eer,
 Ende gheven hem te helfte meer
 Dan hi ons om ghebeden heeft
 Opdat hi voert in eren leeft’.

Met dit aanbod gaan zij naar den vorst en zeggen:

‘Ghine dort in ghenen commer leven:
 Thien dusent pont willen wij gheven
 Ende nochtans meer, hebdijs te doen:
 Over ons weest seker koen’.

Maar dan weigert de vorst bepaald ook maar iets aan te nemen:

‘Kinder ic heb wel gehoert
 U trouwe gonst, uwen goeden wil,
 Had ic commer of gheschil,
 Dat ghi wel wilt mijn hulpe wesen.
 Ic verdraghe u nu van desen,
 Mar houtet nu in sulken schijn,
 Dat ghi moecht mijn hulpe sijn.
 Heb ics te doen in enigher maten,
 Ic selt u dan wel weten laten’.

Vervolgens:

‘Doe daelden si weder op hoer knyen
 Ende dancten horen heer van dien,
 Oeck dancten si God der liever maren,
 Dat hoer heer wel mocht ontbaren
 Hoerre ghiften daer ter tijt
 Ende waren sonderlinghe zeer verblijt’.

Dat kunnen wij ons voorstellen; Hollanders, die hun geld in den buidel kunnen houden!

Een aardig verhaal, niet kwaad verteld ook. Maar de vraag, die ons thans moet bezig houden, is deze: Welke

waarde heeft het voor de historie? In de gelijktijdige bronnen komt het niet voor; kronieken en oorkonden zwijgen ervan¹. Het verhaal moet dus naar zijn innerlijke waarschijnlijkheid worden beoordeeld. En dan kan het den toets der kritiek in geen enkel opzicht doorstaan. Een bede wordt gevraagd door den vorst aan zijn onderdanen, nimmer door deze laatsten aan den vorst aangeboden, nog minder, gelijk in dit geval, opgedrongen. Ook wordt een bede gevraagd, vóórdat de vorst een expeditie begint en niet daarna. Dan zullen stellig de onderdanen nimmer den vorst een hoogere bede aanbieden dan hij vraagt; de stilzwijgende onderstelling is immers altijd, dat niet meer wordt aangevraagd dan strikt noodig is; er is dus nooit aanleiding om meer te geven en vooral niet het tiendubbele. Juist op de onderstelling, dat niet meer dan het noodzakelijke wordt gevraagd, berust ook het ongeschreven recht van den vorst, dat de bede wordt

- 1 Jan Matthijssen kent het verhaal, maar maakt, stellig meer logisch, Willem III tot den held. Vgl. Het Rechtsboek van Den Briel, uitg. Fruin en Pols (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, Eerste Reeks, I), blz. 29 vlg.: 'Ende die here is sculdich sijn consciencie te bewaren, ense te voirzien dat hy sijn getrouwe ondersaten mit gheenre beden en belaste, ten doet hem nootsake van enighen pointe voirs. Dat bewijsde goede grave Willem van Hollant, doe hij, bi informacie sijnen raden op die tyt, sijn steden ende ondersaten dede comen by hem, ende bad hem XC. pont Holl.; en sijn goede ondersaten antwoirden hem, dattet te cleen was hemluden haren haer te gheven, ende wouden hem gheven XM pont. Ende als die goede heer dat hoirde, verdroech hy hem de beden, ende seide, dat sy dat goet selve hilden ende bewairden, sy souden hem wel bystaen, als hys te doen had. Mar hy had wel ghelesen, dat Aristoteles Alexandro ghescreven had in regimine principum, als dat hy sijne ondersaten goet sparen soude, ende dat soude sijn scat wesen. Echt so was die heer so doghende, dat die beusinghe synre werken hem dede toegheven den naem van eeren, dat men hiet goede grave Willem'. Jan Matthijssen was in het begin der vijftiende eeuw stadsklerk van Den Briel, dus een jonger tijdgenoot van Willem van Hildegasberch.

toegestaan, en de plicht der dagvaart om ze in te willigen, zij het met of zonder voorwaarden. En eindelijk mochten wij den indruk wel eens hebben waargenomen van 's vorsten mededeeling, dat hij weigerde de vrijwillig verhoogde bede te aanvaarden; geen andere conclusie zou zijn getrokken, dan dat de vorst geen geld noodig had en dus het recht miste een bede te vragen; men stelle zich eens de woede der Hollandsche poorters voor in zulk een geval, als met hun goede, zuur verdiende penningen op zoo onverantwoordelijke wijze wordt gespeeld. Inderdaad zulk een 'combat de générosité' is volkomen in strijd met alles, wat wij van deze materie weten, in strijd ook met het karakter der Hollandsche maatschappij in die dagen.

Ik heb dit sterk sprekende geval vooropgezet, omdat ik daaraan eenige opmerkingen wilde vastknoopen over het gebruik, dat van de letterkunde kan worden gemaakt ten bate der geschiedenis. Juist in een vergadering van deze Maatschappij, die zoowel litteratuur als historie onder haar zorgende hoede heeft genomen, scheen het mij aangewezen iets over beide te zeggen. Het verband tusschen letterkunde en geschiedenis is evenwel zoo veelvuldig, dat ik van die vele betrekkingen er wel slechts een enkele moest kiezen. En nog moet ik, waar ik over litteratuur als historiebron ga spreken, het terrein zorgvuldig afbakenen. Want het kan niet mijn bedoeling zijn iets te zeggen over die letterkundige monumenten, die tevens bedoeld zijn als historiewerken. Noch Maerlant's Spieghel Historiael, noch Hooft's Historien, noch Simon Stijl's Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden, noch Van der Palm's Geschied- en Redekonstig Gedenkschrift zullen door mij op hun historische waarde worden getoetst. Alleen deze vraag worde gesteld, welke waarde

de litteratuur in engeren zin kan hebben als historische bron.

Deze vraag is in den laatsten tijd meer dan vroeger aan de orde gekomen, naarmate de geschiedenis zich minder met de feiten dan met de toestanden is gaan bezig houden. Dat men vooral de politieke feiten en hun onderling verband niet zeer dikwijls uit de letterkunde toelichtte, is zoowel toe te schrijven aan den toestand van het historisch bronnenmateriaal zelf als aan het eigenaardig karakter der letterkunde. Het eerste geeft in den regel stof genoeg; de laatste houdt zich met de staatkunde niet dan bij uitzondering bezig. Anders wordt de verhouding, wanneer wij de sociale toestanden gaan onderzoeken; hier geven de historische bronnen lang niet zooveel als wij gaarne zouden wenschen en is dus iedere bijdrage, ook die kan worden geput uit letterkundige documenten, welkom. Het is dus van gewicht na te gaan, in hoeverre dat laatste mogelijk is. De eerste proef, die wij namen, schijnt niet zeer gelukkig geslaagd. Het gedicht van Willem van Hildegarsberch bleek als historische bron waardeloos. Maar is deze conclusie niet wat voorbarig? Inderdaad moeten wij hier onderscheiden. Om de toestanden onder het Henegouwsche gravenhuis te leeren kennen hebben wij inderdaad zeer weinig aan Willems gedicht. Maar wel kunnen wij eruit leeren, hoe men vijftig jaar later dezen tijd bezag en hoe men toen een graaf als Willem IV beschouwde. Het is dus van belang dit dadelijk te constateeren: voor de kennis der denkbeelden, der beginselen, der sentimenten is - het behoeft geen betoog - de litteratuur altijd van zeer veel waarde. Het blijve na te gaan, of zij dat ook is voor het onderzoek der toestanden, met name der maatschappelijke verhoudingen. Laat het mij vergund zijn die vraag aan eenige voorbeelden te toetsen.

Mijn hooggeschatte ambtgenoot Te Winkel heeft reeds jaren geleden in zijn proefschrift Maerlant's werken beschouwd als spiegel der dertiende eeuw¹. In menig opzicht is dat ook inderdaad juist; in Maerlant komen vele denkbeelden van zijn eeuw tot welsprekende uiting. Maar een andere vraag is het, of wij zijn werken ook in dezen zin als eeuwspiegel mogen beschouwen, dat daarin, gelijk in een spiegel past, objectief, nuchter als men wil de tijden worden gereflecteerd. Mij dunkt, de vraag stellen is tevens haar ontkennend beantwoorden. Maerlant's ziel was alles behalve het gladde spiegervlak, dat wij noodig hebben; integendeel het bruischte en kookte dikwijls in hem, wanneer verontwaardiging over maatschappelijk onrecht hem tot spreken drong. Fruin heeft eens naar aanleiding van den goeden Coenraet Droste gezegd, dat de wereld zich het best gelijkend afspiegelt in het oog, waarmede een goedmoedig alledaagsch man ze gadeslaat². Aan dat criterium voldoet Maerlant allerminst; hij was stellig niet alledaagsch en ook wel niet goedmoedig. Rustige waarneming van de maatschappij om hem heen is niet van hem te verwachten.

Maerlant's indruk van die maatschappij is niet gunstig; de bril, waardoor hij haar beziet, is zeer donker gekleurd. Want Maerlant is pessimist, zij het dan veelal van de goede soort, die niet moedeloos bij de pakken gaat zitten, maar alles aanwendt om de toestanden te verbeteren. Hij gelooft in zijn goede oogenblikken aan de toekomst, al heeft hij geen denkbeeld of zelfs verwachting, wat zij zal brengen. Maar op andere tijden stelt hij zich toch angstig de vraag: wat zal die toekomst geven? Zal

1 Leiden 1877; 2e druk, Gent, 1893.

2 Fruin, Verspreide Geschriften, VIII, blz. 126.

alles misschien nog niet erger worden? En als hij dan de teekenen des tijds beziet, is er toch ten slotte niet veel hoop. Zijn laatste lied is een weemoedige klacht van het verlies van het Heilige Land. Maar juist dat verlies bewees immers voldingend, dat de tijd der Kruistochten, de periode van het hoog opstrevend Pauselijk gezag en van de ridderlijke mystiek, dat die tijd voor goed was vervlogen. En Maerlant klaagt daarover! De teekenen des tijds verstond hij in dit opzicht zeker niet.

Welnu, zoo is het eigenlijk overal, waar Maerlant zijn tijd waarneemt. Ik moet mij tot enkele grepen beperken en zal als voorbeeld nemen de Vlaamsche steden in Maerlant's tijd; want van de kleine Hollandsche kan natuurlijk nog geen sprake zijn. Juist toen had zich een merkwaardige sociale en ook politieke evolutie voltrokken. De Vlaamsche nijverheid had zich ontwikkeld van een kleinbedrijf, dat alleen werkte voor eigen kring, tot wat men voor dien tijd een grootindustrie kan noemen, die produceerde voor de toen bekende wereld. De oude gildeorganisatie van meesters, gezellen en leerknappen, waarbij de meester de leider is van het bedrijf, had afgedaan. Die oude meesters hadden hun lakens geweven voor den wantsnijder, den lakenkooper in het klein, maar zij hadden hun sociale zelfstandigheid daarbij weten te bewaren. Die oude maatschappelijke ordening was reeds in de dertiende eeuw in de lakenindustrie der Vlaamsche centra verbroken en vervangen door een andere. Een nieuw maatschappelijk type, de ondernemer, had zich een plaats boven meesters, gezellen en leerknappen weten te veroveren. Hij, de drapenier, is de algemeene leider van het bedrijf geworden; hij koopt de ruwe Engelsche wol aan den stapel; hij geeft ze ter bewerking achtereenvolgens aan de kamsters, de spinsters, de wevers, de vollers, de ververs, de 'uut-

reeders' en ontvangt eindelijk het zoo geheel afgewerkte laken terug, dat hij vervolgens expedieert naar de landen, waar het wordt gevraagd. De drapenier is dus de groothandelaar zoowel als de groot-industriëel; hij is de leider der productie; voor en onder hem arbeiden groote groepen meesters, gezellen en leerlingen, die alle in zijn loondienst zijn getreden en van hem maatschappelijk afhankelijk zijn. Dat is nog niet de groote moderne fabriek, maar een modern grootbedrijf is het toch wel. En nu is van deze veranderde maatschappelijke organisatie het natuurlijk gevolg, dat een zeer sterke differentiatie van vermogen en maatschappelijken welstand zich vertoont. De drapenier is de kapitalist van zijn tijd, die juist door zijn kapitaal de leiding van zulk een grootbedrijf kan voeren. De handwerkers, allen in loondienst thans, vormen het groote proletariaat der middeleeuwsche stad. De tegenstelling van rijken en armen springt dermate in het oog, dat zij wordt gevoeld als maatschappelijk onrecht; de handwerkers pogen telkens en telkens weer hun sociale positie te verbeteren door eischen te stellen van loonsverhooging, van wijziging in de arbeidsvoorwaarden; er ontstaat maatschappelijke onrust, die ten slotte het bedrijf zelf in hooge mate schaadt en daarmede de werklieden nog verder omlaag brengt. De Vlaamsche democratie is reeds in de dertiende eeuw in volle actie. In 1275 komen er protesten; in 1280 wordt het oproer; plundering, moord en brand teisteren de steden; in Yperen breekt een gevaarlijk oproer, de 'Cockerulle', uit. In Mei 1281 een tweede oproer te Brugge; in September eindelijk de 'Groote Moerlemaye'. Wij begrijpen deze uitbarstingen van opgekropten haat tegen de maatschappelijk machtigen, van wie het bestaan van honderden, wellicht duizenden afhing, wier liefdadigheid soms een bespotting

scheen van de ellende der handwerkers; niet leniging, maar het einde van hun lijden willen deze Vlaamsche handwerkers.

Maar wij moeten aan den anderen kant ook de groote werkgevers historisch weten te waardeeren. Zij zijn het geweest, die Vlaanderen groot en welvarend en machtig hebben gemaakt; door hun energie was Vlaanderen het tusschenland geworden tusschen Oost en West, Zuid en Noord; door hen werd Brugge de groote handelsmetropool van dezen tijd, waar kooplieden van alle landen, Duitschers zoowel als Italianen, elkander verdrongen. Op hun energie, hun kennis, hun tact, hun kapitaal ten slotte rustte Vlaanderen's staat en maatschappij. Geen wonder, dat zij èn in hun eigen èn in het algemeen belang trachtten hun positie te versterken. Zij maakten gebruik van hun politiek gezag om zich maatschappelijk te handhaven. Zij zaten in de regeering der steden, onafhankelijk van alle machten boven of beneden hen; zij gaven het recht en pasten het toe in hun eigen belang, dat veelal ook het belang der stad was. Maar toch gevoelen zij zich bedreigd, niet door den machtelozen graaf, den ouden ridder Guy van Dampierre, maar door de Vlaamsche democratie zelf, door haar massa indrukwekkend. De groote werkgevers, de patriciërs, zoeken tegen dit gevaar steun buiten de stad; daar de graaf de gelegenheid schoon ziet om zijn gezag in de stad met behulp van het proletariaat te herstellen en dus de handwerkers steunt, zoeken de grooten het nog hooger op en roepen den Koning van Frankrijk zelf in het land. En zoo is de beroemde strijd van Leliaerts en Klauwaerts behalve een politiek, ook een sociaal conflict; de Leliaerts, de Franschgezinden, zijn de groote werkgevers; de Klauwaerts, de echte Vlamingen, zijn de van gene afhankelijke

werknemers. Nog in de dertiende eeuw overwinnen de eersten; in 1297 verovert Philips de Schoone zonder veel moeite geheel Vlaanderen; als hij met zijn gemalin een rondreis doet door het nieuw veroverde gebied, wordt het koninklijk echtpaar door de Brugsche patriciërs met alle weelde van middeleeuwschen rijkdom ontvangen; zij gevoelen zich eerst thans veilig tegen de opkomende democratie. Maar nog is de eeuw niet ten einde, of de verhoudingen worden geheel verschoven. De Franschman blijkt een zeer hard meester, ook voor de aanzienlijken; hij legt zware lasten op en beperkt de steden in haar zelfregeering. Onmiddellijk wendt zich de aristocratie van de Franschen af; zij acht zich zelfs gelukkig, dat de haat der wevers, ververs en vollers een uitweg vindt op de hoofden der Franschen. De algemeene Vlaamsche opstand breekt in 1302 uit; Vlaamsche handwerkers verslaan in de velden van Kortrijk de Fransche ridders. De maatschappelijke strijd geraakt op den achtergrond voor den nationalen; de groote leiders van het Vlaamsche volk in de veertiende eeuw, de Artevelde's b.v., zijn patriciërs, groote werkgevers¹.

Van al deze dingen, vooral van den maatschappelijken strijd zijner dagen speurt men bij Maerlant den reflex, maar ook niet veel meer. Van een helder inzicht in de maatschappelijke evolutie, die zich voor zijn oogen afspeelde, is bij hem weinig sprake. Zijn waarnemingen zijn weinig precies en correct, meer gedaan met het warme gemoed dan met het scherpe verstand, Vandaar, dat Maerlant's klachten over het leven der stedelingen

1 Victor Fris, *Vlaanderens vrijmaking* (Gent, 1902); Pirenne, *Histoire de Belgique*, I, blz. 239 vlg. Een eeuw later soortgelijke toestanden in Leiden; vgl. Posthumus, *Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie*, I, blz. 92 vgl.

iets vaags hebben en vooral weinig exact zijn; zij missen historische diepte en zijn van alle tijden, dus niet speciaal van de dertiende eeuw. In den strijd zijner eeuw heeft hij evenwel partij gekozen en hij doet dat, zoo beslist mogelijk voor de armen, de verdrukten. Eigenlijk vindt hij, dat de geldaristocratie nog veel minder reden heeft om zich te verhoovaardigen dan de adel, voor wien nog de geboorte spreekt. Ook is rijkdom, in Vlaanderen in dien tijd stellig de bron van welvaart, voor Maerlant juist de oorzaak van alle kwaad; wat de grondslag is van alle economische productie en beweging, is voor hem integendeel uit den booze: het streven naar gewin is 'vrecheit'.

'Vrecheit es gewassen sere,
Vrecheit ne rest hem nembermere,
Vrecheit heft die werelt dorgaen:
Quaet cruet es gewassen saen¹.

Dat zonder die 'vrecheit' geen welvaart mogelijk is, komt niet bij Maerlant op. Vandaar ook zijn strijd tegen wat hij buitensporige weelde achtte, maar wat aan den eenen kant een normaal gevolg is van toenemende welvaart, aan den anderen kant voor den groei der industrie een onmisbare voorwaarde. Maar nog erger dan de weelde is volgens Maerlant de macht, die het geld geeft; zonder zich verder te verdiepen in de vraag, of die macht niet dikwijls maatschappelijk ten goede werkt, zegt hij:

'Die ghelt heeft, hi es sonder plage;
Hi seilt vor wint ende voer wage;
Hi set daventure ende voeghet,
Also also hem genoeghet.'

Daarentegen

1 Torec, 2524, vlg., bij Te Winkel, blz. 243.

'Al seit een arm mensche waer,
Sine tale en acht men niet een haer;
Dus sijn dies armen menschen wort,
Al sijn si goet, luttel gehoert'¹.

En dat zegt onze dichter in een tijd, toen de Vlaamsche democratie met kracht van wapenen en woorden de wereld dwong om naar haar te luisteren!

Voor Maerlant was het trouwens zeer bezwaarlijk den juisten kijk op deze verhoudingen te winnen, daar hij de maatschappelijke ongelijkheid principiëel veroordeelde. Deze was volgens vele Middeleeuwers de oorsprong van tal van andere ongelijkheden, verkeerdheden en misbruiken in de wereld. Bezit iedereen evenveel, dan heeft ook een ieder deel aan alle goede gaven Gods, die nu slechts voor enkelen bestemd schijnen. Het persoonlijk bezit is de oorzaak van alle kwaad; alleen gemeenschap van goederen kan de kranke maatschappij redden. Maerlant beriep zich daarvoor op den geopenbaarden wil Gods, die geen ongelijkheid onder de menschen kan dulden. Geheel in overeenstemming met zijn mysticisme, dat zelfs alle bezit van aardsche goederen voor schadelijk voor de ziel houdt, wil Maerlant het privaat bezit, dat de wortel is van alle kwaad, uitroeien. Welnu, van zulk een man, die de bestaande maatschappelijke verhoudingen zoo door en door bedorven vindt, kan men onmogelijk een goed en scherp waarnemen van diezelfde verhoudingen verwachten. Wat Maerlant ons geeft, zijn verzuchtingen, geen waarnemingen. Zij hebben omtrent evenveel waarde als de klachten van een later dichter: 'Ach! waren alle menschen wijs', waaruit men evenmin een conclusie mag trekken voor den zedelijken en verstandelijken toestand der Nederlandsche natie in den aanvang der zeventiende eeuw. Wat Maerlant van de maatschappij zijner dagen denkt,

1 Beide citaten bij Te Winkel, blz. 247.

is voor de kennis van den man uiterst merkwaardig; maar als wij alleen uit zijn poëzie onze kennis van de maatschappelijke verhoudingen der dertiende eeuw moesten putten, zouden wij geheel verleggen staan. Deze spiegel geeft ons een beeld zonder diepte, zonder relief, zonder nuance; aangezien de maatschappij zoo niet was, moet het dus aan den spiegel haperen.

Wil men duidelijk zien, hoezeer Maerlant in juiste waarneming van zijn eigen tijd te kort schiet, dan hebben wij niet eens onze toevlucht te nemen tot de kronieken en de oorkonden, maar dan kunnen wij volstaan met eenvoudig het werk van zijn besten leerling, Boendale, op te slaan. Onze Antwerpsche schepenkerk staat stellig in fijnheid van gevoel en klaarheid van uitdrukking achter bij zijn vereerden leermeester; hij is veel nuchterder en verstandelijker dan deze. Hij vervalt dan ook nergens tot diens verheven pessimisme, maar nadert de goedmoedigheid en alledaagschheid van onzen ouden vriend Droste; dies is hij ook optimistisch in zijn kijk op de maatschappij. Boendale, die leefde in een tijd van nog heel wat meer sociale en politieke beroering dan Maerlant, heeft zijn vertrouwen op de toekomst nooit verloren; hij is blijven gelooven aan den vooruitgang. Maar van dien vooruitgang had hij natuurlijk een bepaalde voorstelling; hij is beslist tegen de wassende democratie gekant, al heeft hij het kalme vertrouwen, dat alles wel terecht zal komen. Hier is inderdaad de stemming, die plaats kan geven voor objectieve waarneming. Er is dan ook alle kans, dat Boendale's spiegel juister zal reflecteeren dan die van Maerlant. Wanneer hij, de kalme, beraden schepenkerk, klaagt over de baatzucht en de oneerlijkheid der schepenen¹,

1 Jans Teesteye, 1080 vlg.; Lekenspiegel, I, 34, III, 11, aangehaald bij Te Winkel, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, I, blz. 398.

dan hebben wij alle reden om hem op zijn woord te gelooven. In dezen zin althans, dat zulke dingen voorkwamen; dat het recht te Antwerpen geregeld voor geld werd verkocht, is op zich zelf ondenkbaar en ook in flagranten strijd met het feit, dat Boendale zelf te Antwerpen 'menech jaer der scepenen brieve' heeft geschreven.

Een objectief waarnemer als Boendale vindt men onder de middeleeuwsche dichters niet vele. Wanneer Willem van Hildegarsberch - om nog even tot hem terug te keeren - in niet minder dan drie gedichten klaagt over de omkoopbaarheid der rechters, als hij in een tweetal boerden de hebzucht en de zinnelijkheid der geestelijken bespot en in 'Van driehande staet der werlt' den staf breekt over alle standen der maatschappij, de priesters, de edelen en de boeren, wanneer hij de korenkoopers om hun kwaad bedrijf hoont en ons een maatschappij toont, waarin 'Reynaert stont ter roeder ende Symon opt voerchasteel' van het staatschip, dan kunnen wij daarin toch niet anders dan onder groote reserve een beeld van den tijd van Albrecht van Beieren herkennen. Evenmin mogen wij stellig in de welbekende middeleeuwsche kluchten het getrouwe contereitsel van het leven der lagere volksklassen zien; de platte tooneeltjes van overspel, bedrog en gevecht zijn stellig niet vertoond, omdat zij het leven van iederen dag weergaven, maar omdat de toeschouwers dergelijke situatiën vermakelijk vonden. Hetzelfde geldt ongetwijfeld van tal van kluchten uit latere eeuwen; steeds is het er dik opgelegd; nergens bijna is er gestreefd naar het geven van een scherp geteekend beeld van het werkelijke leven; het is alles charge, haast karikatuur, waarin het moeilijk is de maatschappij der Republiek te herkennen.

Wil men in het algemeen de komische poëzie van den

tijd der Republiek gebruiken als historiebron, dan moet men niet letten op het geheel maar op de details en zelfs dan moet men nog voorzichtig zijn. Als een brok ware realiteit, een historisch document bijna staat voor ons Kackerlack's beroemde wandeling langs de Amsterdamsche markten en hallen in Brederoo's Moortje¹. En wie het leven van publieke vrouwen wil leeren kennen in al zijn vroolijke ellende, kan daarvoor stof te over vinden in het gesprek van Trijn Jans en Bleecke An in den Spaenschen Brabander²; laten zij U vertellen, hoe zij 'opt wilt' raakten en gij proeft de waarheid van hun relaas. Maar hoe goed men hier moet onderscheiden, leert ons dezelfde Brederoo in een soortgelijk geval. Wanneer Writsaert in de gedaante der Morin naar het huis van Moy-Ael wordt gebracht³, vindt hij daar een interieur, dat ons een hoog denkbeeld zou geven van een dergelijk Amsterdamsch etablissement, indien het slechts als juist kon worden aangenomen. Wij worden binnengeleid 'In een gecierde Sael behangen met goudt Leer'; aan de wanden hangen schilderijen met toepasselijke klassieke voorstellingen; er staan 'veel naeckte beelden', enz. enz. Dat alles is zeer fraai, maar het is niet Amsterdamsch van omstreeks 1600; in de Pijlsteeg was zulk een zaal zeker niet te vinden.

De wereld is stellig een schouwtooneel: maar omgekeerd is even stellig het schouwtooneel de wereld in afbeeldsel niet. Het komt mij voor, dat het blijspel veel te veel altijd als zoodanig is beschouwd. De stof is te uitgebreid om nog veel voorbeelden te geven. Maar er is een stuk, waarin men steeds gaarne een tijdsreflex heeft willen zien, maar wat het toch niet is. Ik bedoel Langendijk's

1 Moortje, II, 2.

2 Spaensche Brabander, II, 4.

3 Moortje, III, 4.

Spiegel der Vaderlandsche Kooplieden¹. Gij kent den opzet en het verloop. Langendijk stelt tegenover elkander de oude, soliede, zuinige, voorzichtige kooplieden Ernst en Hendrik en hun zoons Lichthart en Losbol, aan wie zij hun zaken hebben overgedragen. Hun namen evenals die hun waardige gemalinnen Kwistgoed en Zoetje geven al dadelijk aan, met wie wij hier te doen hebben; het zijn de kooplieden van den nieuwen tijd, die zich slordig met hun zaken bemoeien, liever in de komedie zitten dan op hun kantoor, hun geld verkwisten, overal den gebraden haan uithangen, ten slotte fraude willen plegen, als de zaken dreigen te bezwijken en het bankroet wordt aangekondigd. Dan zijn zij even radeloos en hulpeloos als zij vroeger zorgeloos waren en worden zij slechts gered door den steun der beide vaders Ernst en Hendrik, die juist ter tijd ingrijpen om den val van het handelshuis te voorkomen; zij hebben nog genoeg geld en vooral crediet om de zaak te redden. De minachting, de smaad, waarmede de zoons hun vaders vroeger hebben behandeld, verkeert in oven terugstootende vleierij en nederigheid.

De weelde der achttiende eeuw wordt in dit stuk op treffende, zelfs aardige wijze geschetst. Langendijk heeft de gelukkige gedachte gehad den dreigenden ondergang der firma te plaatsen juist op den verjaardag van Lichthart, die dan zijn vrienden gastvrij onthaalt op een bezoek aan den schouwburg en daarna op een copieus souper. Vooral dit laatste is naar Hollandschen trant breed beschreven: 'piramiden van banket, confituuren, tempels van suikerwerk, venezoenen, gebrad en pastijen in schotels' worden geconsumeerd. Het middenstuk is aldus:

1 Gedichten, IV, 243 vlg.

Zoetekauw.

'De toren van Babel zal van witte suiker staan, in het midden van een' vijver,
 Volgens de prent in Flavius Josephus, den Joodschen Historieschrijver.
 Uw¹ naam en jaardag zal boven den ingang geschreeven staan in goud.
 De vijver zal rondom met grotwerk zijn, sierlijk opgebouwd.
 Venus zal 'er met haar schulp in laveeren; en daar zullen walvisschen in zwemmen.
 Je zult 'er Nephthunus met zijn' drietand in zien, die de zee zal temmen.
 Daar zullen twee Oostindische Schepen in zeilen, naar Batavia gedestineerd,
 Bemand met gesuikerde Lichtmissen, die hun goed hebben verteerd.
 De namen van de schepen zijn de Faëton en de Icarus, die op het Stadhuis is uitgehouwen.

Lichthart

Ja, zijn beeldtenis kan men voor de Desolaate Boedelkamer aanschouwen.

Zoetekauw.

De Schreijershoeks toren zal vooraan op het grotwerk staan.
 En daar zal men de lichters hebben, daar het volk meê naar Tessel zal gaan².'

Dat is de suikerbakkers-symboliek, in die dagen zeer geliefd. In deze en dergelijke dingen is Langendijk stellig een spiegel van zijn tijd. Maar gaat men iets verder en stelt men de vraag, of wij in dezen spiegel inderdaad in het algemeen het Amsterdamsche koopmansleven van het midden der achttiende eeuw³ voor ons zien, dan moet het antwoord zoo beslist mogelijk ontkennend luiden. Gelijk vele buitenstaanders acht Langendijk een zekere weelde voor den koopman uit den booze en schrijft hij daaraan dan ook den ondergang van Lichthart en Losbol toe. Hij vergat daarbij evenwel, wat hij zelf aan Rymer in den mond legt:

1 Nam van Lichthart.

2 Langendijk, Gedichten, IV, 247.

3 Wanneer de Spiegel der Vaderlandsche Koopliden is gedicht, staat niet vast. Maar daar het stuk onvoltooid in Langendijk's nalatenschap is gevonden en de dichter 18 Juli 1756 stierf, zal het wel omstreeks het midden der achttiende eeuw zijn te stellen.

‘Als men altijd op de spaarzaamheid zou studeeren, mijn lieve vriend,
 Dan hadden de meeste konsten en ambachten immers uitgediend.
 Banketbakkers, Koks, fransche Kramers, Zyde- en Lakenwinkeliers mogten
 wel opkraamen,
 En vooral de Galanteriewinkels, als er geen koopers kwamen.
 Indien er geen prachtige huizen getimmerd wierden, hoe kwamen de
 Timmerlieden en Metselaars aan de kost?
 En zoveel Zaalemakers en Wagemakers, als 'er niet wierd gereeden en
 gerost?’¹

Ik zal het vraagstuk der weelde niet economisch en ethisch behandelen, maar alleen als mijn meening uitspreken, dat uit het eerste oogpunt gezien tegen een betamelijk comfort in overeenstemming met het vermogen inderdaad niets is in te brengen en dat handel en industrie voor een niet gering deel juist van zoogenaamde luxeartikelen moeten bestaan. De ethische kant der zaak schijnt tot meer verschil van gevoelen aanleiding te kunnen geven, waarbij echter ook het aesthetische element wel eens wat veel op den achtergrond wordt geschoven. Wat ik verder zou willen opmerken is dit. De rijkdom der achttiende eeuw bestond juist voor een groot deel uit allerlei luxe-artikelen. Hij herinnert aan de ons dolzinnig schijnende weelde van het Bourgondische hof, die bij geringe gelegenheid tot geldbelegging inderdaad als zoodanig moet worden opgevat. Ook voor den achttiendeeeuwschen koopman vertegenwoordigde huis en inboedel een veel grooter deel van het vermogen dan men tegenwoordig voor mogelijk en zelfs voor oorbaar zou houden. Langendijk zelf wist dat ook wel. Enorm groote zaken zijn het niet, die hier op het spel staan. De trouwe boekhouder Joris berekent:

‘Daar zijn omtrent honderd twintig duizend guldens aan effecten, en honderd duizend aan schulden.
 Zo dat 'er twintig duizend guldens over kan schieten, als alles gereddert word, naar ik gis:

1 Gedichten, IV, 273.

Mits dat men den inboedel, porcelein, zilver, goud, juweelen en all' wat 'er is,
Mitsgaders de koopmanschappen en effecten moet verkoopen.
Daar zijn veel horens en schelpen onder, die tot hooge prijzen kunnen loopen'¹.

Elders verwijt Kwistgoed haar man Losbol:

'Heb je niet een Atlas van drie duizend guldens gekogt, die je nog moet betaalen?
Heb je geen Telescopen, Microscopen, en een Camera obscura laten haalen?'

Inderdaad het faillissement, dat dreigt, is niet bijzonder bezwaarlijk; in den grond is de ondersteuning, die de beide soliede vaders Ernst en Hendrik willen geven, niet eens noodig. Ter goeder ure - ook niet geheel soliede en ouderwetsch, zou men zoo zeggen - hebben deze heeren 15,000 pond uit een Engelsche loterij getrokken en zijn daardoor in staat zichzelf financiëel onafhankelijk te maken en bovendien de zoons nieuw bedrijfskapitaal te verschaffen. Want wat de zoons ontbreekt is minder vermogen dan bedrijfskapitaal en ook, gelijk herhaaldelijk blijkt, kasgeld.

Werkelijk is het geval van Lichthart en Losbol niet zeer ernstig en als zoodanig kan men er vrede mede hebben. Men blik in dezen spiegel niet in een poel des verderfs en de eindindruk is, dat alles wel terecht zal komen. Vooral de toekomst is zeer rooskleurig. Want de zoon van Lichthart en Kwistgoed is de brave, deugdzame Sybrand, die eerlang met de lieve, eenvoudige Rijkje - een veelbelovende naam - in het huwelijk zal treden. En zoo is het geopende perspectief van de tweede helft der achttiende eeuw zonnig genoeg.

Langendijk's Spiegel der Vaderlandsche kooplieden is alleen in zooverre een zuivere spiegel, dat bij nauwge-

1 T.a.p. IV, 309.

zette beschouwing er van de geheele bedoelde satire en van de moraal niet veel overblijft. De geschiedenis van Lichthart en Losbol wordt dan een geval, dat niets verontrustends heeft en volstrekt niet uit den toon valt van de welvarende achttiende eeuw met haar goed gefundeerden rijkdom en haar soliede weelde. Wie het economisch leven der achttiende eeuw wat in bijzonderheden kent, weet, dat er sedert de vorige periode allerlei was veranderd, maar dat als geheel genomen er van economisch verval eenvoudig geen sprake kan zijn. En met name is de Nederlandsche koopman van die dagen stellig niet het zedelijk monster, waarvoor men hem dikwijls heeft gehouden. Het is waar, de moralisten hebben allerlei op hem aan te merken; maar evenmin als Langendijk hebben zij heel veel kijk op zijn werkelijke omstandigheden. Die moralisten, Van Effen, Hamelsveld, Stijl en zoovele anderen, zetten een bril op met zoo zonderling geslepen glas, dat zij van de werkelijkheid niet anders dan een karikatuur zien. Een soortgelijk geval als onlangs met Heyermans' *Opgaande Zon*, dat wellicht te Leiden geoorloofd is te spelen. De schrijver wil daarmede doen zien, hoe het kleinbedrijf in dezen tijd van grootkapitaal het onvermijdelijk moet afleggen tegen de groote warenhuizen. Welnu, het bewijs is allerminst geleverd. Een winkelier als Matthijs de Sterke, sympathiek zeker, maar met zoo weinig kennis van zaken en zoo geringen handelsgeest, moet en zal stellig te gronde gaan, geheel afgescheiden van de machtige concurrenten; men verwondert zich zelfs grootelijks, dat de chef van het warenhuis zich nog de moeite geeft dezen stumperigen koopman voor zijn zaak te winnen. Welnu, zoo was het ook in de achttiende eeuw. Was de achttiende eeuwse koopman de man geweest, die ons soms wordt

geschetst, hij zou stellig zijn te gronde gegaan. Zeker, er zijn ook toen kooplieden aan de desolate boedelkamer vervallen. Maar het is minder de weelde dan de tijdsconjunctuur, die hen daar brengt. De groote crisissen van 1720, 1763 en 1772 hebben met de moraliteit der kooplieden niets uit te staan. Het Groot Tafereel der Dwaasheid, waaraan ook Langendijk medewerkte met zijn Quincampoix en zijn Arlequin Actionist¹, geeft veel minder zotternij te aanschouwen dan men in den regel gelooft; onze groote handelssteden zijn goeddeels buiten de bubbelnegotie gebleven; niet de speculatie op groote schaal, die reeds de zeventiende eeuw kende, maar het gebruik van den nieuwen bedrijfsvorm der naamlooze vennootschap - dat was het nieuwe en het merkwaardige². Niet naar pamfletten en spotprenten alleen kan de economische geschiedenis van 1720 worden geschreven. En verder - de crisissen van 1763 en 1772 waren in haar abnormaliteit even normale verschijnselen als een onweer; de lucht op de Amsterdamsche beurs, die zeer bedorven was, werd er grondig door gezuiverd.

Inderdaad, wanneer men den juisten indruk wil winnen van het Amsterdamsche koopmansleven der achttiende eeuw, men leze van alle Spectators vooral dien, waarin Mercurius zelf als Spectator optreedt, het goed geschreven en degelijke weekblad De Koopman³. En wil men uitbeelding, welnu, men neme - zoo komen wij op ons onderwerp terug - Sara Burgerhart ter hand. De aantrekkelijke schets van Amsterdamsche koopmans-familiën,

1 Beide 1720. Vgl. in het algemeen over deze litteratuur Te Winkel, Ontwikkelingsgang, III, 258 vlg.

2 Vgl. Van der Heyden, De ontwikkeling der naamlooze vennootschap in Nederland vóór de codificatie, 132 vlg.

3 Amsterdam, 1768-1778, 8 dln.

daarin gegeven, is inderdaad naar het leven genomen: hier is de waarheid op heeterdaad betrappt. Alle helden en heldinnen van Wolff en Deken behooren tot den welvarenden burgerstand, zooals de schrijfsters dien uit eigen aanschouwing kenden. Ziehier een man als Abraham Blankaart; hij heeft voor zijn zaken ‘veel gereisd en getrokken’¹ en ‘veel in Roomsche landen verkeerdt’¹; als Saartje geld noodig heeft, laat hij haar door zijn boekhouder duizend gulden brengen²; hij noemt zich ‘een oud Hollandsch man’³ en terecht. Stijntje Doorzicht spreekt hem zelfs aldus aan: ‘Gij zijt een zoon van den braven aartsvader Abraham; gij wandelt voor Gods aangezichte en zijt oprecht; een vroom Israëliet, in wien geen bedrog is’⁴. Eindelijk zijn welgelijkend portret: ‘Zijn geheele gelaat spreekt, en hij heeft oogen, die zoo maar alles uittrammelen, wat er in zijn goedaardig, mannelijk hart omgaat. Hij zegt, dat hij al vijftig is, maar voor veertig zou ik hem aanzien. Hij is volmaakt wel geproportioneerd, groot zonder lijvig of hobbezakkig te zijn, bruin van uitzicht, fraai van neus; heeft lippen zoo rood als kralen, en tanden, zoo wit en vast, dat zij zijner gezondheid getuigenis geven; hij is eenvoudig, doch kostbaar gekleed; fijn op de negotie, een beminnaar van 't vaderland en zeer gesteld op zijn eigen Kerk’⁵. Zeer soliede kooplieden zijn ook de Edelings. ‘De Heeren Edeling zijn bekend voor brave en zeer rijke kooplieden’⁶. De oude Jan Edeling, ‘is een voornaam koopman, dien men in

1 Sara Burgerhart (Wereldbibliotheek), I, 51; ook 164.

1 Sara Burgerhart (Wereldbibliotheek), I, 51; ook 164.

2 T.a.p., I, 53, 55.

3 T.a.p. I, 54.

4 T.a.p. II, 164.

5 T.a.p. II, 133. Een koopmansuitdrukking van Blankaart: ‘O he, kwam die vrome Apostel eens hier, ik verzeker je (voor een kwart percent), dat hij uw huis een afgodisch huis zou noemen’. T.a.p. I, 50.

6 T.a.p. I, 87.

't algemeen zegt, dat groote goederen heeft'¹; van een anderen kant bezien: 't Is een eerlijke knorrepot, een braaf man, een man daar men op af kan, maar de lastigste mensch, dien ik ook al ken. Pitten heeft hij, en crediet als de Bank'². Een getuigenis uit de firma zelf: 'ons crediet is onbelemmerd, en onze zaken zijn in zeer goeden staat'³. De oude Jan is dan ook op en top een koopman; hij schrijft 'nooit als over negotie'⁴. Maar als hij eenmaal voor Saartje is gewonnen, geeft hij haar zoo terloops een 'wisseltje' van 6000 gulden, met den raad: 'steek hem maar in uw almanakje'⁵. De winnende hand is mild; maar om te winnen, moet er ook hard worden gewerkt. Hendrik Edeling, Saartje's man, constateert: 'Ik heb zeker een zwaar kantoor'⁶; meer dan eens gaat hij voor zaken op reis⁷. Zijn eigen broer Cornelis beeldt hem aldus uit: 'Wat henker, gij zijt een knap kerel, hebt Hollandsche beenen en Fransche tanden, zijt gezond en sterk, kleedt u wel, hebt een goede opvoeding gehad. Uw ernst is u natuurlijk, en dus niet droog. Gij komt niet, als een malle, rijke Amsterdammer, met de houding van een tooneelprins in eene kamer. Liflaffen kunt gij niet, maar gij zijt altoos beleefd. Gij zijt geen Grandison, doch wie heeft dit van uwe hand geëischt?'⁸. Hij is zelfs in de oogen van de deugdzame Anna Willis 'een vorst onder de zonen des stofs'⁹. Hooger zullen wij maar niet stijgen.

Zoodat ik maar zeggen wil, om met Abraham Blan-

1 T.a.p. I, 145.

2 T.a.p. I, 161.

3 T.a.p. I, 168.

4 T.a.p. I, 212.

5 T.a.p. II, 226.

6 T.a.p. II, 236.

7 T.a.p. II, 9.

8 T.a.p. I, 84; vgl. ook I, 145, II, 31.

9 T.a.p. II, 187. Karaktertrekken van den jongen koopman Willem Willis, I, 166, II, 170. Afloopen van een koopvaardijship I, 222, 230.

kaart te spreken, dat het Amsterdam van omstreeks 1780, in Sara Burgerhart geschetst, volstrekt niet het beeld geeft van vervallen grootheid; deze burgers, deze kooplieden zijn zeker geen decadenten. Ongetwijfeld, met haar zonnigen kijk op het leven hebben de schrijfsters stellig de schaduwpartijen verwaarloosd; maar aan den anderen kant mag men veilig constateeren, dat Amsterdams economische toestand vóór den vierden Engelschen oorlog die rustige, blijmoedige opvatting ten volle rechtvaardigde. Kluit heeft de eerste jaren van Willem V altijd beschouwd als de vette jaren bij uitnemendheid. Bilderdijk, anders niet geneigd veel goeds van zijn eigen tijd te zeggen, constateert: ‘de voorspoed, de inwendige welvaart des lands was nooit zoo hoog gerezen geweest als toen, daar was geen armoe, geen gebrek’¹. En een uitnemend kenner der achttiende eeuw, Groen, zegt terecht: ‘De Colonien, niet zoo bloeyend als weleer, de koophandel en zeevaart, hoewel ze vermindering hadden ondergaan, gaven nog aan de bevolking arbeid, onderhoud, overvloed, schatten. Als een handeldrijvende staat behoefde Nederland nog voor geen mogendheid te wijken’². Zoo was het inderdaad; de cijfers wijzen het voldingend uit³.

Zoo geeft reeds de achttiende-eeuwsche roman van Wolff en Deken de meest gelijkende afbeelding van het koopmansleven van dien tijd. Wij zien hier den koopman niet alleen handelen, maar ook leven in den volsten zin. Zijn denkleven, zijn beginselen, zijn zeden en gewoonten, zijn uiterlijk bestaan, zijn gevoelens, zijn gemoedsleven worden door allerlei middelen ons ontplooid. De roman

1 Aangehaald door Van der Meulen, Bijdr. en Med. v.h. Hist. Gen. XXV. 491.

2 Handboek, 4e dr., blz. 448 vlg.

3 Mijn Opkomst en bloei van Amsterdam, 195 vlg.

van Wolff en Deken beeldt een brok historisch volksleven af en nadert dus zeer dicht aan de historie zelf. In het algemeen wordt sedert dezen tijd de roman meer en meer een zeer gewichtige historiebron; zoo ontstaat een vroeger ongekend nauwe relatie tusschen letterkunde en geschiedenis.

Het heeft zelfs wel eens den schijn, alsof beide, historie en litteratuur, zullen en kunnen samenvallen. Zelfs wordt soms de historische roman in beginsel, als beeld van historisch leven gesteld boven het geschiedwerk. Schijnbaar is daarvoor wel veel te zeggen. Waar krijgt men zulk een diepen indruk van en zulk een klaren inkijk in het Leycestersche tijdvak als in de romans van Mevr. Bosboom? Waar wordt het leven van de burgerij onzer kleine steden juister voorgesteld dan in de Camera Obscura? Waar is het studentenleven van omstreeks 1840 ons klaarder voor oogen gesteld dan in Klikspans Studententypen en -leven? Waar eindelijk vindt men het leven van den tegenwoordigen tijd in scherper lijnen uitgebeeld dan in de romans onzer dagen, bij Couperus, Heyermans, Querido, Robbers en zoovele anderen. De historie schijnt nauwelijks meer en beter te kunnen geven.

Toch staat de zaak geheel anders. Het spreekt wel van zelf, dat geen geschiedkundige synthese en zelfs geen geschiedvorsching in den meest gewonen zin kan omgaan buiten onze verbeelding. Gij allen kent het genot, wanneer bij het nauwgezet onderzoek der bronnen het historische beeld langzaam maar zeker in en voor onzen geest oprijst. Wat wij dan winnen, is natuurlijk niet het historische verleden zelf, maar de reproductie daarvan in onzen geest. Het spreekt dus van zelf, dat onze geestesgesteldheid van grooten invloed is op de waarde en de juistheid van die reproductie en dat hierin juist

het onderscheid moet worden gevonden tusschen den geschiedvorscher, liever nog den geschiedschrijver en den romanschrijver. De eerste is altijd bezig het beeld, dat zich in zijn geest heeft vastgezet, te critiseeren en naar aanleiding van nieuwe ontdekkingen te wijzigen, opdat het zoo dicht mogelijk de werkelijkheid nadere. De romanschrijver critiseert en betuttelt evenzeer de voorstelling, die hij zich heeft gevormd van een vroegeren of van zijn eigen tijd; ook hij verandert zijn schets voortdurend. Maar het verschil is toch zeer groot. Beide zoeken naar waarheid, maar beide naar een andere. De geschiedschrijver tracht historische, de romanschrijver aesthetische waarheid te benaderen. Beide kunnen ongetwijfeld samengaan, maar behoeven het daarom niet. De historie geeft en kan nooit iets anders geven dan de reproductie van wat eenmaal realiteit was; de roman beeldt af, wat realiteit had kunnen zijn. Vandaar dat als eerste eisch aan den geschiedvorscher wordt gesteld, dat hij zijn bronnen uitstekend kent en met elkaar in verband weet te brengen. Vandaar ook, dat deze eisch aan den romanschrijver niet of nauwelijks wordt gedaan, maar dat van hem alleen wordt gevraagd een beeld, dat in zich zelf waar is, d.w.z. dat aan aesthetische eischen voldoet. Wat voor den historicus onverbiddelijke eisch is, is voor den romanschrijver geheel onverschillig: uitbeelding van geheel fictieve persoonlijkheden is in den roman normaal en zelfs gewenscht, in een geschiedwerk geheel uitgesloten; wil een historicus toestanden schetsen, hij zal het nimmer kunnen doen door die uitbeelding te hechten aan personen van eigen vinding.

Nu spreekt het dus van zelf, dat de roman en de historie elkander zeer dicht kunnen naderen, zóó dicht, dat de eerste een zeer gewichtige bron wordt voor de

laatste. Als, gelijk in onzen tijd veelal het geval is, de romanschrijver wordt bewogen door een brandende begeerte om zijn werk te doen zijn uitbeelding van realiteit, wanneer hij vooral zoekt zijn eigen tijd in zijn eigen geest te reflecteeren, wanneer hij het oor leent aan het geluid en gerucht van zijn eigen cultuurperiode, wanneer hij tracht de zielstrillingen van zijn tijdgenooten in zijn eigen orgaan op te vangen, dan nadert zijn geestelijke arbeid dien van den historicus en dan wordt zijn werk stellig een zeer gewichtige historische bron. Maar nimmer zal zijn werk het geschiedboek kunnen vervangen, omdat zijn doel een ander was en dus ook zijn waarneming en vooral zijn uitbeelding aan andere eischen moest voldoen.

Immers bij alle streven naar objectiviteit van waarneming zal ten slotte toch de aesthetische waarheid haar eischen stellen, waaraan de artist op straffe van mislukking moet voldoen. Iedere poging om de historie tot een roman of omgekeerd de roman tot historie te maken, is altijd mislukt; zelfs de gewone lezer onderkent beide onmiddellijk en is van een vermenging niet gediend. Maar wie toetst aan den anderen kant niet gaarne het beeld, dat hij na zorgvolle studie der bronnen verkregen heeft van een historisch persoon, een groep, een verschijnsel, een periode, aan den indruk, dien de fijngevoelige kunstenaar daarvan heeft ontvangen? Dat de kunstenaars ten slotte de beste geschiedkenners zijn, gelijk wel is gezegd, is stellig onjuist; maar dat zij dikwijls gelijk in andere wetenschappen het historisch juiste bij intuïtie hebben gevoeld en voorgevoeld, valt moeilijk te betwisten.

Laat ik dat nog eens mogen toelichten met eenige voorbeelden, ontleend aan onze eigen litteratuur der laatste eeuw. Niet voor niets noemde Hildebrand zijn boek de Camera Obscura, gelijk in onzen meer bewogen tijd van

Hulzen sprak van Kinematograaf en van Trilbeelden. Immers waar vinden wij kunstvoller, haast photographische afbeelding van het leven der burgerij onder Koning Willem I? Een industrieel als oom Stastok, 'wiens grootvader en vader een zeer bloeiende, en die zelf een vrij bloeiende lintweverij gehad had', maar wiens zaak stellig niet door overmaat van energie geheel was verlopen; een man, die op de zolders 'een aanzienlijke partij oortjesband' heeft liggen, die hij 'liever daar zag verrotten dan haar onder de markt te verkoopen'; een fabrikant met 'een onverzettelijken afkeer van stoommachines'¹; zulk een man typeert een tijdvak van nationale slaptte op industrieel gebied. Daarnaast toont de handel een opwekkender beeld: Rotterdam is in Gerrit Witse een prettige, levendige stad: 'De breede Blaak, met hare menigte van winkels, de Boompjes, en de vroolijke Wijnhaven, met hare schijnbaar door elkander gewarde schepen met kleurige wimpels en nommervlaggen, de deftige Leuvehaven, met haar statige huizen'² - uit dat alles spreekt leven en beweging. Minder nationaal en niet gemakkelijk in dezen tijd terecht te brengen is de familie Kegge; in de tropen vermogend geworden burgers telde Nederland omstreeks 1840 stellig niet zoo heel veel; de goede dagen der Compagnie waren lang voorbij. Maar de Heer Jan Adam Kegge komt dan ook uit Demerary³, reeds in de achttiende eeuw feitelijk, sedert 1814 ook officieel een Engelsche kolonie, zoodat wij hier stellig met een uitzonderingsgeval te doen hebben; voor Nederland is het dus weinig karakteristiek; historisch heeft het even weinig waarde als het litterair voortreffelijk is.

1 Camera Obscura, 18e dr., 42.

2 T.a.p. 237.

3 T.a.p. 136.

Wil men een andere zijde van het leven van het Nederlandsche volk van omstreeks 1840 in het oog vatten, men leze van Limburg Brouwer's Leesgezelschap van Diepenbeek. In de Camera beweegt zich Hildebrand zelf te midden van zijn fictieve helden, zeker niet tot schade van zijn reputatie van verstand, tact en moraliteit, maar evenmin ten nadeele van de objectieve uitbeelding van het milieu. In het Leesgezelschap komt de auteur zelf nimmer ten tooneele en toch is hij alomtegenwoordig; zijn personen bediscussieeren wel de heerschende godsdienstige meeningen van den dag, maar de gematigde denkwijze behoudt de overhand; zelfs blijkt het, dat de strenge orthodoxie haar aanhangers geenszins alleen tot godsvrucht en deugd opkweekt. Van Limburg Brouwer dringt dus wel dieper door in het geestesleven van zijn tijd dan Hildebrand, maar hoe ver staat hij in objectieve waarneming en fijne uitbeelding beneden dezen. En naar die mate verliest het Leesgezelschap zijn waarde als tijdspiegel.

Aan zulke tijdspiegels heeft onze periode stellig geen mangel. Wat op dit gebied is tot stand gekomen, is inderdaad van groote beteekenis en waarde. Niemand, die op den duur de geschiedenis der Amsterdamsche diamantindustrie zou willen schrijven, kan Heyermans' Diamantstad en Querido's Levensgang voorbijgaan; maar hij zal zich tevens zorgvuldig rekenschap moeten geven, wat hij kan overnemen en als historisch juist kan aanvaarden, wat hij als subjectieve opvatting moet ter zijde leggen. Ook zal steeds gelet moeten worden op de keuze van het object, die de moderne romanschrijver heeft gedaan; bij alle objectieve waarneming is die keuze dikwijls in hooge mate subjectief, dus in de meeste gevallen willekeurig. Couperus' Eline Vere is stellig een prachtige

Haagsche roman: maar wanneer de toekomstige geschiedschrijver van het Haagsche leven in de negentiende eeuw daaruit zou willen afleiden, dat hevig zenuwlijden inhaerent was aan de jonge meisjes van dien tijd, dan zou hij toch te veel concludeeren. Evenmin zou de indruk juist zijn, wanneer men uit de zeer vele zwakken, kranken, sjofelen, wrakken, vermoeiden, bezwaarden, strijdens, zwervens- en zelfs levensmoeden, waarmede onze moderne litteratuur ons kennis doet maken, waarlijk niet steeds tot ons genoegen, de statistische gevolgtrekking maakte, dat omstreeks 1900 een zeer groot percentage der volwassen Nederlanders uit dergelijke individuen had bestaan. Niets is ook hier gevaarlijker dan generaliseeren.

Deze opmerking brengt mij ten slotte tot den besten roman, dien naar mijn smaak de laatste jaren ons hebben geschonken, Herman Robbers' Roman van een gezin. Met een koel hoofd, zou ik haast zeggen, heeft Robbers dit groote gezin in het groote Keizersgrachthuis waargenomen en voor ons neergezet. Een brok werkelijk leven, deze Jan Croes, het hoofd der groote drukkerij, arbeidzaam en coulant, maar steeds in felle concurrentie met zijn vakgenooten, ook in scherpen strijd met zijn werklieden, maar steeds sterk en krachtig, het hoofd omhoog onder de moeilijkste omstandigheden, ook begaafd met een levendigen familiezin en vol liefde en zorg voor zijn kinderen. En juist daarin gaat hij te gronde; zijn gezin wordt door het lot en door geringe cohaesie uit elkander geslagen; de arme vader, wien zijn vrouw reeds is ontvallen, blijft achter met de ruine van zijn geluk. Een zoo realistisch boek als de Camera; men gelooft deze menschen wel eens te hebben ontmoet en verwacht ze langs de Amsterdamsche grachten te zien. Een uitnemend waargenomen en uitgebeeld stuk Amsterdamsch

leven van onzen tijd. Maar ook niet meer. Men heeft het veel geleerder opgevat. Men heeft in den ondergang van het gezin Croes het bewijs willen zien, dat alleen de godsdienst in staat is den familieband samen te houden; dat dus een gezin, hoe voortreffelijk ook, maar zonder geloof, onvermijdelijk moet schipbreuk lijden. Men heeft ook gesproken van een ondergaande klasse, die in zwaar persoonlijk leed de naderende débacle vooruit te ondervinden krijgt. Noch het eene noch het andere is juist. Ook met geloof zou dit gezin niet deze karakters zijn uit elkander gespat; en of wij hier van eene ondergaande klasse kunnen spreken, kan alleen de toekomst leeren. Robbers' werk wil, zie ik goed, inderdaad niets bewijzen; het wil alleen het waargenome uitbeelden. In dezen zin is de Roman van een gezin een historiewerk, in ieder geval een historisch document van groote waarde.

Ik moet eindigen. Verwacht gij van mij een conclusie, zij zal zeer eenvoudig zijn, maar wellicht weinig bevredigen. De historieschrijver staat tegenover de litteraire bronnen op dezelfde wijze als tegenover alle andere. Met dezelfde middelen, die zijn methode hem aan de hand doet, onderzoekt hij de eene zoowel als de andere. Angstvallig en wantrouwend behoeft hij echter tegenover de litteraire bronnen niet te staan. Juist hierop wil ik liefst den nadruk leggen, omdat dat nog al te dikwijls geschiedt. Ik ben overtuigd, dat uit de letterkunde nog heel wat historische stof is voor den dag te brengen en ik hoop het mijne ook in die richting te doen. Maar men zij zeer voorzichtig in zijn conclusiën. Om een krasse tegenstelling te geven: om den historischen Richard III te benaderen, kan met vrucht Shakespeare's koningsdrama worden bestudeerd; maar wie iets weten wil van den historischen Hamlet, late Shakespeare in de boekenkast.

Ten slotte dit. Ik heb in den regel gesproken van maatschappelijke geschiedenis en daarbij gedacht aan de materieele sociale verhoudingen. Dat de kennis van het geestelijk leven voor een deel althans uit de letterkunde te putten is, spreekt van zelf. Maar daarmee zijn wij op een glibberig terrein, waarop ik heden mij niet wilde begeven, te minder, omdat daar voor mij altijd staat de ernstige waarschuwing van Faust:

‘Mein Freund, die Zeiten der Vergangenheit
Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln;
Was ihr den Geist der Zeiten heisst,
Das ist im Grund der Herren eigener Geist
In dem die Zeiten sich bespiegeln.’

Bijlage III. Verslag van den secretaris.

Aan het einde Uwer vorige Vergadering werd op voorstel van den Heer Dr. J. Dyserinck hulde gebracht aan de groote verdiensten en onverflauwde belangstelling van een onzer oudste medeleden den Heer Dr. S.A. Naber, die toen juist 50 jaar te voren tot lid onzer Maatschappij was benoemd. Het Bestuur heeft deze hulde telegraphisch aan den Heer Naber overgebracht en mocht korten tijd na de Vergadering eene dankbetuiging van hem ontvangen, waarbij hij tevens zijne beste wenschen uitsprak voor den groei en den bloei dei Maatschappij.

Spoedig daarop had het Bestuur gelegenheid hulde te brengen aan de nagedachtenis van een overleden hooggeacht lid onzer Maatschappij, wijlen den Heer E. Laurillard, bij de onthulling van een gedenkteeken op diens graf te Santpoort. Op onze uitnoodiging had de Heer J. Craandijk de welwillendheid aldaar de Maatschappij te vertegenwoordigen, waarvoor wij hem zeer erkentelijk zijn.

Ook aan eene andere hulde eerlang te brengen aan de nagedachtenis van onzen De Génestet, besloot het Bestuur deel te nemen. Ter herinnering aan zijn sterfdag 50 jaar geleden, zal op initiatief der Afd. Haarlem van het Algemeen Nederlandsch Verbond een gedenkbank worden geplaatst aan den voet van het duin bij Bloe-

mendaal, zijn 'liefste plek'; onze Voorzitter werd door ons verzocht in die hoedanigheid eene opwekking tot deelneming aan dit huldebetoon mede te onderteekenen en tevens werd uit onze kas eene geldelijke bijdrage verleend voor dit plan dat zeker U aller sympathie zal hebben gevonden.

Naar aanleiding Uwer vorige Vergadering rest mij nog mede te deelen, dat de Heer Dr. C. Snouck Hurgronje, aldaar benoemd tot Bestuurslid, en de Heer Dr. J. Heinsius, herbenoemd tot Penningmeester, hunne benoeming aanvaard hebben. Evenzoo heeft een aanzienlijk aantal toen nieuwbenoemde leden onzer Maatschappij zich bereid verklaard de benoeming aan te nemen, nl. 217 gewone en 7 buitenlandsche leden. Eén der gekozen gewone leden, thans in het buitenland gevestigd, vond in die omstandigheid aanleiding voor de benoeming te bedanken. Van twee anderen is ondanks herhaald verzoek, nog geen antwoord ontvangen. Vier der nieuwbenoemde buitenlandsche leden, Mevr. H.L. Fairchild en HH. Dr. J.B.M. Hertzog, Dr. K. Lamprecht en Dr. T.H. le Roux, verklaarden zich bereid de rechten en verplichtingen der gewone leden te aanvaarden, hetgeen des te meer te waardeeren is omdat betrekkelijk zoo weinigen onzer buitenlandsche leden aldus een nauweren band met onze Maatschappij hebben aangeknoopt.

Het nieuwgekozen buitenlandsche lid de Heer Don. Ferguson kon, ofschoon reeds ernstig ziek, nog kennis nemen van zijne benoeming die hij hoogelijk waardeerde en gaarne aannam. Weinige dagen daarna is hij echter reeds overleden: een groot verlies ook voor onze Maatschappij die van zijne belangstelling en ijver voor onze geschiedenis veel had mogen verwachten.

Ook overigens heeft de Maatschappij in dit jaar groot verlies geleden door het overlijden van 8 gewone en 6 buitenlandsche leden. Hunne namen zijn U zooeven door den Voorzitter in herinnering gebracht. Hunne verdiensten op velerlei gebied zullen worden herdacht in de 'Levensberichten' die van hen allen door bevoegde auteurs reeds zijn geschreven of toegezegd, behalve van den Heer J.A. Heuff Az. Want deze had nog bij zijn leven aan het Bestuur uitdrukkelijk verzocht, dat van hem geen Levensbericht zou worden uitgegeven en het Bestuur had hem verklaard dien wensch te zullen eerbiedigen.

De voornaamste werkzaamheden onzer Maatschappij geschiedden ook dit jaar in de Maandelijksche Vergaderingen. Deze werden geregeld gehouden en behalve door Leidsche leden dikwijls ook door sommige leden uit andere plaatsen bezocht. Het schijnt niet overbodig hier nog eens er aan te herinneren, dat alle leden waar ook in Nederland gevestigd, zich geregeld voor die vergaderingen kunnen laten oproepen, wanneer zij slechts hunnen wensch daartoe aan den Secretaris mededeelen.

In de eerste Maandvergadering van het afgelopen jaar, den 7^{den} October, werd tot Voorzitter der Maatschappij benoemd de Heer Dr. A. Kluyver die deze benoeming aannam en het Voorzitterschap aanvaardde met eene korte toespraak waarin hij den aftredenden Voorzitter den Heer Dr. C.H. Th. Bussemaker, dank betuigde voor hetgeen hij in die hoedanigheid voor de Maatschappij had verricht.

In diezelfde Vergadering werden de Vaste Commissiën aangevuld door herbenoeming der aftredende leden, HH. Drr. J.H.C. Kern en G.J. Boekenoogen in de Commissie voor Taal- en Letterkunde, F. Pijper en E.C. van

Leersum in de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde en P.J. Blok en G.J. Boekenoogen in de Bibliotheeks-commissie.

Ten slotte werd in die Octobervergadering eene voordracht gehouden door den Heer Dr. F. Buitenrust Hetteema over 'De Eerste Nederduytsche Academi, en de Leidse Universiteit'. Spr. begon met de opmerking, dat het nog niet is uitgemaakt wat wel de reden was van de oprichting van Coster's Academie. Er was veel twist in de oude Kamer, maar deze betrof zaken van persoonlijken aard, zooals Prof. Kalff heeft aangetoond. De oorzaak was dieper te zoeken, meende Spr. Mogelijk lag de scheiding hierin, dat de een het Classicisme en de ander de Romantiek aanhing. Toch speelden beide dikwijls stukken van dezelfde soort. De verhouding tusschen de beide Kamers was ook niet bepaald vijandig. Spr. vroeg of hier het Romantisme niet bestond in het zichzelf willen zijn tegenover de zucht tot navolging van anderen. Hij meende de reden der scheiding te moeten zoeken in den opzet van Coster om eene Academie te stichten die eene tegenstelling zou vormen met de Leidsche Universiteit. Deze Universiteit toch was opgericht met het bepaalde doel de theologie als middelpunt te onderwijzen, waarom andere vakken zich konden groepeeren.

Na de Calvinistische Zuivering tijdens het Twaalfjarig Bestand kwam deze opzet duidelijk uit. Coster's Academie zou gewijd zijn aan Apollo en zijn negen Muzen. Dit bleek dadelijk uit de opening op feestelijke wijze in tegenstelling met die te Leiden in 1575. Tevens zou zij zijn eene kweekschool voor kunsten en wetenschappen. Maar wat er ook gedoceerd werd, theologie ontbrak en de aangestelde docenten waren het tegendeel van Calvinistisch.

Spr. zette uiteen hoe inderdaad de wetenschappelijke beoefening der leervakken op den voorgrond trad, terwijl ook de opvoering van tooneelstukken dezelfde strekking had. Men gebruikte daarbij de moedertaal om den kring dien men bereiken kon, zoo wijd mogelijk te maken. Daartegen protesteerden weldra de predikanten te Amsterdam ten sterkste en zij wisten te bewerken dat het doceeren werd verboden. Het spelen van tooneelstukken ging echter door en de voornaamste helpers van Coster waren Hooft en Vondel en in het blijspel ook Breero.

Coster zelf trok zich in 1622 terug, maar de idee van hem werd door de regeering der stad, die inmiddels Remonstrantsch was geworden, opgevat, die op veler aandrang besloot tot de oprichting van een Illustre School te Amsterdam. Hiertegen protesteerden Leiden en eveneens de Zwitsersche predikanten; en de Dordtsche Synode die als een wereldconclie op Calvinistischen grondslag was, sloot zich bij dit protest aan. De Hooge Raad deed eindelijk uitspraak en wel in het voordeel van Amsterdam, omdat deze Raad aannam, dat het Athenaeum geen inbreuk maakte op de rechten, aan de Leidsche Universiteit toegekend.

Het programma van het Athenaeum zag er volgens de beschrijving die Spr. er van gaf, aanlokkelijk uit. Als eerste hoogleeraars werden Barlaeus en Vossius benoemd, beiden indertijd uit Leiden verwijderd wegens hunne oncalvinistische gevoelens. Enkele jaren later werd bij het Athenaeum ingelijfd de kweekschool der Remonstranten, waaraan Episcopius, eveneens bekend anticalvinist, hoogleeraar was.

Dat de Contra-remonstranten overigens niet tegen de verbreiding van kennis en wetenschap waren, toonde Spr. aan met op Cats te wijzen en talrijke van hunne

werken te noemen van wetenschappelijken en populairwetenschappelijken aard. Maar zij waren tegen den geest van Coster en de zijnen. Nadat Coster was heengegaan en na de stichting van het Athenaeum, bestond er geene reden meer om de oude Kamer en de Academie gescheiden te houden. Deze smolten dan ook weer samen.

In het Athenaeum is evenwel de idee van Coster overgegaan en aan hem komt de eer toe de antithese tusschen de wetenschap, geconcentreerd om de theologie en die welke met het calvinistisch zuurdeeg niet doortrokken was, te hebben gesteld.

Met de behandeling van het programma en de leerboeken van het Athenaeum besloot Spr. zijne voordracht¹.

Den 4^{den} November hield de Heer P. fr. B. Kruitwagen eene voordracht: 'Over eene verzameling van middelnederlandsche initia'.

Spr. begon met de verklaring, dat hij juist in dezen kring van deskundigen zijn plan, om eene verzameling van Mnl. initia aan te leggen, kwam uiteenzetten, ten einde eene gedachtenwisseling over deze ras nova uit te lokken. De talrijke anonieme en pseudonieme (van verkeerden auteursnaam voorziene) traktaten, welke in de geheele middeleeuwsche literatuur, en dus ook in de Mnl., voorkomen, kunnen tot heden toe niet geverifieerd worden dan ten koste van dagenlange nasporingen en veel tijdverlies; meermalen komt men zelfs tot geen resultaat. Ook het onderzoek of een traktaat, dat men in een handschrift vindt, reeds gedrukt is, kost meermalen veel, soms verloren moeite, daar zelfs de voortreffelijke 'Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en

1 Vg. verder Dr. F. Buitenrust Hetteema in *De Gids*, Juni 1911, blz. 452 vv.

letterkunde' van Petit niet altijd eene oplossing kan geven. En toch hebben niet alleen de bibliograaf en de literairhistoricus, maar ook de philoloog, de incunabulist en zelfs de paleograaf belang bij de oplossing van bovengenoemde vragen. Het eenige doeltreffende middel om een spoedig en betrouwbaar antwoord te ontvangen is, de beginwoorden (initia) van alle Mnl. stukken in één alfabetische lijst samen te brengen, en achter ieder initium de noodige bibliografische gegevens te plaatsen. Zonder zulk eene lijst is de systematische doorvorsching der Mnl. literatuur onmogelijk.

Ter illustratie verwees Spr. naar de resultaten, welke hij met Dr. A. Hulshof te Utrecht verkregen had, toen hij in 1908 op verzoek van den Heer J.F. van Someren de theologische handschriften der Universiteitsbibliotheek te Utrecht aan eene revisie onderwierp. Vooral door de Latijnsche initia-collecties van Little en Vattasso konden talrijke anonieme en pseudonieme traktaten tot hun rechtmatigen eigenaar worden teruggebracht; wat met enkele voorbeelden uit den intusschen gedrukten catalogus der Utrechtsche handschriften (Dl. II) werd toegelicht.

Het plan om eene verzameling van Mnl. initia uit te geven, is reeds in principe aangenomen door de afdeling Letterkunde van de 'Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken in Nederland', eene vereeniging die niet ten doel heeft met andere wetenschappelijke vereenigingen in den slechten zin des woords te concurreren, en die ook niet opgericht is om confessioneele of apologetische belangen te behartigen, doch die het wetenschappelijk tekort onder de Katholieken, waar dat bestaat, door het bevorderen van ernstigen wetenschappelijken arbeid wil aanzuiveren.

Overgaande tot eene gedetailleerde uiteenzetting van

zijn plan, betoogde Spr. op de eerste plaats, dat behalve de initia der gedrukte literatuur, ook die der handschriften moeten worden opgenomen. Dat zou echter een onbegonnen werk zijn, ware het niet dat Dr. W. de Vreese te Gent in principe verklaard heeft, bereid te zijn, de vele beschrijvingen van Mnl. hss., welke hij voor zijne 'Bibliotheca Neerlandica manuscripta' heeft verzameld, ter beschikking te stellen van den eventueelen verzamelaar der initia, die daaruit dan de initia kan excerpereen. Neemt men daarbij in aanmerking, dat de gedrukte Mnl. literatuur geheel wordt vermeld in Petit's 'Bibliographie', waarvan het 2de deel juist verschenen is, dan kan men zeggen, dat het materiaal, waaruit zoowel de ongedrukte als de gedrukte initia moeten verzameld worden, met genoegzame volledigheid voorhanden is en als 't ware voor ons ligt als gesneden brood.

Omtrent de Mnl. gebedenboeken, die talloze kleine stukjes bevatten, achtte Spr. het voldoende, dat alleen de initia uit een paar groote groepen van gebedenboeken, bv. die van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en van de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage werden geëxcerpeerd. De initia van fragmenten wilde hij alleen opgenomen zien, wanneer die fragmenten als zoodanig in de hss. voorkomen, doch niet, wanneer een willekeurig fragment uit een hs. ergens is uitgegeven, of het fragmentarisch karakter een gevolg is van een materieel defect van het hs.

Voorts wilde Spr. in het bepalen der alfabetische volgorde der initia de methode volgen van Little, die alle woorden als aaneengeschreven beschouwt, en daarnaar de alfabetische volgorde bepaalt. Alleen bij deze methode is er eene eenheid te verkrijgen, die den verzamelaar der initia de vrijheid laat, zich buiten de moeilijk oplos-

bare kwestie te houden, welke woorden in het Mnl. aaneengeschreven moeten worden en welke niet.

De grootste moeilijkheid, die zich bij de Mnl. initia voordoet, en die bij de Latijnsche bijna niet bestaat, is het verschil van spelling. Herhaaldelijk komt het voor, dat eenzelfde Mnl. beginwoord op vijf, zes verschillende manieren gespeld wordt. Het zal dus noodig zijn, al die verschillende spelling-vormen te normaliseeren op één bepaalde spelling en bij de afwijkende vormen verwijzingen aan te brengen naar den normaalvorm. Nog moeilijker wordt de zaak, wanneer een traktaat in verschillende redacties begint met verschillende woorden, of met synoniemen, bijv. Slange-Serpent, of Vervrouwet-Verblijft. De verzamelaar der initia moet noodzakelijk van den eenen vorm naar den anderen verwijzen, doch er zal van hem daarbij eene zeer groote en voortdurende oplettendheid gevorderd worden.

Ten slotte kon Spr. verklaren, dat hij zoo gelukkig was geweest, reeds iemand te vinden, die zich bereid verklaard heeft, den initia-arbeid eventueel op zich te nemen.

Den 2^{den} December sprak Mejuffrouw Dr. C.C. van de Graft: 'Over den invloed van Bonaventura's *Meditationes de vita Christi* op de primitieven der Nederlandsche schilderkunst.'

Spr. begon met de mededeeling dat de aan den H. Bonaventura toegeschreven *Meditationes* volgens de nieuwste onderzoekingen afkomstig zijn van een Franciscaan uit de 13de eeuw, Joannes de Caulibus. Na eene kenschetsing van de *Meditationes* wees Spr. op den overwegenden invloed op mysteriespel en schilderkunst aan dit werk toegekend door Emile Mâle in zijn boek 'L'art religieux de la fin du moyen âge en France' (1900). Mâle heeft willen

bewijzen dat de schrijvers der mysteriespelen voornamelijk putten uit de *Meditationes* en dat de primitieve schilders vervolgens de tafereelen schilderden die zij op het mysterietooneel hadden aanschouwd. Tegen deze stelling is verzet aangeteekend door Jacques Mesnil in een nog onvoltooid artikel 'De mysteriespelen en de plastieke kunsten', verschenen in den loopenden jaargang van *Onze Kunst*. Mesnil heeft hier van het standpunt van den beeldenden kunstenaar uit Mâle's dwalingen besproken.

Spr. stelde zich voor, van literair standpunt uit te doen zien, dat de invloed van Bonaventura op de primitieven der Nederlandsche schilderkunst wel belangrijk, maar niet uitsluitend is geweest. Bij eene reeks van lichtbeelden naar schilderijen van Rogier van der Weyden, Gerard David, Dirc Bouts, Memlinc, Pieter Brueghel, Jan van Eyck, Geertgen tot Sint Jans, Petrus Christus en Hugo van der Goes, en houtsnedes van Jacob Cornelisz en Chr. Jegher gaf Spr. uittreksels der *Meditationes*, aanwijzende waar invloed van pseudo-Bonaventura was en waar daarentegen de afbeeldingen zich aansloten bij beschrijvingen van den H. Bernardus, de *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, Joh. Chrysostomos, de Gulden Legende van Jacobus de Voragine, Ludolphus van Saxen, Joh. Gerson e.a.

Nog wees Spr. op het feit dat van de *Meditationes*, die voornamelijk door het 15de-eeuwsche 'Bonaventura-Ludolphiaansche Leven van Jezus' het volk bereikt hebben, slechts een paar Mnl. vertalingen zijn bewaard gebleven. Spr. besloot met de vermelding van deze nog bestaande handschriften, het betreurende dat van een zoo schoon en invloedrijk literair werk geene hedendaagsche vertaling bestaat.

Den 6^{den} Januari hield de Heer Dr. P.J.M. van Gils

eene voordracht: 'Eenige opmerkingen over de oudste *Annales Rodenses* (Mon. Germ. SS. XVI, 688-723).'

Spr. wees op de weinige bekendheid die de merkwaardige Aanales Rodenses bezitten. Dit is zeer tot schade van de vaderlandsche middeleeuwsche geschiedenis. Zij bestaan uit 3 deelen. Het oudste deel loopt van 1104-1157; het werd omstr. 1148 begonnen. Het tweede deel is van den abt Heijendal († 1733); het derde bevat slechts een paar jaar 1700 tot 1703, en is onlangs door den Rolducschen archivaris, Dr. Goossens, gevonden. Die oude Annales zijn een folio van 22 blzz. met leemten die naar een afschrift van Heijendal zijn aangevuld.

Van Spaan begon eene vertaling; om een fout van den Annalist zette hij de vertaling niet voort. Zeer tot hun nadeel kenden Moll en Acquoy de Ann. Rod. niet.

De Annales Rodenses bevatten in hoofdzaak de kloostergeschiedenis, de kleine oneenigheden en den grooten Godsvrede, vooral de economische geschiedenis. De schrijver was kundig en nuchter. Bij de beschrijving van den tweeden kruistocht en de biographie van den stichter Ailbertus is zijn toon hooger.

Voor vele punten verwees Spr. naar Dr. Corten's werk 'Rolduc in woord en beeld.' Het daar niet behandelde wilde Spr. vooral behandelen, - zoo de houding van den Rolducschen annalist in den Investituurstrijd; deze staat beslist aan pauselijke zijde, anders dan de annalist van Egmond. Spr. wees op eene merkwaardige vergissing van den annalist. Zij voert tot eene vraag naar de echtheid van de nog bewaarde bulla confirmationis. De vraag naar de stichting van Rolduc voert ons ook naar Friesland. Acquoy en Van Slee wisten niet, dat vele Friesche kloosters door Rolduc gesticht zijn.

Over de fouten der Annales kan Spr. in de meening

van Pertz niet geheel deelen; naast de Annales Aquenses is ook overeenkomst te ontdekken met de Floreffenses en die van St. Jacob te Luik.

Spr. besprak nader de kleur en de taal van den Annalist en betoogde ten slotte de wenschelijkheid van het tot stand brengen of van een Corpus Annalium Neerlandicorum of van eene uitgave van Monumenta Neerlandiae historica.

In de Vergadering van den 3^{den} Februari hield de Heer Dr. H.E. van Gelder eene voordracht: 'Over de Haringvisscherij vóór c. 1600.'

Spr. begon met er op te wijzen, hoe weinig belangstelling dit toch zoo belangrijke bedrijf aan de geschiedkundigen had ingeboezemd. De 17de, de 18de en de 19de eeuw hebben elk maar één werk er over geleverd. Het eerste, dat van Semeyns beduidt bovendien heel weinig; het tweede, een paar nummers uit de interessante vertoogen van 'De Koopman' biedt wel wat meer, terwijl het derde, het uitnemende boek van Beaujon in elk geval de hoofdtrekken van de historie van het bedrijf aangeeft. Maar het is, zooals de schr. ook zelf vooropstelt, een schets, en als antwoord op een prijsvraag over de visscherij-wetgeving eenzijdig: veel van wetten geeft het, weinig van menschen en visschen. Een veelomvattend bronnenonderzoek kon er niet aan voorafgaan. Toch zou dit vooral voor den economischen kant van het bedrijf nog wel goeden oogst kunnen afwerpen. Het was Spr.'s doel daarvan een voorbeeld te geven. Ter inleiding schetste hij in groote trekken de geschiedenis van het bedrijf sedert het einde der 12de eeuw, toen men de haring leerde zouten; in het eind der 13de eeuw vindt men de Holl. visschers reeds onder de Engelsche kust; in het eind der 14de wordt door de bewerking van het kaken de haring

bruikbaar voor export, het eerste groote net dateert dan ook van kort daarna (1416), de eigenlijke reglementeering van het bedrijf van Jan van Beieren (1424). Onder de Bourgondiërs en Habsburgers neemt de reglementeering toe, krijgt men de keuring van het zout, daarna die van de visch. De vangtijd wordt vastgesteld. Dan komen in de 16de eeuw de groote moeilijkheden met de vijanden, vooral de Fransche kapers. Convooen worden gegeven, of gelast wordt de buizen zelf te bewapenen. Voor de kosten wordt een lastgeld geheven; zelfs het plan van een 10^{den} penning werd geopperd (1555) maar dank de tusschenkomst van Oranje als Stadhouder niet uitgevoerd. Aan hem heeft de visscherij nog meer te danken, nl. de instelling van een permanent college ter behartiging van haar belangen (1575) waaraan ook de inning van het lastgeld werd opgedragen.

Van dat jaar ongeveer dateert, ook om andere redenen, een nieuwe bloei van het - in 1580/82 opnieuw gereglementeerde - bedrijf. Spr. kon door archiefvondsten over dat bedrijf sedert dat jaar tot even na 1600 meer speciale mededeelingen doen; hij vond nl. in de papieren van een reeder 29 rekeningen van haringvaarten gedurende die jaren. Behalve dat uit die rekeningen blijkt hoe het bedrijf er technisch bijna juist zoo uitzag als hetgeen wij kenden vóór de stoomtrawlers, zijn er tal van conclusies uit te trekken voor den economischen toestand van het bedrijf en de sociale verhoudingen, waarin het verkeerde. Met graphische voorstellingen lichtte Spr. een statistisch overzicht dier rekeningen toe, waarbij hij o.a. wees op het groote bedrijfsrisico, maar ook op de vrij aanzienlijke winst, gemiddeld 12 pCt. zelfs na alle afschrijvingen. Spr. wees voorts op de kapitaalsverhouding en toonde aan hoe schip en bemanning in de voor visschen

ongeschikte maanden voor vrachtwagen werden gebruikt. Ten slotte berekende Spr. met de verkregen gegevens, hoeveel geld de haringvisserij omstreeks 1600 in Holland in omloop bracht en verwerken liet. Tegenover het fabelachtige bedrag dat Walter Raleigh noemt in zijn tendentieuze tractaat, was het zijne, $8 \frac{1}{4}$, miljoen gld. wel veel lager, maar toch hoog genoeg om de groote beteekenis van dit bedrijf voor Hollands welvaart te doen kennen¹.

Den 3^{den} Maart hield de Heer Dr. L. Knappert eene voordracht: 'De vrijmaking der 'joodsche natie' onder de Bataafsche Republiek'.

In de laatste jaren hebben studies van H. Italie, Drr. Wolff en Mendels ons veel gegeven, dankbaar noemde Spr. ook den Heer Sigmund Seeligmann te Amsterdam, die niet slechts tal der zeldzaamste pamfletten leende, maar ook gegevens verschafte, op geen andere wijze te verkrijgen.

Na een breed overzicht van den toestand der Joden ten onzent vóór 1795, verhaalde Spr. van de oprichting van het Genootschap Felix Libertate, door een aantal vrijzinnige Joden den 6^{den} Februari 1795, die onder felle tegenkanting, niet slechts van Christenen, maar van het grootste deel der Joodsche natie zelf (vertegenwoordigd door een man als rabbi Mozes Saul), voor de burgerlijke rechten van hun volk hebben geijverd, voor het dienen in de burgergarde, voor het stemrecht, en die 29 Maart 1796 tot de eerste Nationale Vergadering het verzoek richtten, om volledige, gelijkstelling voor de wet. De rapporteerende commissie stelde, bij monde van Hahn, voor te decreteren, dat de 'zoogenaamde Joden' in den volmaaksten gelijkstaat met alle burgers behoorden ge-

1 Vg. verder Dr. H.E. van Gelder in *Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen.* XXXII (1911) blz. 1 vv.

bracht te worden. Over dit rapport is toen acht dagen lang gesproken, soms zeer merkwaardig, en 2 September werd de gelijkheid aangenomen, later ook in de Staatsregeling van '98 en vele volgende constituties opgenomen. De Joden hebben zich in den nieuwen toestand volmaakt waardig en kiesch gedragen, naar het woord door den voortreffelijken Mr. S. Asser eens tot hen gesproken: 'geen vrijheid zonder deugd', maar nog lang duurde het, vóór ook in de praktijk die gelijkheid werd erkend; nog Koning Lodewijk, hun zeer genegen, hief tal van onrechtvaardige bepalingen te hunnen opzichte op. In 1846 is het 50-jarig gedenkfeest der vrijmaking gevierd, waarover het jubileumsgedenkschrift veel merkwaardigs mededeelt. De leden van 'Felix Libertate' zouden zich innig er over hebben verheugd, ja zelfs rabbi Mozes Saul zou er vrede mede gehad hebben.

De belangrijkheid der voordracht, die ook over het maatschappelijk en geestelijk leven der Joden in 1795 veel vertelde, werd nog verhoogd door de tentoonstelling der zeldzame pamfletten enz., door den genoemden Heer Seeligmann daartoe afgestaan.

Den 7^{den} April hield de Heer Mr. J.H. Abendanon eene voordracht: 'Het onderwijs in Nederlandsch-Indië in den Compagniestijd'. Spr. betoogde dat in dien tijd alleen sprake kon zijn van onderwijs te Batavia en in de naaste omgeving daarvan, alsook op de Molukken; dat het in nauw verband stond met de Gereformeerde Kerk, dat ook proeven werden genomen met andere scholen dan die voor het lager onderwijs, maar zonder goed gevolg. Voorts werden nog allerlei bijzonderheden medegedeeld over den werkring en de maatschappelijke positie der predikanten en over talrijke sporen van het verblijf der Portugeezen in Indië.

De vergadering van den 5^{den} Mei werd volgens de Wet gewijd aan de voorbereiding en regeling dezer Jaarvergadering. Na afloop dier werkzaamheden van huishoudelijken aard werd nog tijd gevonden voor eene voordracht van den Heer Dr. E.B. Koster die uit zijn jongste werk, poëzie en proza, verscheidene proeven ten beste gaf. Hij droeg o.a. fragmenten voor uit zijn episch gedicht 'De dood van Odysseus', voorts 'Adrastos', 'Beethoven's Negende', 'Isadora', 'Demonen van de Notre-Dame', 'Ann M. Maris', 'Het Adonisfeest' naar Theocritus, benevens stukken uit een bundel 'Verhalen uit Shakespeare', niet enkel navertellingen in proza van diens drama's, maar ook vele verzen van Shakespeare bevattende, alle door hem metrisch vertaald.

Uit het hier medegedeelde is U gebleken van eene nieuwigheid die te vermelden viel: dat nl. in eene der Maandvergaderingen de spreekbeurt is vervuld door eene dame. Dit geschiedde voor het eerst, zoolang de Maatschappij bestaat. Een voorbeeld werd alleen nog gegeven door onze Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde die in hare sectievergadering van 1901 Mej. Dr. J.A. Nijland als spreekster zag optreden. Deze nieuwigheid zal eigenaardige gewaarwordingen hebben opgewekt bij de oudere leden die zich nog levendig herinneren tot hoeveel debat en tegenkanting het voorstel ook dames als leden onzer Maatschappij benoembaar te verklaren, aanleiding gaf in de Jaarvergadering van 1892 onder de gemoedelijke en merkwaardig onpartijdige leiding van Prof. Acquoy. Hoe kunnen toch in korten tijd de toestanden veranderen! Wat toen aan velen hoogst bedenkelijk of verkeerd voorkwam en door de voorstanders met moeite en inspanning moest worden doorgezet, lijkt thans heel gewoon en bijna van zelfsprekend. En indien Prof.

Acquoy dien avond beleefd had en het voorrecht had gehad over een onderwerp dat hem zooveel belang inboezemde, de even keurige als degelijke voordracht van Mej. Van de Graft aan te hooren, dan zou hij zeker wel evenals andere tegenstemmers van 1892 volkomen verzoend zijn geworden met dat toen ten slotte toch aangenomen voorstel.

Omtrent de overige werkzaamheden in de Maandvergaderingen valt nog te vermelden, dat in de Octobervergadering de Heer Dr. J.S. Speyer een verslag uitbracht omtrent het 31^e Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres in Augustus 1910 te Maastricht gehouden, alwaar hij uitgenoodigd was onze Maatschappij te vertegenwoordigen.

Eene andere uitnoodiging, de Maatschappij te doen vertegenwoordigen bij het eerste eeuwfeest der Universiteit te Christiania, kon wegens eigenaardige moeilijkheden niet worden aangenomen; wij zullen met een schriftelijken gelukwensch moeten volstaan.

De onderneming tot het doen fotografeeren van Middelnederlandsche handschriften in buitenlandsche bibliotheken bewaard, werd door het Bestuur niet uit het oog verloren. Maar het is er nog niet in geslaagd een daarvoor in de eerste plaats geschikt handschrift te vinden. Nu het Oxfordsche handschrift van den Melibeus, van Jans Teesteye enz. gereed is gekomen, bleef er van het crediet indertijd door Uwe Vergadering verleend, niet genoeg meer over om een der omvangrijke handschriften die voornamelijk van belang schenen, ter hand te nemen, zooals bv. het Cheltenhamse, thans Brusselsche hs. van Maerlant's Spiegel Historiae of het Comburgsche hs. dat

o.a. den Reinaert bevat. In overleg met de Commissie voor Taal- en Letterkunde wordt thans gezocht naar een belangrijk handschrift van kleineren omvang dat voor het beschikbare bedrag nog zou kunnen worden gefotografeerd.

Wat betreft de uitgaven door onze Maatschappij tot stand gebracht, ondernomen of gesteund, kan in de eerste plaats bericht worden, dat de nieuwe bundel Handelingen in October verscheen. Deze bevat o.a. de voordracht in Uwe vorige Vergadering gehouden door den Heer Dr. C.G.N. de Vooys over 'De invloed van Multatuli's werk op oudere en jongere tijdgenoten' en verhandelingen van H.H. Mr. S.J. Fockema Andreae 'Sloptienden' en Dr. C.H. Th. Bussemaker 'De onechtheid van het zoogenaamd verdrag tusschen de Republiek en den Keurvorst van Beieren, van Augustus 1698.' Zij allen hebben aanspraak op onzen dank voor de welwillende wijze waarop zij hunne bijdragen ter uitgave afstonden. Evenzeer is dank verschuldigd en gaarne door het Bestuur betuigd aan de auteurs van den anderen gelijktijdig verschenen bundel der Levensberichten, die 13 stukken bevat voor de letterkundige geschiedenis in velerlei opzicht van hooge waarde.

Het *Repertorium* voor vaderlandsche geschiedenis, dat sedert de volledige omwerking van den Heer Petit, tot einde 1900 bijgewerkt, in nuttigheid zooveel heeft gewonnen en bij voortdoring uitnemende diensten bewijst, zal door een supplement, omvattende de jaren 1901 tot 1910, aangevuld dienen te worden. Onze Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde heeft daaromtrent reeds overleg met den Heer Petit gepleegd en de zaak zal met

bekwamen spoed tot stand gebracht kunnen worden, wanneer het daarvoor noodige bedrag zoo aanstonds door U mag worden toegestaan.

Aan de uitgaaf der verzamelde werken van Bellamy, waarvoor Uwe Vergadering in 1908 een bedrag uit de renten van het Fonds verleende, wordt geregeld voortgewerkt, voor zoo ver de bewerkster, Mej. Dr. J.A. Nijland haren tijd daarvoor beschikbaar kan vinden. Wij hopen dus, dat binnen niet al te langen tijd het eerste deel zal kunnen verschijnen van de twee waarop de uitgaaf geraamd is.

Naar gewoonte moge dit verslag besloten worden door eene mededeeling omtrent het aantal onzer leden. Op dit oogenblik telt de Maatschappij 2 eereleden, 489 'gewone' leden in Nederland, 3 in Ned.-Indië, 19 in het buitenland en 173 'buitenlandsche' leden van welke 41 de rechten en verplichtingen der gewone leden aanvaard hebben: een totaalcijfer van 686 tegenover 676 in het vorige jaar. Voor zoo ver deze cijfers spreken kunnen, is dus eenige vooruitgang vast te stellen. Moge dit niet alleen in cijfers zijn; mogen steeds meer ook de belangstelling en ijver van vele leden vooruitgang toonen, ten bate van onze Maatschappij, tot bevordering van onze 'Taal- en Letter-, Geschied- en Oudheidkunde.'

Bijlage IV. Verslag van den bibliothecaris.

Dames en Heeren,

Het Verslag over de Bibliotheek onzer Maatschappij hetgeen ik de eer heb heden uit te brengen, zou eensluidend kunnen wezen met de Verslagen der vorige jaren, daar ook nu gelukkig niets dan goeds van haar door mij kan medegedeeld worden. Talrijke geschenken, waaronder van personen die geen lid onzer Maatschappij zijn, vloeiden haar van alle kanten toe; vele boeken, waaronder belangrijke en kostbare, werden door aankoop verkregen; het letterkundig verkeer met 160 binnen- en buitenlandsche Genootschappen en Maatschappijen¹ vond geregeld plaats en leverde voor ons, even als steeds, rijke vruchten op. Alle reden is er dus om nu ook op het afgelopen Vereenigingsjaar met voldoening terug te zien.

Ofschoon als naar gewoonte als bijlage tot dit Verslag de namen der vriendelijke gevers en de titels der door hen geschonken boeken zullen vermeld worden, meen ik toch een paar hier afzonderlijk te mogen noemen, en wel Mevr. de Wed. Dr. J. Fastenrath te Keulen, die een twaalftal werken van wijlen haar echtgenoot ten geschenke zond, waaronder de fraai uitgevoerde Jahrbücher

1 Zie de uitvoerige opgave daarvan in Handelingen en Mededeelingen onzer Maatschappij van 1905-6, blz. 80-84.

der Kölner Blumen-Spiele; Mej. Alberdingk Thijm te Leuven, die de bij ons nog ontbrekende boeken van haar vader, den bekenden Leuvenschen hoogleeraar en een groot aantal overdrukken zijner talrijke tijdschriftartt. schonk. De heer J.F. Schill te 's Hage, die reeds meermalen boeken zond en nu weder een 20 tal werken schonk, o.a. ook een groote reeks van het bekende fransche tijdschrift Magasin d'éducation et de récréation, dat men in geen enkele bibliotheek hier te lande vindt. Aan ons medelid den heer Van Stockum danken wij een ex. van het door hem uitgegeven prachtwerk La Librairie, l'Imprimerie et la Presse en Hollande à travers 4 siècles, en Mevr. de Wed. Dr. J. Nieuwenhuyzen Kruseman zond ons een paar relieken van Bilderdijk vroeger behoord hebbende aan haren schoonvader, wijlen ons mede- A.C. Kruseman.

Van de aangekochte werken noem ik U slechts het fraaie plaatwerk Ons eigen land, uitg. door den Nederl. Wielrijdersbond, verder Nederland in den aanvang der 20ste eeuw, de kostbare prachttuitgave Reinaert de Vos door Stijn Streuvels met platen van Wierink; een volledig ex. der zeer zeldzame Etagère-Bibliotheek van 1851-52, 24 dltjs, de voorlooper van het bekende Klassiek Nederl. Pantheon, en uit pieteit voor ons vroegtijdig overleden medelid Dr. Bellaard een ex. van Van der Schueren's Teuthonista met tal van aantekeningen van zijne hand en de kopie van zijn Acad. proefschrift met tal van aantt. daartoe betrekkelijk.

Door al die geschenken en aankopen werd de bibliotheek vermeerderd met 270 boeken, 95 overdrukken en de vervolgen van ruim 230 tijdschriften en genootschapswerken.

Wanneer ik nu ten slotte mededeel dat met twee

Genootschappen en wel met de Oudheidk. Vereeniging Fléhité te Amersfoort en met de Société historique du Diocèse de Lyon voor het eerst in ruil getreden werd; dat 3465 boeken en 22 handschriften tegen ontvangstbewijs werden uitgeleend, ongerekend de tallooze boeken die in de Leeskamer der Universiteits-Bibliotheek geraadpleegd werden, dan heb ik U het belangrijkste betreffende onze bibliotheek medegedeeld en betuig ik U mijn dank voor de ook aan dit Verslag verleende aandacht.

LOUIS D. PETIT.

Lijst van personen en instellingen die de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in het genootschapsjaar 1910-1911 met geschenken hebben vereerd.

1	Mr. J.H. Abendanon, 's-Gravenhage.
2	Mej. E. Alberdingk Thijm, Leuven.
3	L. Baekelmans, Antwerpen.
4	D. Bartels, Hamburg.
5	Joh. H. Been, Brielle.
6	A.F. van Beurden, Roermond.
7	F. Bezemer, Oosterbeek.
8	Dr. G.J. Boekenoogen, Leiden.
9	J. Bouchery, Antwerpen.
10	Dr. Joh. C. Breen, Amsterdam.
11	M.J. Brink, Kaapstad.
12	Dr. G. Brom, Rome.
13	C.W. Bruinvis, Alkmaar.
14	A. de Cock, Antwerpen.
15	Comm. v. advies v. 's Rijks Geschiedk. Publicatiën te 's-Gravenhage.
16	J.C.A. Croix, Haarlem.
17	Dep. v. Binnenl. Zaken, 's-Gravenhage.
18	Dep. Middelburg d. Maatsch. Tot Nut van 't Algemeen, Middelburg.
19	H.C. Diferee, Amsterdam.
20	W. Domansky, Dantzig.
21	Mr. H.L. Drucker, 's-Gravenhage.
22	Dr. A.C. Duker, Haarlem.
23	Mr. J.L.M. Eggen, Gent.
24	J.G. Engela, Klerksdorp.
25	Joh. Enschedé & Zonen, Haarlem.
26	Wed. Dr. J. Fastenrath, Keulen.
27	D. Ferguson, Croydon (Eng.).
28	Mevr. Wed. W.H.J. de Feyfervan Tusschenbroek, Apeldoorn.
29	A.A. Ganderheyden, Hilversum.
30	Gedeput. Staten van Zeeland, Middelburg.
31	F. Gediking, Leiden.
32	Gemeentebestuur van Deventer.
33	Gemeentebestuur van Leiden.
34	Gemeentebestuur van Nijmegen.
35	Mr. J.J. van Geuns, 's-Gravenhage.
36	F. Gittens, Antwerpen.
37	H. de Graaf, Potchefstroom.
38	Mr. J.N. van Hall, Amsterdam.
39	Dr. J.R. Hanne, Hamburg.
40	Dr. A.H.L. Hensen, Warmond.
41	Dr. J. Herderscheê, 's-Hertogenbosch.
41*	Dr. D.C. Hesseling, Leiden.

42	Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden.
43	W.R. Hora Adema, Apeldoorn.
44	A.J. van Huffel Jr., 's-Gravenhage.
45	Mr. H.F.W. Jeltjes, 's-Gravenhage.
46	Dr. G. Kalff, Leiden.
47	Dr. L. Knappert, Leiden.
48	H. Knippenberg, Venlo.
49	F.M. Knobel, Pretoria.
50	Kon. Penningkabinet, 's-Gravenhage.
51	Dr. R.A. Kollewijn, Amsterdam.
52	G.J.W. Koolemans Beijnen, 's-Gravenhage.

- 53 Dr. E.F. Kossmann, 's-Gravenhage.
54 H.E. Krelage, Haarlem.
55 J. van Kuyk, 's-Gravenhage.
56 W.F. Leemans, 's-Gravenhage.
57 F.H. van Leent, Amsterdam.
58 H.J. Lenderink, Amsterdam.
59 Library of Congress, Washington.
60 Libryemeesters der Librye te Gouda.
61 Hertog J.F. de Loubat, Parijs.
62 Mej. Dr M. de Man, Middelburg.
63 Dr. P.C. Molhuysen, Leiden.
64 Nederl. Verbond, Burger-Afd. Leiden.
65 Mej. Dr. E. Neurdenburg, Utrecht.
66 W.C. Nieuwenhuyzen, 's-Gravenhage.
67 Mevr. Wed. Dr. J. Nieuwenhuyzen Kruseman, Haarlem.
68 W. Nijhoff, 's-Gravenhage.
69 A.L.H. Obreen, 's-Graveland.
70 Dr. A.H. Oort, Amsterdam.
71 B.H. Pekelharing, 's-Gravenhage.
72 Dr. S.W. Pennypacker, Harrisburg (Pensylv.).
73 M.A. Perk, 's-Gravenhage.
74 Louis D. Petit, Leiden.
75 Mr. W. Polman Kruseman, Middelburg.
76 G. van Poppel, Kerkrade.
77 Dr. J. Prinsen J. Lzn, Nijmegen.
78 Redactie van De Ark, Amsterdam.
79 Redactie van De Gids, Amsterdam.
80 Redactie van Het Huis, Amsterdam.
81 Rijks-Universiteit, Groningen.
82 J.D. Rutgers van der Loeff, Haarlem.
83 Mej. Dr. H.J.A. Ruys, Leiden.
84 J.F. Schill, 's-Gravenhage.
85 B. Th. K. Schumann, Rotterdam.
86 J.F.M. Sterck, Heemstede.
87 W.P. van Stockum Jr., 's-Gravenhage.
88 Univ.-Bibliotheek, Leiden.
89 Univ.-Bibliotheek, Stockholm.
90 Univ.-Bibliotheek, Tübingen.
91 Univ.-Bibliotheek, Upsala.
92 Dr. J. Verdam, Leiden.
93 Vereniging tot vereenv. onzer schrijftaal, Zwolle.
94 Dr. C.G.N. de Vooy, Assen.
95 Dr. F.H. de Vos, Galle (Ceylon)
96 Dr. S.G. de Vries, Leiden.
97 Dr. W. de Vries, Groningen.
98 H.G. van der Waals, Amsterdam.
99 Dr. E. Wiersum, Rotterdam.

100
101

Dr. Jan te Winkel, Amsterdam.
Zuid-Afrik. Akademie v. Kunst, Taal en Letteren, Pretoria.

Lijst der handschriften en boekwerken waarmede de bibliotheek is vermeerderd:

I. Handschriften.

Bellaard (D.H.G.), Handschrift van zijn Acad. Proefschrift G.v.d. Schueren's Teuthonista en tal van aantt. tot deze uitgave betrekkelijk.

II. Boeken.¹

Aanleiding (Naar) van het Oera Linda Bok. Historische Schetsen. Dev. 1874.

Abendanon (J.H.), Ontwikkeling v.e. zelfstandige nijverheid. Amst. 1910 (1).

Abraham à S. Clara, Nuttelijk Mengelmoes. Amst. 1718.

Abraham à S. Clara, De welvoorzene Wijnkelder. Amst. 1742.

Abraham à S. Clara, Abrahams Loofhut. Amst. 1763. 3 dln.

Acta der partic. Synoden v. Zuid-Holland. 1621-1700. Uitg. d.W.P.C. Knuttel. Dl. III. 's-Grav. 1900 (15).

Alberdingk Thijm (J.A.), Werken XI. Verspreide Verhalen II. Amst. 1900.

Alberdingk Thijm (P.P.M.), Der Heilige Willibrord. Münst. 1863 (2).

Alberdingk Thijm (P.P.M.), Vrolijke historie v. Ph. v. Marnix. Leuv. 1876 (2).

Alberdingk Thijm (P.P.M.), La joyeuse histoire de Ph. de Marnix. Trad. par M. Hyckmans. Par. 1878 (2).

Alberdingk Thijm (P.P.M.), Gesch. d. Wohlthätigkeitsanstalten in Belgien. Freib. 1887 (2).

Albini, De Bemoeial. Blijspel. Vert. d.C.J. Roobol. Amst. 1846 (8).

Album archéologique de la Soc. d. Antiquaires de Picardie. Fasc. 17. Amiens 1909.

Beecher Stowe (H.), De Negerhut. Vert. d.C.M. Mensing. Arnh. z.j. (84).

Been (Joh. H.), Het Vrijheidsboek. Amst. 1910 (5).

Been (Joh. H.), Uit het Hebreeuwsche herdersleven. Gron. 1911 (5).

1 De cijfers achter de titels geplaatst, verwijzen naar de met diezelfde cijfers gemerkte namen der schenkers hiervoren op blz. 80 opgenomen, De titels zonder zoodanige cijfers zijn van boekwerken door aankoop of ruiling verkregen.

- Been (Joh. H.), De Jongens de Baas! Alkm. 1910 (5).
- Bergh (S.J.v.d.), J.J.L. ten Kate en J.v. Lennep, De nachtegaal en het lijstertje. Gouda z.j. (84).
- Berk (J.F.), De Pandsch b-Kolonie van het Oera Linda Bok. Zwolle 1877.
- Beurden (A.F. van), Het aloude geslacht van Everdingen. Roerm. 1907-1910 (6).
- Beurden (A.F. van), Beschouwingen over de brochure Een Ambachtsschool te Maastricht. Roerm. 1909 (6).
- Beurden (A.F. van), Catalogus v.h. Oud-Archief van het Kasteel en de Baronie Well. Roerm. 1906 (6).
- Beurden (A.F. van), Het Burgerboek d. Stad Roermond. 1562-1793. Sitt. z.j. (6).
- Beurden (A.F. van), Wandelingen rondom Roermond II. III. Sitt. 1910 (6).
- Beurden (A.F. van), Feestschrift bij het bezoek van H.M. aan Roermond. 1903 (6).
- Bibliotheca Univ. Leidensis. Codices manuscripti. II. Codices Scaligerani [door P.C. Molhuysen]. Lugd. Bat. 1910 (88).
- Blok (P.J.). De Gilden. Baarn 1910 [Uit onzen Bloeitijd II. 7].
- Blomme (A.), L'Abbaye de Zwuyveke, Lez Termonde. Documents I. Term. 1911.
- Boas (P.), Chansonnetten, Anekdoten enz. Amst. 1871 (8).
- Boele van Hensbroek (P.A.M.), Der Wereld Letterkunde. Dl. II. Leid. 1911.
- Boer (M.G. de), De Armada van 1639. Gron. 1910.
- Boethius à Bolswert, Duyfkens en Willemynkens Pelgrimage. Uitg. d.H.J.A. Ruys. Utr. 1910 (83).
- Boon's Geïllustreerd Magazijn. Dl. I-XXI. Amst. 1899-1910 (74).
- Bosboom (J.). - Uit het leven van een kunstenaarspaar. Brieven van J. Bosboom. Uitg. v.H.F.W. Jeltens. Amst. 1910 (45).
- Bouchery (J.), Fliksken en Koko. Zedenschets. Antw. 1911 (9).
- [Brandes (J.C.)], Nieuwsgierige vrouwen. Tooneelspel. Amst. 1796 (8).
- Brink (M.J.), Die storie van Klaas Windvoöl die ou Hotnot. Amst. 1910 (11).
- Bronnen tot de geschiedenis v.d. Levantschen handel. Verz. d.K. Heeringa. I. 1, 2. 's-Grav. 1910 (15).
- Bruinvis (C.W.), Archieven v.h. Convent d.H. Maria v. Nazareth. Alkm. 1910 (13).
- Bruinvis (C.W.), Wandeling door Alkmaar, Heiloo enz. 2e dr. Alkm. 1911. (13).
- Bruyker (C. de), De statistische methode in de Plantkunde. Gent 1910.
- [Bruyn (M.D. de)], Gids door Noord-Holland op een togtje van Zaandam naar Alkmaar. Utr. 1852 (8).
- Bugge (S.), Der Runenstein von Rök in Oestergöttl. Stockh. 1910 (89).
- Buisero (D.), De Schoonste. Blijspel met aantt. van J.C. Vermaas en P. Hoogenraad. Schev. 1910 (31).

- Bussemaker (Th.), De Handel. Baarn 1911. [Uit onzen Bloeitijd. III. 2].
- Cameraars-Rekeningen van Deventer. Uitg. d.J. Acquoy. VII. 2 Dev. 1910 (32).
- Catalogue de l'Exposition de Joh. Enschedé & Zonen. Haarl. 1910 (25).
- Catalogus der Koloniale Bibliotheek. 2e Opgave der Aanwinsten. 's-Grav. 1910.
- Catalogus d. Bibliotheek van S.J.v.d. Bergh. 's-Grav. 1869 (44).
- Catalogus d. Prov. Bibliotheek v. Zeeland [bew. d.J. Broekema]. V. 1, 2. Midd. 1910 (30).
- Cats (Portret van Jacob) naar H. Mierevelt. Met handteekening van Jacob Cats. (88).
- Celliers (J.F.E.), Unie-Kantate. Potch. 1910 (49).
- Cock (A. de), Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen. Gent 1911 (14).
- Codex diplomaticus Lusatae superioris III. Herausg. v.R. Jecht. Hft. 6. Görl. 1910.
- Colmjon (G.), Over het Boek van Adela. Leeuw. 1871.
- Coopman (Th.) en J. Broeckaert, Bibliographie v.d. Vlaamschen taalstrijd. VIII. Gent 1910.
- Coopman (Th.) en L. Scharpé, Gesch. d. Vlaamsche Letterkunde. Afl. 11, 12. Amst. 1910.
- Corver (C.), Studien üb. die Nibelungenhandschrift A. Stuttg. 1909.
- Cury-Na-Gael, An Irishman's Difficulties with the Dutch Language. 2d ed. Rott. 1910.
- Cury-Na-Gael, Further adventures of O'Neill in Holland. Rott. 1910.
- Désandras, Middernacht, Blijspel vert. d.A. Tack. Amst. 1800 (8).
- Dictionnaire historique et archéologique de la Picardie. T.I. Par.-Amiens 1909.
- Diederik (Oom), Lees kabinet voor de jeugd. Schied. z.j. (84).
- Diederik (Oom), Vertellingen van Oom Karel. Schied. z.j. (84).
- Diferee (H.C.), Het leven en de kunst van J.v.d. Vondel. Amst. 1909 (19).
- Diferee (H.C.), Ons Glanstijlperk. Bladzijden uit onze gesch. als handelsnatie in de 17e eeuw. Amst. 1910 (19).
- Domansky (W.), Ein Bundchen Fludern. Neue plattd. Gedichte. Danz. 1904 (20).
- Domansky (W.), Danziger Dittchen. Plattd. Gedichte. Danz. 1903 (20).
- Dompiere de Chaufepié (H.J. de) en A.O.v. Kerkwijk, Keur v. Munten en Penningen uit het. K. Penningkabinet. 's-Grav. 1910 (50).
- Druve (H.), Der absol. Infinitiv in den Dramen d. Vorgänger Shakespeares. Kiel 1900.
- Duker (A.C.), Gisb. Voetius. II, 3. III, 1. Leid. 1910 (22).
- Dumur (R.), J.B. Plantin et sa famille. Laus. 1911.

- Dupin (M.), De zwarte Kat. Blijspel vert. d.C.A.v. Ray. Rott. 1840 (8).
- Engel (J.J.), De dankbare Zoon. Treurspel. Amst. 1788 (8).
- Engela (J.G.), Gesellige Half Uurtjies. Potch. 1910 (24).
- Enschédé (J.W.), Nederl. Musicalia 1910. Amst. 1911.
- Epine (E. l') en A. Daudet. 't Laatste ideaal. Tooneelspel. Vert. d.H.P. Boudier. Amst. 1882 (8).
- Eppens tho Equart (A.), Kroniek, uitg. d.J.A. Feith en H. Brugmans. Dl. I. Amst. 1911.
- Etagère-Bibliotheek. 's-Gravenhage K. Fuhrri 1851. 9 dtjes.
- Etagère-Bibliotheek. Haarlem A.C. Kruseman 1852. 9 dtjes.
- Etagère-Bibliotheek. Utrecht W.H.v. Heyningen. 1852. 6 dtjes.
- Ethnographica uit het Museum van het Bataviaasch Genootschap. Bat. 1910.
- Evangeliën (De) van den Spinrocke. Uitg. d.G.J. Boekenooogen. 's-Grav. 1910 (8).
- Fastenrath (J.), Aus Spanischen Landen. Dichtungen aus Mexico und Uruguay. Nachgelassene Uebersetzungen. Berl. 1910 (26).
- Fastenrath (J.), Die Eberhardo-Carolina und Eberhard im Bart. Aus d. Span. übers. von A. Rolfs. Stuttg. 1878 (26).
- Fastenrath (J.), La Walhalla y las Glorias de Alemannia I. Madr. 1910 (26).
- Fastenrath (J.), Von Hochzeit zu Hochzeit. Lieder aus sonnigen Tagen. Wien 1883 (26).
- Fastenrath (J.), Granadinische Elegien. Lpz. 1885 (26).
- Fastenrath (J.), Zaragozaner Dialect-Schnurren. Köln 1901 (26).
- Fastenrath (J.), Catalanische Troubadoure der Gegenwart verdeutscht. Lpz. 1890 (26).
- Fastenrath (J.), Ein weiblicher Don Juan. Nach d. Span. des M. Breton de los Herreros. Lpz. 1900 (26).
- Fastenrath (J.), Christ. Columbus. Dresd.-Lpz. 1895 (26).
- Faverzani (A.), Comoedia. Carmen. Amst. 1910.
- Fierens (A.), Geschiedk. oorsprong v.d. Aflaat van Portiunkula. Gent 1910.
- Focquenbroch (W.G.v.), Keus uit zijn werken, met een inleiding door L. Baekelmans. Antw. 1911. (3).
- Folkers (J.), Zur Stilkritik d. deutschen Volkssage. Kiel 1910.
- Folmer (T.), Het Boek en de Boekhandel. Baarn 1910. [Uit onzen Bloeitijd, II, 10].
- Frank's Etymologisch Woordenboek d. Nederl. Taal. 2e druk bew. d.N. van Wijk. Afl. 1-5. 's-Grav. 1910-11.
- Gautier (A.), La Cendrouseta. Poëme Languedocien. Montp. 1882 (26).
- Gedenkschrift Afd. Middelharnis-Sommelsdijk v.d. Maatsch. Tot Nut v. 't Algemeen, bew. d.K. Vos. Midd. 1910 (18).
- Gedenkstukken d. alg. geschiedenis v. Nederland van 1795-1840. Uitg. d.H.T. Colenbrander. V. 1. 2. 's-Grav. 1910 (15).

- Gedichten (Middelned. lyriese), verz. en toegelicht d.D.C. Tinbergen. Gron. 1910.
- Geerts (N.), Die altffäm. Lieder d.H.S. Rhetorycke ende Ghebedenboeck v. Mher Loys van de Gruythuyse. Halle 1909 (88).
- Génestet (P.A. de), Compl. Gedichten. Inleiding en aanteekeningen van H.L. Oort. Amst. 1910.
- Génestet (P.A. de), Sint-Nikolaas-Avond. Met inleiding en aanteekeningen v.J. Kamp. Potch. 1910 (37).
- Gente (A), Note sur la médecine et la botanique des anciens Mexicains. 2e éd. Rome 1910 (61).
- Gérard (L.), A travers la Hollande. Par. 1911.
- Geschichtsquellen (Württembergische). Bd. VII-XII. Stuttg. 1905-1910 (90).
- Giannuzzi (J.), De Siciliae et Calabriae Excidio. Carmen. Amst. 1910.
- Goede Raadgever (De), Almanak voor drankbestrijding. 1899, 1907. St.-Annap. (70).
- Goedeke (K.), Grundriss d. Gesch. d. deutschen Literatur. Bd. IX. Dresd. 1910.
- Gouda Quint (P.), Grondslagen voor de Bibliographie van Gelderland. Arnh. 1910.
- Grafschriften in Stad en Lande. Verz. d.J.A. Feith e.a. Gron. 1910.
- Griffin (A.P.C.), List of References on Reciprocity. 2d ed. Library of Congress. Wash. 1910 (59).
- Hachez (N.), Essai sur le délit de sacrilège en droit Français. Publ. p.J.L.M. Eggen. Gand 1910 (23).
- Hackvoord (B.), Gemeene Zendbrieven. 12e druk. Amst. 1765.
- Hadewijch, Strophische gedichten. Uitg. d.J. van Mierlo. Leuv. 1910.
- Hanne (J.R.), Fritz Reuters Religion. Wien 1910 (39).
- Hardenbroek (G.J. van), Gedenkschriften uitg. door A.J.v.d. Meulen. III. Amst. 1910.
- Hattink (R.E.), In en om Almelo. Alm. 1903 (63).
- Heeringa (K.), Beschrijving v. Schiedam. 1. Schiedam vóór 1600. Schied. 1910.
- Help U zelf. Jaarboekje voor Bloemendaal. Jrg. I. Haarl. 1910.
- Hesseling (D.C.), Onze gevaarlike spelling. Leid. 1911 (41*).
- Heyne (H.), Die Sprache in Henry The Minstrel's 'Wallace'. Kiel 1910.
- Heyting (A.T.A.), De reien van Vondel. Amst. 1910.
- Historie (Vermakelijke) v.e. jongeling, gen. Signore. Z p. 1782.
- Hollandia. Een Weekblad voor Nederlanders in den vreemde. Red. Jack T. Grein. Jrg. I-III. Lond.-'s-Grav. 1897-99.
- Hoogstraten (P.F. Th. van), Studiën en Kritieken. Nijm. 1895-96. 3 dln.
- Hora Adema (W.R.), Tienjarige nationale aubade. Apeld. 1911 (43).
- Hora Adema (W.R.), Gedachten ter gelegenheid van 3 jubelfeesten. Apeld. 1911 (43).

- Horner (H.H.), *The American Flag*. N.Y. 1910.
- Hübner (W.), *Die Frage in einigen mittellengl. Versromanen*. Kiel 1910.
- [Huf v. Buren], *Koningin Wilhelmina en haar voorgeslacht*. Amst. z.j.
- Huisvriend (De). *Geïll. Magazijn gewijd aan Letteren en Kunst. Schied.* 1880-91, 94-95, 97-98.
- [Huydecoper (B.)], *Arzoses of 't edelmoedig verraad. Treurspel*. Amst. 1743 (8).
- Huygens (Chr.), *Oeuvres complètes. T. XII*. La Haye 1910.
- Iffland (A.W.), *De herfstdag. Tooneelspel. Vert. d.R. Rekker en J.v.d. Stam*. Amst. 1799 (8).
- Jaarboek d. Zuid-Afrikaansche Akademie. I. Pret. 1910 (101).
- Jaarboekje van Leiden en omstreken voor 1911. Leid. 1911.
- Jaarboekje voor drankbestrijding. II, IV. Dracht. 1906-8 (70).
- Jaarboekje (Rotterdam's) voor 1911. Rott. 1911.
- Jahrbuch d. Kölner Blumenspiele. III, IV, VIII, IX. Köln. 1901-7. 4 Bde (26).
- Jonge van Ellemeet (D.), *Museum Catsianum*. Utr. 1870.
- Met bijg. portret en correspondentie van De J.v.E. met den boekh. A.H. Bakhuyzen over aankopen voor dit Museum.
- Jorissen (E.J.P.), *Transvaalsche Herinneringen*, Amst. 1897 (49).
- Journal (Ons). *Maandblad v.d. Ned. Handels- en Kantoorbedienden. Ond. red. v.H.C. Diferée*. Jrg. I-VI. Amst. 1900-6 (19).
- Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon I 1/4 II 1/3. Colomb. 1909/10 (37).
- Jürgensen (W.), *Martinslieder. Untersuchung u. Texte*. Berl. 1909.
- Juten (G.C.A.), *Cartularium v.h. Begijnhof te Breda*. 's-Hert. 1910.
- Kalff (G.), *Geschiedenis der Ned. Letterkunde. Dl. VI*. Gron. 1910 (46).
- Kalff (S.), *Oud-Hollandsche Karakters*. Rhen. 1905.
- Kalla (J.), *Ueber die Haager Liederhandschrift. N. 721*. Prag 1909.
- Kinder-Courant (De). 's-Grav. 1901-4. 4 dln. (84).
- Klaren (A.K.), *Wie hart heeft helpt! Versjes ter opwekking tot den drankstrijd*. St. Annap. 1903 (70).
- Kluchte v.d. vermaerden filosooph Diogenes. Gent z.j. (8).
- Knappert (L.), *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk in de XVIe en XVIIe eeuw*. Amst. 1911 (47).
- Knippenberg (H.), *Sneeuwkllokjes*. Amst. 1904 (48).
- Knippenberg (H.), *Levensrozen*. Gulp. 1909 (48).
- Knippenberg (H.), *Hebt de kinderen lief! Sitt.* 1910 (48).
- Kok (Truida), *Twee zusjes*. Amersf. z.j. (84).
- Koppen (L.), *Dora. Uit het Hoogd. d.M. Honig*. Zutph. z.j. (84).
- Kossmann (E.F.), *Das Niederl. Faustspiel des 17. Jahrh. (De hellevaart van Dokter Joan Faustus)*. 's-Grav. 1910 (53).
- Kotzebue (A. von), *Carolus Magnus. Blijspel*. Amst. 1803 (8).
- Kotzebue (A. von), *De verwarring. Blijspel vert d.J.S.v. Esveldt-Holtrop*. Amst. 1803 (8).

- Krelage (E.H.), Een Eeuw bloembollenteelt. Haarl. 1911 (54).
- Kruger's (Paul) Afkomst en Familie. Pret. 1904 (49).
- Kuyk (J. van), Het Privaatrecht. Baarn 1911. [Uit onzen Bloeitijd. III, 1].
- Kuyper (J.), Gids in Nederland. Feiten en toestanden. Leid. 1896 (8).
- Land (Ons Eigen). Uitg. v.d. Ned. Wielrijdersbond. Dl. II, III. 1910-11 II d.F. Netscher. III d.H. Meijer.
- Leent (F.H. van), Gedachtenis-Album v.h. Jonge Nederland. 4e druk. Alkm. 1910 (57).
- Leffertstra (G.), Hoe spellen onze schrijvers? Zwolle 1910 (93).
- Lenderink (H.J.), Blind en doofstom te gelijk. Haarl. 1908 (58).
- Lenderink (H.J.), De eerste opvoeding v.h. blinde kind. Amst. 1899 (58).
- Library of Congress. Prelim. list of Subject Subdivisions. Wash. 1910 (59).
- Library of Congress. Monthly list of State Publications. Jan. 1910. Wash. 1910 (59).
- Library of Congress. Classification. Outline scheme of classes. Wash. 1810 (59).
- Library of Congress. Classification. Class B1. G.H.N1. R.T.U.V.Z. Wash. 1910 (59).
- Liederen van Groot-Nederland. Kinderliederen. Amst.-Utr. 1910 (64).
- Liederen van Groot-Nederland. (25 Driestemm. Oud-Nederl.) der XV e eeuw. Uitg. d.J. Wolf. Amst. 1910.
- Linden (G.), De nieuwe Proteus. Blijspel. Amst. 1809 (8).
- Lofdichten (Drie) op Haarlem. Het Middelnederl. gedicht van Dirk Mathijszen en K.v. Mander, Twee beelden van Haarlem uitg. d.J.D. Rutgers v.d. Loeff. Haarl. 1911 (82).
- Lossier (K.F.), Tafereelen uit het daaglijksche leven. Amst. 1802 (16).
- Louwerse (P.), De Kinderwereld. Dl. VIII. Zutph. 1901 (84).
- Louwerse (P.), Voor de Kinderkamer. Dl. XIV-XVIII. Zutph. (84).
- Locatelli de Bergamo (P.), Twee Sonates bewerkt d.J. Röntgen. Met eene inleiding van D.F. Scheurleer. Amst. 1911.
- Luyken (J.), Vonken der liefde Jezus. 5e druk. Amst. 1717.
- Maatschappij (De) Tot Nut van 't Algemeen, haar werken en streven. Amst. 1911.
- Magasin d'éducation et de récréation publ. p.J. Macé et P.J. Stahl. Tom. I-XVI. Par. 1864-72. 16 dln. (84).
- Manhave (J.), Beknopt Woordenboek d. Nederl. taal. 4e uitg. d.P.J. van Malsen Jr. 's-Grav.-Leid. (84).
- Multatuli [Artikelen over] uit de Nieuwe Courant. 1910 (66).
- Nederland in den aanvang der XXe eeuw. Geschetst onder leiding van H. Smissaert. Leid. 1910.
- Neumann (C.), Die Formenbau d. Nomens und Verbums in den dramen Adams de la Hale. Kiel 1910.
- Neurdenburg (E.), Van Nyeuvont, loosheyte ende practike, hoe sy vrou Lortse verheffen. Met inl. en aantt. van -. Utr. 1910 (65).
- Nieulant (K.T.) ps. van J.A.N. Knuttel, Liefdes kronkelpaden. Rott. 1910.
- Nieuwe Gids (De), Gedenkboek. 's-Grav. 1910.

- Nijhoff (W.), *Bibliographie de la Typographie Néerlandaise. 1500-1540. Livr. 17. La Haye 1911 (68).*
- Obreen (A.L.H.), *Verschillende onderwerpen. Amst. 1910 (69).*
- Odin (L.), *Glossaire du patois de Blonay. Laus. 1910.*
- Otte ma (J.G.), *De Deventer Courant en het Oera Linda boek. Leeuw. 1876.*
- Otte ma (J.G.), *Geschiedk. aantt. bij het Oera Linda Bok. Leeuw. 1873.*
- Otte ma (J.G.), *De Kon. Akademie en het Oera Linda Bok. Leeuw. 1874.*
- Palm (J.H.v.d.), *Klaegzang aan 't graf van G.J. Nahuys. Leyd. 1781 (8).*
- Pascoli (J.), *Pomponia Graecina. Acc. IV. Poemata laudata. Amst. 1910.*
- Paul (Neef) ps. van P.A. Allebranda, *Kinderversjes en gedichtjes. Amst. z.j. (84).*
- Perk (M.A.), *Herdenking 175 j. bestaan v.h. Waalsche Comité v. de zaken der Waldenzische kerken. (73).*
- Peters (C.H.), *De Nederl. Stedenbouw. II. Leid. 1910.*
- Petit (Louis D.), *Bibliographie d. Middelnederl. Taal- en Letterkunde. Dl. II. Leid. 1910 (74).*
- Picardie (La) *historique et monumentale. Arrond. d'Abbeville. Am.-Par. 1909.*
- Pijper (F.), *Gesch. der boete en biecht in de Christ. Kerk. II. 's-Grav. 1908.*
- Pisuise (J.L.) en M. Blokzijl, *Avonturen als straatmuzikant. 4e druk. Amst. 1908 (84).*
- Polman Kruseman (W.), *Ter herinnering aan J.C. de Man. Midd. 1910 (75).*
- Pont (J.W.), *Gesch. v.h. Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618. Haarl. 1911.*
- Pont (J.W.), *De Dissenters. Baarn 1911. [Uit onzen Bloeitijd. III. 3].*
- Post (B.J.), *Geschiedenis van Maasland. Maasl. 1909.*
- Potgieter (E.J.), *Proza. I. Haarl. 1909 (84).*
- Querido (Is.), *Meditaties over lectuur en leven. 's-Grav. 1898.*
- Rapporten oudh. onderzoek op Java en Madoera. 1908. Bat. 1910.*
- Rauert (M.), *Die Negation in den Werken Alfreds. Kiel 1910.*
- Ray (C.A.v.), *Het oost-vriesch dorps-pleidooi. Blijspel. 's-Grav. 1833 (8).*

Met wijzigingen in HS.

- Reinaert de Vos, *herwrocht d. Stijn Streuvels. Met inleiding van J.W. Muller en teekeningen van B.W. Wierink. Amst. 1910.*
- Reitz (F.W.), *Oorlogs- en andere gedichte. Potch. 1910 (49).*
- Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543. Uitg. d.H.D.J.v. Schevichaven en J.C.J. Kleintjes. I, II. Nijm. 1910-11. (34).*
- Rhijn (C.H. van), *Templa Groningana. Gron. 1910 (17).*
- Riggert (G.), *Der syntaktische Gebrauch d. Infinitivs in der altengl. Poesie. Kiel 1909.*

- Rijn (G. van), Nicolaas Beets. I. Rott. 1910.
- Rijn (G. van), en G.W. Kernkamp, Nederl. Historieprenten. 1555-1900. Platen-Atlas. Amst. 1910.
- Rosenblich (M.), Beiträge zur Quellenkunde von Petrons Satiren. Berl. 1909.
- Rotterdam in den loop der eeuwen. Afl. 25/27. Rott. 1909.
- Rusting (S.), Aran en Titus. Treurspel. Amst. 1694 (8).
- Ruysch (A.), De Bloedzuigers. Blijspel. 6e druk. Amst. 1884 (8).
- Saabije (H.E.), Fragmenten uit een dagboek geh. in Groenland in de j. 1770-1778. Gron. 1818 (16).
- Sandwijk (G. van), Neerlands roem. Opnieuw bew. d.P.J. Andriessen. Leid. z.j. (84).
- Sarath Kumar Ghosh, Lichtend Oosten. Ingeleid en toegelicht d.H.C. Diferee. Amst. 1911 (19).
- Schliack (O.), Studien üb. H. de Bornier La Fille d. Roland. Hamb. 1909.
- Schmitz (F.W.), Metrische Unters. zu P. Fleming's Deutschen Gedichte. Haarl. 1910.
- Schück (H.), Studier i Beowulfsagan. Upps. 1909.
- Schueren (G.v.d.), Theutonista of Duytschlender. Uitg. d.J. Verdam. Leid. 1896.
- Met een groot aantal aantt in HS. van D.H.G. Bellard.
- Schulthess (O.), Das römische Kastell Irghausen. Zür. 1910.
- Schumann (B. Th. K.), Vriend of Vijand van Nederl. Rott. 1910 (85).
- Schumann (B. Th. K.), 'Hij piept weer!' En andere beschouwingen over Taal en Spelling. Rott. 1910 (96).
- Semaine (La) des enfants. Tom XI-XX. Par. 1864-69. 10 dln. (84).
- Slee (J.C. van), De Rijnsburger Collegianten. Haarl. 1895.
- Smids (L.), Konradijn. Treurspel. Amst. 1714 (8).
- Spel (Een abel) v. Lanseloet v. Denemerken. Uitg. d.K.H. de Raaf. Laren. 1907.
- Stadspredikant (De). Door den Burgemeester van Mastland. Amst 1845.
- Stockum Jr. (W.P. van), Discours d'ouverture du Congrès des éditeurs. 1910. (87).
- Stockum Jr. (W.P. van), La Librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande, à travers quatre siècles. Documents rec. par --. La Haye 1910 (87).
- Supplement-Catalogus v.d. Openbare Boekerij te Gouda [door P.H. v. Reedt Dortland]. Gouda 1910 (60).
- Tahcin-Uddin, De avonturen van Kamaroup. Ingeleid en toegelicht d.H.C. Diferee. Amst. 1911 (19).
- Teirlinck (Is.), Zuid-Oostvlaamsch Idioticon. 1, 2. Gent 1910.
- Tönse (L.), Colley Cibbers Comedy The Refusal. Kiel 1910.
- Tooneel (Het) te Amsterdam. Dramatisch Jaarboek. Red. F. Luns. Amst. 1911.
- Tooneelkijker (De). Amst. 1816-19. 4 dln.
- Top Naeff, In den dop. 2e druk. Utr. 1906 (84).

- Utesch (H.), Die Quellen der Chester-Plays. Kiel 1909.
- Veen (S.D. van), Kerkelijk opzicht en tucht. Baarn 1910. [Uit onzen Bloeitijd. II, 6].
- Veen (S.D. van), Het Academieleven. Baarn 1910. [Id. II, 9].
- Verdam (J.), Middelnederl. Handwoordenboek. Afl. 9-11. 's-Grav. 1910-11 (92).
- [Vermeulen (P.J.)], De stad Utrecht in het jaar 1813. Uit het dagboek van een ooggetuige. Utr. 1863 (84).
- Verwijs (E.) en J. Verdam, Middelnederl. Woordenboek. VII afl. 13-16. 's-Grav. 1910 (68).
- Vlamingen (De) onder de Nieuwe Regeering. Antw. 1910.
- Volksalmanak (Groningsche) voor 1911. Gron. 1910.
- Volksalmanak (Nieuwe Drentsche) voor 1911. Ass. 1911.
- Vondel (J. van den), Volledige werken bezorgd en toegelicht d.H.C. Difereë. Dl. I. Amst. 1910 (19).
- Vries (W. de), Dymelie. Opmerkingen over Syntaxis. Gron. 1910 (97).
- Vrouwenpeerle (De) ofte dryvoudighe historie van Helena de Verduldighe enz. Buss. 1910 [herdruk der uitg. van 1621].
- Waals (H.G. van der), Hitopadeça van N râyana. Spreuken en Sproken uit het Sanskrit vert. Amst. 1910 (98).
- Waard (C. de), De Nederl. Vlag. Nieuwe bijdrage tot de kennis harer kleuren. Gron. 1911.
- Waldrichem (M. van) ps. van Mevr. de Feyfer, Tante Chrisje. Dordr. 1910 (28).
- Werle (G.), Die älteren germanischen Personennamen. Strassb. 1910.
- Wesemael (G. van), 3e Bijvoegsel van Brouckaert's Dendermondsche drukpers. Dend. 1910.
- Westra (P.M.), Over Multatuli als auteur. Amersfoort 1910.
- Wielinga (D.K.), Schets v.e. Soembaneesche Spraakkunst. Bat. 1910.
- Winkel (J. te), De wetenschap der schoonheidsgewaarwordingen. Haarl. 1911 (100).
- Woordenboek d. Nederl. Taal. 's-Grav.-Leid. 1910-11.
- III, 16 bewerkt d.J.A.N. Knuttel.
- VI, 12 bewerkt d.A. Beets.
- VIII, 6 bewerkt d.J. Heinsius.
- IX, 12 bewerkt d.A. Kluyver.
- XI, 14 bewerkt d.G.J. Boekenoogen.
- Wörterbuch (Deutsches). Leipz. 1910-11.
- IV B I Abt. III T., Lfr. 11, bearb. von H. Wunderlich.
- XII, 7, bearb. von H. Meyer und B. Crome.
- XIII, 9, bearb. von K. von Bahder.
- XIV, 1, bearb. von A. Götze.
- Wumkes (G.A.), Kermissen. Baarn 1910. [Uit onzen Bloeitijd. II, 8].

Overdrukken.

J.H. Abendanon. - P. Alberdingk Thijm (27 stuks). - D. Bartels. - A.F. van Beurden (5 stuks). - F. Bezemer. - Joh. C. Breen (3 stuks). -

G. Brom. - Ch. Caeymaex. - H.L. Drucker. - F.V. Engelenburg. - D. Ferguson (4 stuks). - A.A. Ganderheijden. - J.J. van Geuns. - F. Gittens. - J.N. van Hall. - A.H.L. Hensen (2 stuks). - J. Herderscheê (2 stuks). - M. Holleaux. - H.F.W. Jeldes. - L. Knappert (2 stuks). - R.A. Kollewijn. - G.J.W. Koolemans Beijnen. - J. van Kuyk. - W.F. Leemans (2 stuks). - F.H. van Leent (17 stuks). - Mej. M. de Man (2 stuks). - W.C. Nieuwenhuyzen (3 stuks). - B.H. Pekelharing. - S.W. Pennypacker. - G. van Poppel (2 stuks). - J. Prinsen J.Lzn. - J.F.M. Sterck. - C.G.N. de Vooy (3 stuks). - H.G. van der Waals (3 stuks). - E. Wiersum.

Bijlage V**Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1910.****A. Algemeene rekening.**

ONTVANGSTEN.		
I.	Saldo der rekening over 1909	f 1714,26 ⁵
II.	Ontvangsten behorende tot vorige dienstjaren	f 24,-
III.	Opbrengst van bezittingen, in hoofdzaak voortgekomen uit de legaten <i>Buma, Verbrugge, Vollenhoven, Hamelberg, Suringar, Fruin en de Fremery</i>	f 274,91
IV.	Verkochte boekwerken	f 8,-
V.	Bijdragen in de kosten van den maaltijd	102,50
VI.	Contributiën 1910/11	f 3365,60
VII.	Contributie 1911/12 van <i>M. Treub</i> , vooraf betaald	f 6,-

	Totaal der ontvangsten	f 5495,27 ⁵

UITGAVEN.

I.	Kosten van bestuur	f 999,63
II.	Kosten algemeene en maandelijksche vergaderingen	f 264,68
III.	Kosten vaste Commissiën	f 25,-
IV.	Geschriften door de Maatschappij uitgegeven	f 890,16
V.	Kosten der Bibliotheek	f 1045,39
VI.	Bijdragen hulde <i>Multatuli</i> en <i>Drucker</i>	f 30,-
VII.	Aankoop obl. gem. Watergraafsmeer, nom. f 1000	f 1032,27
VIII.	Teruggaaf contrib. 1911/12 van <i>M. Treub</i> (†)	f 6,-

	Totaal der uitgaven	f 4293,13

RECAPITULATIE.

Totaal der ontvangsten	f 5495,27 ⁵
Totaal der uitgaven	f 4293,13

Batig saldo van het dienstjaar	f 1202,14 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 25 April 1911.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) C. SNOUCK HURGRONJE.

(w.g.) TH. BUSSEMAKER.

Leiden, 25 April 1911.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) J.H. CARPENTER ALTING.

Leiden, 28 April 1911.

Rekening en Verantwoording van den penningmeester, over het jaar 1910.

B. Rekening van het Vaste Fonds.

	Kapitalisatie.	Vlottend.
ONTVANGSTEN.		
I. Saldo der rekening over 1909	<i>f</i> 27,43 ⁵	<i>f</i> 1304,65 ⁵
II. Rente van het Fonds	<i>f</i> 104,11	<i>f</i> 312,32
III. Rente van op de Leidsche Spaarbank belegde kasgelden		<i>f</i> 43,23
	---	---
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 131,54 ⁵	<i>f</i> 1660,20 ⁵

	Kapitalisatie. Vlottend.	
UITGAVEN.		
I. Belegging van gelden	<i>f</i> 77,32	
II. Voor fotografie hs. Melibeus te Oxford		<i>f</i> 97,80
II. Subsidies:		<i>f</i> 46,-
Aan de firma Wolters, voor Beschrijving Grafst. Groningen		
Aan de Vereen. Arentsburgh, eerste vijfde gedeelte van het toegestaan subsidie		<i>f</i> 100,-
	---	---
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 77,32	<i>f</i> 243,80
RECAPITULATIE.		
Totaal der ontvangsten	<i>f</i> 131,54 ⁵	<i>f</i> 1660,20 ⁵
Totaal der uitgaven	<i>f</i> 77,32	<i>f</i> 243,80
	---	---
Batig saldo van het dienstjaar	<i>f</i> 54,22 ⁵	<i>f</i> 1416,40 ⁵

Aldus opgemaakt door den Penningmeester:

(w.g.) J. HEINSIUS.

Leiden, 25 April 1911.

Gezien en goedgekeurd door het Bestuur:

(w.g.) C. SNOUCK HURGRONJE.

(w.g.) TH. BUSSEMAKER.

Leiden, 25 April 1911.

Gezien en goedgekeurd door de gecommitt.

Leden:

(w.g.) L. KNAPPERT.

(w.g.) J.H. CARPENTIER ALTING.

Leiden, 28 April 1911.

Bijlage VI. Verslag der Commissie voor Taal- en Letterkunde.

De Commissie voor Taal- en Letterkunde heeft in het afgelopen jaar achtmaal vergaderd, onder voorzitterschap van den heer Heinsius. Het secretariaat werd waargenomen door den heer Boekenoogen. In de Octobervergadering der Maatschappij werden de beide aftredende leden, de heeren Kern en Boekenoogen, herbenoemd, zoodat in de samenstelling der Commissie geen verandering kwam.

Betreffende het *Tijdschrift* der Maatschappij, waarvan de redactie aan onze Commissie is opgedragen, kan worden gemeld, dat het 29ste deel werd voltooid, terwijl van het 30ste deel reeds drie afleveringen het licht zagen.

Van de verschillende uitgaven die vanwege de Commissie worden voorbereid is de herdruk der *Historie van den Ridder metter Swane* thans gereed gekomen. Een (voorloopig) exemplaar zal ter jaarvergadering aanwezig zijn, terwijl het boek spoedig daarna verkrijgbaar gesteld zal worden. De druk van dit in vele opzichten belangwekkende volksboek werd reeds verscheidende jaren geleden begonnen, maar de voltooiing moest worden uitgesteld doordat enkele ter vergelijking noodige drukken voor den bewerker niet eerder toegankelijk waren. Dit uitstel is echter aan de uitgave aanmerkelijk ten goede gekomen.

Wat de uitgave der volledige werken van Bellamy betreft, dienaangaande kan de Commissie mededeelen, dat Mej. dr. J.A. Nijland hoopt dat op het einde van dit jaar met den druk een aanvang gemaakt zal kunnen worden.

De bijeenkomsten der Commissie werden besloten met mededeelingen en besprekingen van wetenschappelijken aard. De heer Beets sprak naar aanleiding van een versregel in Huygens' *Hofwijck*, in de beluisterde vrijage van Kees en Tryn (vs. 1791): 'You borsjes, met verlof, daer ick men pinck op set', over de mogelijkheid dat hier gezinspeeld wordt op een wellicht algemeen verbreid gebruik in de 17de eeuw. De heer Kalff besprak het onlangs verschenen *Leven van Vondel* van dr. Leendertz en deed mededeelingen over *alba amicorum van Nederlanders* in Engelsche bibliotheken. De heer Hesseling handelde over de herkomst van het bekende opschrift *cubicula locanda*, waarmede te Leiden en Utrecht studentenkamers te huur aangeboden worden en wees verder op het eigenaardige gebruik van *mon chéri*, *mon petit* en dergelijke als liefkoozing tegen vrouwelijke personen, in het Fransch. De heer Heinsius handelde over den abnormalen klinker van het werkwoord *zwemmen* en over den oorsprong van het woord *lakmoes*. De heer Verdam gaf eene verklaring van de mnl. uitdrukking *een eed aan iemand staven*, in den zin van: hem een eed voorzeggen, en sprak verder over de woorden *unicoren*, eenhoorn, *schade doen in*, *treilen*, en het thans nog gewestelijk voorkomende werkwoord *blinnen* (zijn mond blind niet), dat identisch moet zijn met mnl. *belinnen*. De heer Speyer behandelde den grammaticalen term *bijvoegelijk naamwoord*. De heer Boekenoogen deelde (naar aanleiding van eene bijdrage van Prof. Muller in *Tijdschr.* XXX, afl. 1) mede in welken vorm

de *sage van den Heimenberg bij Renen* thans nog in den volksmond voortleeft, waardoor eenige gissingen van den heer Muller worden bevestigd. Verder beschouwde hij de Nederlandsche *geslachtsnamen* uit het oogpunt der verspreiding over de verschillende gewesten en besprak achtereenvolgens de groepen van namen die kenmerkend zijn voor bepaalde streken.

Bijlage VII. Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Commissie benoemde in haar eerste vergadering tot voorzitter den heer Koolemans Beijnen, tot secretaris-penningmeester den heer Molhuysen. In de eerste maandvergadering der Maatschappij werden de aftredende leden, de heeren Pijper en van Leersum herkozen.

Terugkomende op een voorstel reeds eenige jaren geleden door den voorzitter in overweging gegeven, besloot de Commissie het initiatief te nemen voor de uitgave van een Historisch Gedenkboek over de bevrijding van ons vaderland in 1813, waarin naast eenige algemeene verhalen de plaatselijke geschiedenis der omwenteling over het geheele land zal worden beschreven, en dat in November 1913 zal verschijnen. Tevens werd besloten aan de Maatschappij te verzoeken, een crediet te willen verleen en voor het bewerken en uitgeven van een Supplement op het Repertorium van den heer Petit. De Commissie vergaderde geregeld; in de vergaderingen werden de volgende onderwerpen ter sprake gebracht:

De heer Beijnen gaf een uitvoerige beschrijving, aan de hand van kaarten, van de inundatiën der Hollandsche Waterlinie, zooals die in 1629 en 1672 gesteld en voor

later tijden voorbereid werden, en wees op een vrij zeldzaam pamflet uit het jaar 1674 van de ingenieurs Hugo Ruysch en Barnard de Roy, waarin reeds voorgesteld werd, de linie oostwaarts om Utrecht te verleggen zooals dit in hoofdzaak in de 19de eeuw is ontworpen. Het boekje, door Badon Ghijben aangehaald in de Militaire Gids 1883 bl. 125, zal, daar het viermaal herdrukt is (de laatste maal in 1744), aan Krayenhoff niet onbekend geweest zijn, ofschoon hij het in zijn extractverbaal niet noemt. Een ander maal deelde deze heer een en ander mede over het verlaten van Geertruidenberg door den kolonel Heemskerck in December 1813, waarom hij uit den dienst ontslagen werd, een straf die, ofschoon hij in Nov. 1813 onmiddellijk een korps jagers had opgericht, door den Souvereinen Vorst met zeer geringe wijziging werd goedgekeurd, vermoedelijk met terugdenking aan het feit dat het mislukken van den inval der Oranjegezinde officieren in den achterhoek in 1799 voor een groot deel aan de weifeling van den zelfden (toenmaals overste) Heemskerck was toegeschreven geworden.

De heer Fockema Andreae besprak in twee vergaderingen verschillende gebruiken in het germaansche en oud-vaderlandsche recht, o.a. het gebruik van roeden of staven door de persoon die met het gezag is bekleed.

De heer Blok handelde over de nieuwe uitgave der Brieven van Motley door Sir John Mullway; dan over belangrijke stukken uit het archief van den Leidschen burgemeester van der Werff, die op het gemeente-archief waren voor den dag gekomen, en deelde een en ander mede uit de briefwisseling die de Leidsche rector Brugmans in den Franschen tijd met de autoriteiten gevoerd heeft (zie zijn Redevoering op 8 Febr. 1911).

De heer Bussemaker zette het wisselend verschil uiteen tusschen 'Generale Petitie' en 'Staat van Oorlog' tijdens de Republiek, een verschil dat door de schrijvers niet altijd in het oog is gehouden; dan lichtte hij uit Colenbrander's Gedenkstukken de houding toe van den Erfprins later Koning Willem I, vóór en na den slag van Jena.

De heer Knappert deelde uit de literatuur van den tijd een en ander mede over den toestand der Joden in het einde der 18de eeuw, en over de wijze waarop zij tot staatsburgers werden gemaakt; hij besprak Pecock's Book of Faith, onlangs gepubliceerd; hij gaf nieuwe bijdragen uit de briefwisseling van Arnoldus Crusius (zie Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis VII en VIII); en deelde ten slotte een rekest mede van een Italiaanschen mathematicus, die te Leiden postpapier, pennen enz. wilde verkoopen (Leidsch Jaarboekje 1911, bl. 28-33).

De heer Hensen gaf uit zijn collectanea eerst een overzicht van de houding van den bisschop van Haarlem, Godfried van Mierlo in de jaren 1573-1576, en van de benarde omstandigheden waarin hij verkeerde, en gaf daarna nieuwe bijdragen voor de positie der Katholieken hier te lande in den Franschen tijd, voornamelijk geput uit de papieren van den internuntius Ciamberlani, en den aartspriester Cramer.

De heer Pijper wijdde een uitvoerige bespreking aan de Remonstrantie door Prof. Groenewegen gepubliceerd.

De heer van Leersum illustreerde de wijze van bijbrengen van drenkelingen die de Rotterdamsche medicus Bicker aanbeval, en die aan hem zelf in praktijk werd gebracht (zie Nederl. Tijdschrift voor Geneesk. 1910, 2de helft, bl. 1544).

De secretaris sprak over eene collectie brieven van

groot historisch belang in het bezit van baron de Vos van Steenwijk te Windesheim, en een ander maal over den brief van Nicolaas Grudius, die als Bijlage bij dit verslag is gevoegd.

Aanhangsel.

Ook dit jaar hield de Commissie aan den vooravond der algemeene vergadering, op den 13^{den} Juni dus, eene vergadering onder leiding van den heer Koolemans Beijnen. De presentielijst werd geteekend door Mej. van de Graft, HH. Koolemans Beijnen, P.J. Blok, W.P.C. Knuttel, Hensen, Petit, Werner, Kruitwagen, Posthumus, H.E. van Gelder, Moes, Lindeboom, Heinsius, Jan Kalf, Kramp, J.A.N. Knuttel, Weissman, Hesseling, Gratama, De Gijselaar, Kluyster, Beets, Molhuysen.

Als eerste Spreker trad op Dr. W.P.C. Knuttel met een voordracht over: 'De strijd over het Public Gebedt.' Spr. begon met mede te deelen, dat het hier niet gold een kerkelijke aangelegenheid maar een strijd van politieken aard, nl. over de manier waarop in de publieke kerken bij het nagebed voor de overheid gebeden werd of moet worden. In 1663 hebben de Staten van Holland een nieuw formulier voor dat gebed vastgesteld. Destijds werden in het gebed genoemd: eerst de Staten-Generaal, dan de Stadhouder en daarna de Staten van de Provincie. Holland bracht daarin nu een wijziging. Eerst moest nu gebeden worden voor de Staten der provincie Holland als hoogste autoriteit in de provincie; het gebed voor den Stadhouder moest vervallen, aangezien er geen Stadhouder was en na de Staten van Holland werden genoemd de Staten-Generaal. De andere

provinciën beschouwden dit als een ontronen der Staten-Generaal en teekenden tegen het besluit protest aan. De leiding nam Friesland, dat 11 Juli 1663 bij de Staten-Generaal een protest indiende. In een kranige, uitvoerige deductie van 27 Juli 1663 heeft de Raadpensionnaris Johan de Witt Frieslands bezwaren weerlegd. Ten opzichte van de kerkelijke zijde der zaak, had hij zich verzekerd van de hulp van den Dordtschen predikant Lydius. Friesland heeft ook getracht de kerkelijke autoriteiten, de Synode, tegen de Hollandsche formule in verzet te brengen, maar ook dit mislukte. De houding van de provincie Friesland was zwak, omdat haar punt van uitgang niet deugde, nl. dat zij Holland beschuldigde verandering in religie te hebben willen brengen. Holland heeft geweigerd dat het punt in geschil aan het oordeel van de Generaliteit zou komen en heeft zijn gebedsformulier gehandhaafd.

Spr. besloot met te doen uitkomen, dat de gevoerde strijd een aardige bijdrage bevat tot de kennis der beide stroomingen, welke in de geschiedenis der Republiek vallen waar te nemen.

Hierna gaf de heer Jan Kalf een met lichtbeelden toegelichte causerie over 'Het restaureeren van monumenten' en wel naar aanleiding der herstelling van het kasteel Doorwerth. Spr. begon met de opmerking, dat in de laatste dertig jaar, sinds het optreden van Victor de Stuers als referendaris van kunsten en wetenschappen, het begrip 'monumentenzorg' in ons land vrij wel algemeen is aanvaard, doch dat tevens de meening ingang vond, dat restaureeren van oude gebouwen de voornaamste taak is der monumentenzorg. Hij toonde echter aan dat door het restaureeren minder van het oude gebouw overblijft. Er was in Engeland en ook in Duitschland, in de laatste

helft der 19de eeuw reeds verzet gekomen tegen de oude methode van restaureeren en hij meende dat het ook tijd werd dat men in Nederland tot het besef kwam, dat uit het oogpunt van geschiedenis en kunsthistorie in restauratie gevaar schuilt. Spr. demonstreerde dit ten slotte aan een reeks lichtbeelden van het kasteel Doorwerth.

Mededeeling behorende bij het Verslag van de Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

Julia.

Julia, de geliefde van Janus Secundus, den jonggestorven dichter der Basia, Julia, die door zijn pen en zijn graveerstift vereeuwigd is, de ‘Vatis amatoris Julia picta manu’, zou, naar men algemeen aanneemt, een meisje van aanzienlijken huize uit Mechelen zijn, dat door haar ouders tot een huwelijk met een oud man gedwongen werd¹; het treuren over haar verlies zou mede een oorzaak van den vroegen dood des dichters zijn.

In werkelijkheid was de zaak lang niet zoo tragisch, zooals uit onderstaanden brief² blijkt. De schrijver is Nicolaas Grudius, de oudste der drie broeders, secretaris van keizer Karel V, en de brief is gericht aan de twee andere broeders, Hadrianus Marius en Janus Secundus, die kort te voren naar Bourges ter studie waren gegaan, waar Alciati toen veel leerlingen trok. Het gedicht, waarvan Grudius spreekt, waar hij zelf zeer mede is ingenomen, en dat hij zoo graag zou willen, dat de

1 Ioannis Nic. Secundi Opera ed. P. Bosscha (1721) I, XLI.

2 Univ. bibl. Leiden.

broeders ook mooi vinden, is de 'Naenia in obitum ill. princ. Margarethae Austriacae'. Ik ken slechts den titel; in de bloemlezingen van Vulcanius en Gruter komt het niet voor. Arnoldus is Arnold Cobel of Coebel, zeker een verwant van Grudius' eerste echtgenoot Anna Cobel. Het hodoeporicon is Janus Secundus' reisbeschrijving: 'Iter Gallicum Mechlinia Biturigis' o.a. achter Scriverius' uitgave van Secundus' Opera gedrukt.

De verzen over Julia, en de verdere opmerkingen, die Grudius over haar ten beste geeft, en die zich niet voor een vertaling leenen, toonen, dunkt mij, duidelijk, dat hier niet sprake is van een fatsoenlijk meisje, maar van een publieke dame. Zij was van hetzelfde slag als de Corinna's, Lesbia's, Cynthia's enz. die de romeinsche dichters inspireerden.

P.C. MOLHUYSEN.

S.P. Fratres amicissimi, quum nuper funus illustrissimae Dominae Margaretae avehendum esset in Sabaudiam, rogatus sum a Domino Hoghestratano, cui negare non potui, ut epitaphium carmen scriberem, quo ea complecterer vitae illius ac gestorum capita quae tunc mihi dabantur tumultuarie atque sine ordine gallice congesta; promisi me scripturum aliquid sperans mihi otium aliquod dandum quod sufficeret. At postquam promississem vix triduum datum est, cum interim et alia mihi agenda cotidie essent; putant nimirum ignari isti aulici carmina nobis in arboribus nasci aut cacari. Itaque mihi imperans ipsi atque sumpta audacia, effeci non quod ipse cupiebam sed quod illi volebant, hoc est intra tempus praestitutum absolvi sed nimium leviter pro rei dignitate, ut ipsi melius iudicabitis; id quod necesse fuit non tantum ob temporis angustiam verum eo maxime quod scribendo carmini, praesertim heroico non admodum sum assuetus. Mitto vobis aliquot exemplaria. Nam quum viderem multis fatuis palatis valde placere, neque sufficere possem describendis copiis, quae quotidie a me flagitabantur ab iis quibus negare non conveniebat, Lovanium ad Zaffenum misi ut excuderetur. Addidi quae Ioannes olim de eadem Margareta scripsit. Iudicium vestrum scire cupio, nam qui hic laudant eos blandiri mihi puto potius quam vere quid sentiant dicere. Tametsi sunt inter eos quidam satis liberi

ingenii homines ut Conrad. Goclenius, P. Aegydius, Grapheus, Craneveldius, Scepperus atque alii, quibus omnibus communicavi, prius quam excudendum traderem, quando mihi ipse semper parum fidere soleo et alienum libentius quam meum iudicium sequi. Non dubito permulta vobis displicitura, sed iam iacta est alea neque mutare licet quod factum est.

Arnoldus isthuc venit, ei vos adesse cupio ut si fieri potest vobiscum hospitium habeat, sin minus apud aliquem probum ac commodum hospitem et vestro quam maxime similem. Dominus pater propemodum semper in eodem statu perdurat, peius tamen habet quam quum abiretis; quare inter spem ac desperationem agimus medii; vestrum erit adniti, ut si Deus illum nobis eripiat, ipsi vobis adesse possitis. Quantum ad me pertinet, si quid bonae fortunae alicunde affulgeat, de vobis cogitavero. Accepimus nunc pecunias nostras et omnino parati sumus ad iter, neque aliud restat quam quod nescimus quonam potissimum iter nostrum instituere debeamus, per Germaniamne an per Franciam. Id docebit vel Regina vel proximus veredarius qui huc a Caesare venturus est. Nam illuc iam scripsimus. Si per Franciam ibimus, per vos videtur iter esse. Certe significabo vobis in tempore ubi possimus convenire. Si qua detur aliquando occasio, optarim domino Alciato insinuari aliqua via. Hodoeporicum legi, valde placet, non mihi tantum, sed et doctissimis quibusque. Quacumque mihi tandem iter futurum est, in animo habeo omnia vobis carmine perscribere, quae quovis modo digna videbuntur ut non ignorentur. Arnoldus vobis de reliquo statu rerum nostrarum omnia poterit supplere. Iulia (quando etiam hoc vestra refert) satis diu aegrotavit, et ex oculo et ex aliis corporis partibus. Sunt qui suspicentur fuisse morbum nobilium. Id ego non puto, nunc enim prodit colore optimo et agilis, et vestita cultissime: videtur habere aliquem pollum. Et si quaeritis quid rerum gerat, agit cum matre et sorore et, quod signum est bonae valetudinis et boni cunni,

Pergit opus Veneris variis disponere formis
Et docilem molli flectere ab arte natem;
Dum quaesita Venus totis guttata medullis
Perfluat et dulci laxa labore cadat.

Valete et diligenter studiis vestris, hoc est optimis, incumbite, quod ipsum et ipse iubet pater et alioqui res ita urget. Ex Mechlinia 29 Maii a. 1532. Vester vobis deditissimus frater NICOLAUS NICOLAI GRUDIUS.

Adres: Doctiss. Iuvenibus Hadriano Mario et Ioanni Secundo fratribus suis. Biturigibus.

Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

**Beschermvrouw: Hare Majesteit Koningin Wilhelmina der Nederlanden.
Buitengewoon Eerelid: Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der
Nederlanden, Hertog van Mecklenburg.**

Naamlijst der leden Opgemaakt den 7^{den} October 1911.

Voor het bericht aangaande verandering van woonplaats in den loop des jaars en tevens voor de aanwijzing van onnauwkeurigheden in deze naamlijst houdt zich bij de Leden der Maatschappij aanbevolen

DE SECRETARIS.

Bestuur.

Dr. G. Kalff, *Voorzitter*.
 Dr. S.G. de Vries, *Secretaris*.
 Dr. J. Heinsius, *Penningmeester*.
 Mr. S. Gratama.
 Dr. P.J. Blok.
 Dr. J. te Winkel.
 Dr. C. Snouck Hurgronje.
 Dr. G.J. Boekenooogen.
 Dr. J. Verdam.

L.D. Petit, *Bibliothecaris*.

Commissie voor taal- en letterkunde.

Dr. J. Heinsius.
 Dr. G. Kalff.
 Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. J. te Winkel.
 Dr. J. Verdam.
 Dr. J.H.C. Kern.
 Dr. G.J. Boekenooogen.
 Dr. J.S. Speyer.
 Dr. A. Beets.

Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Mr. J.C. Overvoorde.
 Dr. P.J. Blok.
 Dr. P.C. Molhuysen.
 Dr. A.H.L. Hensen.
 Dr. L. Knappert.
 Dr. F. Pijper.
 Dr. E.C. van Leersum.
 Mr. S.J. Fockema Andreae.
 Dr. C.H. Th. Bussemaker.

Commissie van redactie voor de levensberichten.

Dr. D.C. Hesseling.
 Dr. A. Beets.

Bibliotheekscommissie.

Dr. P.J. Blok.

Dr. G.J. Boekenoogen.

Eerelid.

Mevrouw A. von Antal, geb. Opzoomer, Pápa in Hongarije. 1880.

Gewone leden.**A. IN NEDERLAND GEVESTIGD.**

Aalst, Dr. Th. P.H. van, 's-Gravenhage. 1896.

Abendanon, Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1897.

Acquoy, Mr. J., Deventer. 1907.

Albers, P., Maastricht. 1909.

Allard, H.J., Maastricht. 1886.

Alting, zie Carpentier.

Andreae, zie Fockema.

Apèl, zie Ternooy.

Arkel, G. van, Amsterdam. 1909.

Assendelft de Coningh, Mr. A.D. van, Amsterdam. 1893.

Asser, Mr. T.M.C., 's-Gravenhage. 1864.

Baart de la Faille, Dr. S., 's-Gravenhage. 1884.

Bake, Mr. C., 's-Gravenhage. 1887.

Bakhuizen van den Brink, Ch. R., 's-Gravenhage. 1911.

Bakhuyzen, zie Sande.

Barnouw, Dr. A.J., 's-Gravenhage. 1909.

Bas, F. de, 's-Gravenhage. 1888.

Bavinck, Dr. H., Watergraafsmeer. 1883.

Beaufort, Mr. W.H. de, Leusden. 1877.

Beekman, A.A., 's-Gravenhage. 1884.

Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W.A., Wassenaar. 1911.

Been, Joh. H., Brielle. 1897.

Beer, T.H. de, Amsterdam. 1875.

Beets, Dr. A., Leiden. 1886.

Beets, Mr. N., Amsterdam. 1908.

Beijnen, zie Koolemans.

- Berg, Mr. L.W.C. van den, Delft. 1878.
 Berg, Mr. N.P. van den, Amsterdam. 1877.
 Bergh, Dr. I. van den, Zwolle. 1887.
 Bergh van Eysinga, Dr. G.A. van den, Helmond. 1906.
 Bergsma, Dr. J., Groningen. 1895.
 Berns, Mr. J.L., Leeuwarden. 1890.
 Beunke, H.E., Utrecht. 1889.
 Beversen, Dr. N.J., Leiden. 1903.
 Beyerman, H., 's-Gravenhage. 1873.
 Beyerman, Dr. J.A., Amsterdam. 1896.
 Bierens de Haan, Dr. J.D., Aerdenhout. 1897.
 Bijleveld, W.J.J.C., Oegstgeest. 1910.
 Bijvanck, Dr. W.G.C., 's-Gravenhage. 1880.
 Binnewiertz, A.M.J.I., 's-Gravenhage. 1905.
 Blink, Dr. H., 's-Gravenhage. 1890.
 Blöte, Dr. J.F.D., Tilburg. 1900.
 Blok, Mr. A.J., Leiden. 1910.
 Blok, Dr. P.J., Leiden. 1882.
 Blom, Mr. D. van, Delft. 1910.
 Boekenoogen, Dr. G.J., Leiden. 1896.
 Boele van Hensbroek, P.A.M., 's-Gravenhage. 1879.
 Boeles, Mr. P.C.J.A., Leeuwarden. 1906.
 Boer, Dr. R.C., Amsterdam. 1893.
 Boer, Dr. M.G. de, Amsterdam. 1910.
 Boer, Dr. T.J. de, Amsterdam. 1900.
 Boeser, Dr. P.A.A., Leiden. 1902.
 Boissevain, Ch., Naarden. 1871.
 Bolk, Dr. L., Amsterdam. 1909.
 Bondam, Mr. A.C., Arnhem. 1890.
 Bonebakker, Dr. E., Blaricum. 1906.
 Boogaard, F.H., 's-Gravenhage. 1878.
 Borgeld, Dr. A., Amsterdam. 1903.
 Bos, Dr. D., 's-Gravenhage. 1909.
 Bos, Mr. P.G., 's-Gravenhage. 1908.
 Bosch, J.H. van den, Gouda. 1892.
 Botermans, Dr. A.J., Zwolle. 1904.
 Boudewijnse, J., 's-Gravenhage. 1898.
 Boudier-Bakker, Mevrouw Ina, Utrecht. 1905.
 Bredius, Dr. A., 's-Gravenhage. 1884.
 Breen, Dr. J.C., Amsterdam. 1896.
 Breukelman, Mr. J.B., 's-Gravenhage. 1897.
 Breuning, H.H., Groningen. 1905.
 Brink (van den), zie Bakhuizen.

- Brinkerink, D.A., Bovenkarspel. 1905.
 Bronsveld, Dr. A.W., Utrecht. 1874.
 Brugmans, Dr. H., Amsterdam. 1896.
 Bruinvis, C.W., Alkmaar. 1875.
 Brusse, M.J., Rotterdam. 1905.
 Buitenrust Hetteema, Dr. F., Zwolle. 1889.
 Burger Jr., Dr. C.P., Amsterdam. 1890.
 Bussemaker, Dr. C.H. Th., Leiden. 1892.
 Buysse, Cyriel, 's-Gravenhage. 1899.
- Caland, Dr. W., Utrecht. 1891.
 Capel, W.C., 's-Gravenhage. 1887.
 Carpentier Alting, A.S., 's-Gravenhage. 1908.
 Carpentier Alting, Mr. J.H., Leiden. 1908.
 Cate, E.M. ten, Apeldoorn. 1905.
 Chantepie de la Saussaye, Dr. P.D., Leiden. 1878.
 Chapelle-Roobol, Mevrouw de Wed. S. la, 's-Gravenhage. 1904.
 Colenbrander, Dr. H.T., 's-Gravenhage. 1898.
 Coninck Liefsting, Mr. F.B., 's-Gravenhage. 1862.
 Coningh (de), zie Assendelft.
 Cort van der Linden, Mr. P.W.A., 's-Gravenhage. 1888.
 Costa (da), zie Mendes.
 Craandijk, J., Haarlem. 1876.
 Cramer, Dr. S., Amsterdam. 1882.
 Cremer, J.T., Amsterdam. 1904.
 Cuypers, Ed., Amsterdam. 1908.
- Dam, Dr. B.A.P. van, 's-Gravenhage. 1903.
 Dam van Isselt, W.E. van, Amersfoort. 1909.
 Damsté, Dr. P.H., Utrecht. 1904.
 Daubanton, Dr. F.E., Utrecht. 1892.
 Degener, zie Schmidt.
 Derkinderen, A.J., Amsterdam. 1909.
 Deventer, Mr. C. Th. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Diferee, H.C., Amsterdam. 1907.
 Dijk, Dr. Is. van, Groningen. 1892.
 Domela Nieuwenhuis, Mr. J., 's-Gravenhage, 1875.
 Doorninck, Dr. A. van, Deventer. 1881.
 Doorninck, P.N. van, Bennebroek, 1898.
 Dozy, Dr. G.J., Zeist. 1874.
 Draaijer, W., Leiden. 1898.
 Drucker, Mr. H.L., 's-Gravenhage. 1890.

Druten, H. van, Rijnsburg. 1910.
 Duker, Dr. A.C., Haarlem. 1884.
 Duyl, A.G.C. van, Amsterdam. 1896.
 Duyl-Schwartz, Mevrouw Th. van, Amsterdam. 1907.
 Dyserinck, Dr. J., 's-Gravenhage. 1871.

Ebbinge Wubben, Dr. C.H., 's-Gravenhage. 1911.
 Eerdmans, Dr. B.D., Leiden. 1899.
 Elhorst, Dr. H.J., Amsterdam. 1903.
 Elias, Joh. E., Amsterdam. 1906.
 Emants, Marc., 's-Gravenhage. 1902.
 Endepols, Dr. H.J.E., Maastricht. 1911.
 Engelberts, Mejuffrouw J.I.D.A.J., Assen. 1911.
 Engelberts, Mejuffrouw L., Assen. 1909.
 Enschedé, Mr. Ch., Haarlem. 1904.
 Enschedé, J.W., Amsterdam. 1896.
 Epen, D.G. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Es, N.J.A.P.H. van, Arnhem. 1902.
 Esser Jr., I., Haarlem. 1878.
 Esser, Maurits, Baarn. 1904.
 Everdingen, Dr. W. van, Rotterdam. 1903.
 Eysinga (van), zie Bergh (van den).
 Eysell, Mr. A.P. Th., 's-Gravenhage. 1869.
 Eysten, J., Utrecht. 1911.

Fabius, A.N.J., Amsterdam. 1888.
 Fabius, Mr. D.P.D., Amsterdam. 1899.
 Faille (de la), zie Baart.
 Feenstra Jr., P., Amsterdam. 1905.
 Feith, Jhr. J., Hilversum. 1908.
 Feith, Jhr. Mr. J.A., Groningen. 1890.
 Fijn van Draat, P., Utrecht. 1904.
 Flier, Mejuffrouw A. van der, 's-Gravenhage. 1901.
 Fockema Andreae, Mr. J.P., Utrecht. 1911.
 Fockema Andreae, Mr. S.J., Leiden. 1876.
 Francken, zie Wijnaendts.
 Frantzen, Dr. J.J.A.A., Utrecht. 1878.
 Frentzen, C.G., Leiden. 1909.
 Fruin, Mr. R., Amsterdam. 1891.

Ganderheyden, A.A., Hilversum. 1904.
 Garré, Dr. A.H., Haarlem. 1909.
 Gebhard Jr., J.F., Amsterdam. 1885.

- Geer, Dr. P. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Gelder-van de Water, Mevrouw C.J.M. van, Utrecht. 1895.
 Gelder, Dr. H. van, Utrecht. 1900.
 Gelder, Dr. H.E. van, Scheveningen. 1906.
 Gelderman-Boddaert, Mevrouw M., 's-Gravenhage. 1893.
 Geuns, Mr. J.J. van, 's-Gravenhage. 1879.
 Gijn, Mr. S. van, Dordrecht. 1881.
 Gijsberti Hodenpijl, C.F., Vrijenban. 1907.
 Gijselaar, Jhr. Mr. N.C. de, Leiden. 1910.
 Gils, Dr. P.J.M. van, Rolduc. 1908.
 Ginneken, Dr. J.J.A. van, Nijmegen. 1909.
 Godée Molsbergen, Dr. E.C., Zaandam. 1911.
 Godoy, Mejuffrouw Adèle J., Rotterdam. 1905.
 Goekoop, Mr. A.E.H., 's-Gravenhage. 1909.
 Goekoop-De Jongh, Mevrouw Dr. J., 's-Gravenhage. 1906.
 Gonnet, C.J., Haarlem. 1877.
 Goossens, Dr. J.W.H., Rolduc. 1911.
 Gooszen, Dr. M.A., Lochem. 1879.
 Gosler, W., Hilversum. 1887.
 Gosses, Dr. I.H., Amsterdam. 1907.
 Gouda Quint, P., Arnhem. 1911.
 Graaf, J.J., Haarlem. 1901.
 Graft, Mejuffrouw Dr. C.C. van de, Utrecht. 1906.
 Gram, Joh. M.J., 's-Gravenhage. 1868.
 Gratama, Mr. S., 's Gravenhage. 1890.
 Grave (de), zie Salverda.
 Greve, Dr. H.E., 's-Gravenhage. 1908.
 Greven, Mr. H.B., Leiden. 1883.
 Groeneveldt, W.P., 's-Gravenhage. 1891.
 Groenewegen, Dr. H. IJ., Leiden. 1891.
 Groenewegen, J.H., Amsterdam. 1891.
 Groot (C. de), zie Hofstede.
 Groot, Dr. J.J.M. de, Leiden. 1893.
 Groot, Dr. J.V. de, Amsterdam. 1897.
 Gunning Wz, Dr. J.H., Amsterdam. 1904.
- Haak, Dr. S.P., Arnhem. 1909.
 Haan (de), zie Bierens.
 Hall, Mr. J.N. van, Amsterdam. 1872.
 Hamaker, Mejuffrouw Dr. M.J., Groningen. 1909.

- Hamelberg, J.H.J., Groesbeek. 1901.
 Harmens Cz., W., Harlingen. 1869.
 Hartkamp, A. Th., Amsterdam. 1894.
 Haspels, G.F., Rotterdam. 1899.
 Heemskerk, Mr. Th., 's-Gravenhage. 1910.
 Heeres, Mr. J.E., Leiden. 1890.
 Heering, P., 's-Gravenhage. 1882.
 Heeringa, Dr. K., Middelburg. 1903.
 Heimans, E., Amsterdam. 1906.
 Heinsius, Dr. J., Leiden. 1900.
 Helten, Dr. W.L. van, Groningen. 1873.
 Hendriks, Dr. A., Leiden. 1906.
 Hensbroek (van), zie Boele.
 Hensen, Dr. A.H.L., Warmond. 1898.
 Herderscheê, Dr. J., 's-Hertogenbosch. 1879.
 Hesseling, Dr. D.C., Leiden. 1893.
 Hetteema, zie Buitenrust.
 Heukels, H., Amsterdam. 1910.
 Hodenpijl, zie Gijsberti.
 Hoefer, F.A., Hattem. 1894.
 Hoekstra, Dr. P., Breda. 1903.
 Hoeve, G.J. van der, Apeldoorn. 1902.
 Hoëvell tot Nijenhuis, G.W.W.C. Baron van, 's-Gravenhage. 1906.
 Hofstede de Groot, Dr. C., 's-Gravenhage. 1892.
 Hogendorp, Jonkvrouw A. van, 's-Gravenhage. 1902.
 Hogendorp, Mr. H. Graaf van, 's-Gravenhage. 1882.
 Holwerda, Dr. A.E.J., Leiden. 1881.
 Holwerda Jr., Dr. J.H., Leiden. 1907.
 Honig, G.J., Zaandijk. 1904.
 Hoog, Dr. I.M.J., Nijmegen. 1887.
 Hoogstra, Dr. S.S., Gouda. 1904.
 Hoogvliet, Dr. J.M., 's-Gravenhage. 1898.
 Hora Siccama (Jhr. Mr. D.G.), zie Rengers.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J.H., 's-Gravenhage. 1881.
 Houck, Dr. M.E., Deventer. 1910.
 Houtsma, Dr. M. Th., Utrecht. 1882.
 Hoven, Mevrouw Thérèse, 's-Gravenhage. 1896.
 Hubrecht, Dr. H.F.R., Amsterdam. 1904.
 Huizinga, Dr. J., Helpman. 1903.
 Hulshof, Dr. A., Utrecht. 1910.
 Hulsman, G., Groningen. 1903.
 Hurgronje, zie Snouck.

Hurrelbrinck, zie Lamberts.

Hylkema, Dr. C.B., Haarlem. 1904.

Idsinga, Mr. J.W.H.M. van, 's-Gravenhage. 1896.

IJsselt (van), zie Sasse.

IJzerman, J.W., Wassenaar. 1892.

Jacobsen, Dr. R., Rotterdam. 1907.

Japikse, Dr. N., 's-Gravenhage. 1903.

Jelgersma, Dr. D.G., Oegstgeest. 1896.

Jelgersma, Dr. G., Leiden. 1908.

Jonckbloet, G.D.A., 's-Gravenhage. 1890.

Jong (J. de), zie Josselin.

Jong, Dr. J.D. de, 's-Gravenhage. 1886.

Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B.M. de, Utrecht. 1911.

Jonge (de), zie Kiewiet.

Jonker, Dr. A.J. Th., Heerde. 1905.

Jonker, Dr. J.C.G., Leiden. 1909.

Joosting, Mr. J.G. Ch., Assen. 1895.

Josselin de Jong, J. de, Leiden. 1903.

Juynboll, Dr. H.H., Leiden. 1901.

Juynboll, Dr. Th. W., Leiden. 1910.

Kaay, Mr. W. van der, Scheveningen. 1874.

Kalf, J., 's-Gravenhage. 1906.

Kalff, Dr. G., Leiden. 1884.

Kam, G.M., Nijmegen. 1905.

Karsten, Dr. H.T., Amsterdam. 1902.

Kate Jr., J.J.L. ten, 's-Gravenhage. 1887.

Kepper, G.L., 's-Gravenhage. 1873.

Kern Hz., Dr. J.H., Groningen. 1893.

Kern, Dr. J.H.C., Utrecht. 1861.

Kesper, Dr. L.A., 's-Gravenhage. 1903.

Kesteloo, H.M., Domburg. 1885.

Kesteren, C.E. van, Amsterdam. 1881.

Kielstra, Dr. E.B., 's-Gravenhage. 1892.

Kiewiet de Jonge, Dr. H.J., Dordrecht. 1898.

Kips, zie Valckenier.

Kleine, zie Smit.

Kleyntjens, J., Nijmegen. 1911.

Kluyver, Dr. A., Groningen. 1885.

Knappert, Dr. L., Leiden. 1893.

- Knottenbelt, Mr. J., 's-Gravenhage. 1879.
 Knuttel-Fabius, Mevrouw E., 's-Gravenhage. 1893.
 Knuttel, Dr. J.A.N., Leiden. 1907.
 Knuttel, Dr. W.P.C., 's-Gravenhage. 1881.
 Kok, Dr. A.S., Zeist. 1863.
 Kollewijn, A.M., 's-Gravenhage. 1884.
 Kollewijn, Dr. R.A., Amsterdam. 1882.
 Koolemans Beijnen, G.J.W., 's-Gravenhage. 1892.
 Koopmans, J., Dordrecht. 1906.
 Kops, W.P., Amsterdam, 1903.
 Kossmann, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1901.
 Koster, Dr. Edw. B., 's-Gravenhage. 1895.
 Krabbe, Mr. H., Leiden. 1908.
 Krämer, Dr. F.J.L., 's-Gravenhage. 1893.
 Kramp, F.G., Leiden. 1895.
 Kristensen, Dr. W.B., Leiden. 1902.
 Kroes-Ligtenberg, Mevrouw Dr. Chr., Rotterdam. 1910.
 Kronenberg, Dr. A.J., Deventer. 1879.
 Kruitwagen, P. fr. Bon., Woerden. 1908.
 Krul, Dr. R., 's-Gravenhage. 1894.
 Kruseman, zie Polman.
 Kruyf, Dr. E.F., 's-Gravenhage. 1882.
 Kühler, Dr. W.J., Leiden. 1909.
 Kuiper, Dr. E.T., Amsterdam. 1900.
 Kuyper, Dr. A., 's-Gravenhage. 1869.
- Lake, Dr. K., Leiden. 1908.
 Lamberts Hurrelbrinck, Mr. L.H.J., Valkenburg L. 1890.
 Lange, Daniël de, Amsterdam. 1889.
 Langeraad, Dr. L.A. van, Lekkerkerk. 1894.
 Lapidoth, F., 's-Gravenhage. 1891.
 Leemans, W.F., 's-Gravenhage. 1893.
 Leendertz Jr., Dr. P., Amsterdam. 1897.
 Leendertz, W.J., Amsterdam. 1892.
 Leent, F.H. van, Amsterdam. 1880.
 Leersum, Dr. E.C. van, Leiden. 1905.
 Leeuw, Mejuffrouw A.G. de, 's-Gravenhage. 1893.
 Leeuwen Jr., Dr. J. van, Leiden. 1888.
 Lennep, Jhr. Dr. M.F. van, Aerdenhout. 1910.
 Leopold, Joh. A., Nijmegen. 1878.
 Leopold, Dr. J.H., Rotterdam, 1911.

- Leopold, L., Groningen. 1878.
 Levy, Mr. J.A., Amsterdam. 1877.
 Leyds, Dr. W.J., 's-Gravenhage. 1897.
 Liefsting, zie Coninck.
 Limburg, zie Roest van Limburg.
 Lindeboom, Dr. J., Berkhout. 1910.
 Linden (van der), zie Cort.
 Loeff (van der), zie Rutgers.
 Löhnis, F.B., Scheveningen. 1893.
 Loenen, J.B. van, Leiden. 1910.
 Loenen Martinet, J. van, Bussum. 1878.
 Lohman, zie Savornin.
 Loke, Mejuffrouw Dr. M.E., Groningen. 1907.
 Loosjes, V., Sneek. 1889.
 Lotsy, Dr. J.P., Haarlem. 1911.
 Loup, zie Macalester.
 Lovendaal, G.W., Grave. 1894.
- Macalester Loup, Mr. R., Hilversum. 1880.
 Mackay van Ophemert, Mr. D.J. Baron, Ophemert. 1872.
 Maclaine Pont, Mejuffrouw M.W., Zetten. 1896.
 Man, Mejuffrouw M.G.A. de, Middelburg. 1907.
 Manssen, W.J., Zaandam. 1881.
 Mansvelt, Dr. N., Utrecht. 1894.
 Marius, Mejuffrouw G.H., 's-Gravenhage. 1907.
 Martin, Dr. W., 's-Gravenhage. 1902.
 Martinet, zie Loenen.
 Mees, Mr. M., Rotterdam. 1897.
 Mees R. Az., Dr. R.P., Rotterdam. 1875.
 Meester, E.J. de, Rotterdam. 1903.
 Meijer, Dr. W., 's-Gravenhage. 1899.
 Meindersma, Dr. W., 's-Hertogenbosch. 1911.
 Mendels, Dr. I., Groningen. 1908.
 Mendes da Costa, Dr. M.B., Amsterdam. 1888.
 Metz-Koning, Mevrouw M., Vaassen. 1906.
 Meulen, Dr. A.J. van der, Utrecht. 1910.
 Meulen, R. van der, 's-Gravenhage. 1886.
 Meulen, Dr. W.W. van der, 's-Gravenhage. 1900.
 Meurs, B. van, Rotterdam. 1880.
 Meurs, Mr. P.A.N.S. van, 's-Gravenhage. 1895.
 Mey, H.W. van der, Leersum. 1886.
 Meyboom, Dr. H.U., Paterswolde. 1884.

- Meyer, Dr. C.H. Ph., 's-Gravenhage. 1894.
 Meys, P.C.J., Arnhem. 1877.
 Modderman, Dr. R.S. Tjaden, 's-Gravenhage. 1875.
 Moerkerken Jr., Dr. P.H. van, Haarlem. 1911.
 Moes, E.W., Amsterdam. 1888.
 Molhuysen, Dr. P.C., Leiden. 1897.
 Moller, Dr. H.W.E., Amsterdam. 1909.
 Molsbergen, zie Godée.
 Moorrees, F.D.J., Nijmegen. 1878.
 Moquette, Mejuffrouw Dr. H.C.H., Rotterdam. 1904.
 Morren, Th., 's-Gravenhage. 1900.
 Mulder, Dr. W.J.M., Katwijk a.R., 1911.
 Muller, Dr. H.P.N., 's-Gravenhage. 1900.
 Muller, Dr. J.W., Utrecht. 1888.
 Muller, Dr. P.J., 's-Gravenhage 1898.
 Muller Fz., Mr. S., Utrecht. 1874.
 Muller Hz., Mr. S., Rotterdam. 1889.
- Naber, Mejuffrouw J.W.A., Amsterdam. 1898.
 Naber, Dr. S.A., Amsterdam. 1860.
 Nanninga Uitterdijk, Mr. J., Kampen. 1875.
 Nauta, Dr. G.A., Groningen. 1904.
 Nederburgh, Mr. I.A., 's-Gravenhage. 1911.
 Nes, Dr. H.M. van, Leiden. 1908.
 Neve, Mejuffrouw L. de, 's-Gravenhage. 1893.
 Nieuwbarn, M.C., Nijmegen. 1906.
 Nieuwenhuis, Dr. A.W., Leiden. 1902.
 Nieuwenhuis, zie Domela.
 Nieuwenhuyzen, W.C., 's-Gravenhage. 1899.
 Nieuwenkamp, W.O.J., Edam. 1909.
 Nijhoff, W., 's-Gravenhage. 1895.
 Nijland, Mejuffrouw Dr. J. A., Amsterdam. 1896.
 Nolen, Th., Rotterdam. 1887.
 Noten, Dr. W., Leiden. 1907.
 Nolthenius, zie Tutein.
 Nouhuys, W.G. van, Amsterdam. 1888.
 Nuys, Chr., Amsterdam. 1911.
- Obreen, A.L.H, 's-Graveland. 1888.
 Offerhaus Lz., Dr. J., 's-Gravenhage. 1883.
 Oort, Dr. H., Leiden. 1873.
 Ophuysen, Ch. A. van, Leiden. 1906.
 Oppenraay, Dr. P. van, Katwijk a.R., 1908.

- Oppermann, Dr. O., Utrecht. 1911.
 Opprel, Dr. A., Dordrecht. 1903.
 Ossenbruggen, Mr. F.D.E. van, 's-Gravenhage. 1911.
 Overvoorde, Mr. J.C., Leiden. 1895.
 Oyen (van), zie Vorsterman.
- Penning, L., Arnhem. 1907.
 Perk, M.A., 's-Gravenhage. 1874.
 Peters, C.H., 's-Gravenhage. 1896.
 Petit, L.D., Leiden. 1880.
 Pierson, H., Zetten. 1878.
 Pijper, Dr. F., Leiden. 1884.
 Plemp van Duiveland, Mr. L.J., 's-Gravenhage. 1899.
 Poelhekke, M.A.P.C., Nijmegen. 1903.
 Poll, Dr. K., Leeuwarden. 1909.
 Polman Kruseman, Mr. W., Middelburg. 1909.
 Pomes, Dr. H., Rotterdam. 1909.
 Pont, zie Maclaine.
 Posthumus, Mr. N.W., Amsterdam. 1910.
 Pot Bz., Mr. C.W. van der, Leiden. 1911.
 Prinsen J. Lz., Dr. J., Nijmegen. 1904.
- Quack, Mr. H.P.G., Amsterdam. 1862.
 Quint, zie Gouda.
- Raaf, Dr. K.H., de, Rotterdam. 1905.
 Rees, R.P.A. van, Hilversum. 1885.
 Rengers Hora Siccama, Jhr. Mr. D.G., Utrecht. 1908.
 Rengers, Mr. W.J. van Welderen Baron, Leeuwarden. 1891.
 Rhijn, Dr. C.H. van, Groningen. 1891.
 Rhijn-Naeff, Mevrouw A. van, Dordrecht. 1902.
 Riemsdijk, Jhr. A.W.G. van, Aerdenhout. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. B.W.F. van, Amsterdam. 1909.
 Riemsdijk, Jhr. Mr. Th. H.F. van, 's-Gravenhage. 1876.
 Rijckevorsel, Dr. E. van, Rotterdam. 1888.
 Rijn, G. van, Rotterdam. 1904.
 Rijswijk, Dr. B. van, Dordrecht. 1910.
 Robbers, H.J., Amsterdam. 1901.
 Röell, Jhr. Mr. J., 's-Gravenhage. 1889.
 Roest van Limburg, Th. M., Rotterdam. 1908.
 Roos, Dr. A.G., Groningen. 1909.
 Rooseboom, W., 's-Gravenhage. 1890.

- Royer, J.A., 's-Gravenhage. 1906.
 Rutgers, Dr. F.L., Amsterdam. 1883.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A., Utrecht. 1911.
 Rutgers van der Loeff, J.D., Haarlem. 1909.
 Ruys, Mejuffrouw Dr. H.J.A., Leiden. 1911.
- Salverda de Grave, Dr. J.J., Groningen. 1893.
 Salverda de Grave, Mr. J.L.A., 's-Gravenhage. 1894.
 Sande Bakhuyzen, Dr. H.G. van de, Leiden. 1890.
 Sandick, R.A. van, 's-Gravenhage. 1893.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A.F.O. van, 's-Hertogenbosch. 1907.
 Sassen, Aug., 's-Gravenhage. 1885.
 Saussaye (de la), zie Chantepie.
 Savornin Lohman, Jonkvrouw A. de, Scheveningen. 1897.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. A.F. de, 's-Gravenhage. 1878.
 Savornin Lohman, Jhr. Mr. W.H. de, 's-Gravenhage. 1909.
 Schaaff, J.H.L. van der, Leiden. 1903.
 Scheurleer, C.W. Lunsingh, 's-Gravenhage. 1910.
 Scheurleer, Dr. D.F., 's-Gravenhage. 1877.
 Schevichaven, H.D.J. van, Nijmegen. 1901.
 Schevichaven, Mr. J. van, Amsterdam. 1905.
 Schimmelpenninck van der Oye van Nijenbeek, A. Baron, 's-Gravenhage. 1877.
 Schmidt Degener, F., Rotterdam. 1909.
 Schneider, J.F.L., Amersfoort. 1881.
 Schoengen, Dr. M., Zwolle. 1904.
 Schothorst, Dr. W. van, 's-Gravenhage. 1909.
 Schrijnen, Dr. Jos., Roermond. 1902.
 Siccama, zie Hora en Rengers.
 Sijthoff, A.W., Leiden. 1869.
 Sillem, Mr. J.A., Amsterdam. 1872.
 Simons-Mees, Mevrouw J.A., Amsterdam. 1906.
 Simons, L., Amsterdam. 1905.
 Singels, Dr. N.J., Utrecht. 1902.
 Six, Jhr. Dr. J., Amsterdam. 1894.
 Slee, J.C. van, Deventer. 1882.
 Sloet, Mr. J.J.S. Baron, Arnhem. 1900.
 Sloot, Mejuffrouw N.M.C., Amsterdam. 1893.
 Slothouwer, Dr. G.M., Wageningen. 1891.
 Smidt, Mr. H.J., 's-Gravenhage. 1872.

Smitsaert, Jhr. Mr. H., 's-Gravenhage. 1903.
 Smit Kleine-Fastré, Mevrouw A., Doorn. 1905.
 Smit Kleine, F., Doorn. 1876.
 Snelleman, J.F., Rotterdam. 1903.
 Sneyders de Vogel, Dr. K., Leiden. 1907.
 Snouck Hurgronje, Dr. C., Leiden. 1882.
 Soer, Mejuffrouw E.M.A.J., Leiden. 1894.
 Someren, J.F. van, Utrecht. 1888.
 Speyer, Dr. J.S., Leiden. 1882.
 Stellwagen, A.W., 's-Gravenhage. 1876.
 Sterck, J.F.M., Haarlem. 1897.
 Sterck-Proot, Mevrouw J.M., Haarlem. 1906.
 Stockum Jr., W.P. van, 's-Gravenhage. 1906.
 Stoett, Dr. F.A., Amsterdam. 1891.
 Stolk Az., J. van, Rotterdam. 1911.
 Stuart, zie Verrijn.
 Stuers, Jhr. Mr. V.E.L. de, 's-Gravenhage. 1872.
 Swaay, Dr. H.A.J. van, Roermond. 1906.
 Swaen, A.E.H., Groningen. 1899.
 Symons, Dr. B., Groningen. 1879.

Talen, J.G., Zwolle. 1909.
 Ternooy Apèl, M.J., Amsterdam. 1908.
 Theissen, Dr. J.S., Groningen. 1909.
 Thijsse, J.P., Bloemendaal. 1906.
 Thorbecke, Mr. W., 's-Gravenhage. 1884.
 Tichelaar, Mr. P.A., Leiden. 1900.
 Tienhoven, Mr. G. van, Aerdenhout. 1872.
 Tinbergen, Dr. D.C., 's-Gravenhage. 1907.
 Tjeenk Willink, Dr. H.D., Heemstede. 1881.
 Tutein Nolthenius, R.P.J., Delft. 1898.

Uitterdijk, zie Nanninga.
 Ulfers, S., Rotterdam. 1907.

Valckenier Kips, Mr. J., Delft. 1911.
 Valeton Jr., Dr. J.J.P., Utrecht. 1892.
 Valkhoff, P., Zwolle. 1910.
 Veder, Mr. W.R., Amsterdam. 1893.
 Veen, Dr. J.S. van, Arnhem. 1899.
 Veen, Dr. S.D. van, Utrecht. 1889.
 Verbeek, Dr. R.D.M., 's-Gravenhage. 1892.
 Verdam, Dr. J., Leiden. 1873.

- Verrijn Stuart, Dr. C.A., Groningen. 1900.
 Veth, Dr. J., Bussum. 1906.
 Vinkesteyn, Dr. C.J., 's-Gravenhage. 1910.
 Viotta, Mr. H., 's-Gravenhage. 1892.
 Visscher, Dr. H., Utrecht. 1908.
 Visser, Dr. M.W. de, Leiden. 1911.
 Visser van IJzendoorn, Mr. A.C., Leiden. 1903.
 Vlugt, Mr. W. van der, Leiden. 1880.
 Vogel (Dr. K. de), zie Sneyders.
 Vogel, L.A., 's-Gravenhage. 1905.
 Vogelsang, Dr. W., Utrecht. 1906.
 Vollenhoven, Mr. C. van, Leiden. 1903.
 Vollgraff, Dr. C.W., Groningen. 1907.
 Vollgraff, Dr. J.C., Utrecht. 1881.
 Vooyo, Dr. C.G.N. de, Assen. 1902.
 Vorsterman van Oyen, A.A., Arnhem. 1881.
 Vorsterman van Oyen, G.A., Aardenburg. 1873.
 Vos Az., Dr. G.J., Amsterdam. 1886.
 Vos, J.C. de, Amsterdam. 1884.
 Vries, Dr. A.G.C. de, Amsterdam. 1901.
 Vries, Mr. E. de, Leiden. 1887.
 Vries, J^o. de, Haarlem. 1872.
 Vries, R.W.P. de, Amsterdam. 1886.
 Vries, Dr. S.G. de, Leiden. 1886.
 Vries, Dr. W. de, Groningen. 1910.
 Vürtheim, Dr. J.J.G., Rotterdam. 1905.
- Waals, H.G. van der, Amsterdam. 1895.
 Waalwijk, D.A. van, Bussum. 1907.
 Weissman, A.W., Amsterdam. 1906.
 Werner, H.M., De Steeg. 1887.
 Wessems, Mr. A. van, Tiel. 1889.
 Wieder, Dr. F.C., Amsterdam. 1909.
 Wiersum, Dr. E., Rotterdam. 1904.
 Wijk, Dr. N. van, 's-Gravenhage. 1907.
 Wijnaendts Francken, Dr. C.J., Leiden. 1899.
 Wilde, Dr. C.W.I., Mariendaal bij Grave. 1903.
 Wildeman, M.G., 's-Gravenhage. 1906.
 Willink, zie Tjeenk.
 Winkel, Dr. J. te, Amsterdam. 1878.
 Winkler, Joh., Haarlem. 1875.
 Wolff, Dr. M. Haarlem. 1911.
 Wolters, Mejuffrouw J.A., Leiden. 1893.

Woltjer, Dr. J., Amsterdam. 1883.
 Wormser, J.A., Hilversum. 1900.
 Worp, Dr. J.A., Huis ter Heide. 1883.
 Wubben, zie Ebbinge.
 Wumkes, Dr. G.A., Sneek. 1907.
 Wybrands, C.N., Amsterdam. 1877.

Zaayer Az., Dr. J., Hilversum. 1894.
 Zimmerman, Mr. A.R., Rotterdam. 1909.
 Zuidema, Dr. W., Amsterdam. 1895.

B. IN NEDERLANDSCH-INDIË GEVESTIGD.

Adriani, Dr. N., Posso, Donggala (Midden-Celebes). 1909.
 Brink, A.J. ten, Bandjarnegara. 1875.
 Prick van Wely, Dr. F.P.H., Mr. Cornelis. 1910.

C. IN HET BUITENLAND GEVESTIGD.

Adama van Scheltema, C.S., Munchen. 1908.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. F., Peking. 1901.
 Bisschop, zie Roosegaarde.
 Brom, Dr. G., Rome. 1894.
 Cator-Schmidt auf Altenstadt, Mevrouw A., Constantinopel. 1905.
 Domela Nieuwenhuis, J.D., Gent. 1911.
 Eymael, Dr. H.J., Elsene (Brussel). 1888.
 Hotz, A.P.H., Beiroet. 1909.
 Jong van Beek en Donk, Mevrouw C. de, Parijs, 1898.
 Knobel, F.M., Pretoria. 1906.
 Loghem, Mr. M.G.L. van, Weenen. 1883.
 Louw, P.J.F., Bordighera. 1896.
 Nieuwenhuis, zie Domela.
 Obreen, Dr. H.G.A., Brussel. 1911.
 Orbaan, Dr. J.A.F., Rome. 1907.
 Planten, J.R., New-York. 1910.
 Reiger, A.F.J., Meran. 1882.
 Roosegaarde Bisschop, Mr. W., Londen. 1904.
 Scharten, C., Santa Margherita Ligure. 1910.
 Scharten-Antink, Mevrouw M., Santa Margherita Ligure. 1910.

Scheltema, zie Adama.

Stuers, Mr. A.L.E. Ridder de, Parijs. 1882.

Vogel, Dr. J. Ph., Lahore (Br. Ind.). 1899.

Zuylen van Nyevelt, S.I. Baronesse van, Bristol. 1907.

Buitenlandsche leden.

Bij de namen der leden, die volgens art. 15 der Wet de rechten en verplichtingen der gewone leden hebben aanvaard, is een * geplaatst.

*Allen, P.S., Oxford. 1909.

Anthonisz, R.G., Colombo (Ceylon). 1902.

Banta, Th. M., New-York. 1900.

Bergmans, Dr. P., Gent. 1909.

*Bizio Gradenigo, Dr. L., Venetië. 1902.

Bode, Dr. W., Berlijn. 1873.

Bolte, Dr. Joh., Berlijn. 1893.

Bom, Emm. de, Antwerpen. 1903.

Bonaparte, Prins Roland, Parijs. 1886.

Bonet-Maury, G., Parijs. 1890.

Borchgrave, E. Baron de, Weenen. 1867.

Branden, F.J. van den, Antwerpen. 1874.

Brandstetter, Dr. R., Luzern. 1911.

Braune, Dr. W., Heidelberg. 1882.

Brill, Dr. J., Bloemfontein. 1876.

*Brink, M.J., Kaapstad. 1904.

*Broekhuizen, H.D. van, Pretoria. 1911.

Busken Huet, Dr. G., Parijs. 1887.

Carnegie, Andrew, New-York. 1900.

Carpenter, W.H., New-York. 1900.

Castele, D. van de, Luik. 1872.

Celliers, J.F.E., Pretoria. 1911.

Clercq, René de, St. Amandsberg (Gent). 1908.

Cock, A. de, Antwerpen. 1898.

Colinet, Dr. Ph., Leuven. 1899.

Cook, Albert S., New Haven (Conn.). 1905.

*Coopman, Th., Schaarbeek (Brussel). 1901.

Cordt, Benjamin, Kiew. 1892.

- Daae, L., Christiania. 1885.
 Degering, Dr. H., Charlottenburg. 1911.
 Derudder, Dr. G., Valenciennes. 1899.
 *Dosker, Dr. H.E., Louisville, (Ky.). 1899.
 Duclos, Ad., Brugge. 1905.
 Duproix, I.I., Marseille. 1907.
- *Edmundson, G., Londen. 1886.
 *Eggen, Mr. J.L.M., Gent. 1909.
 Ehrle, Dr. F., Rome. 1910.
 *Elffers, Hub., Wijnberg (Kaapstad). 1908.
 Elkan, Dr. A., Charlottenburg. 1910.
 *Engelenburg, Dr. F.V., Pretoria. 1900.
- *Fairchild, Mevrouw H.L., Cazenovia (New-York). 1910.
 Fischer, Dr. H. von, Tubingen. 1885.
 *Flou, K.F.I. de, Brugge. 1894.
 *Franck, Dr. J., Bonn. 1878.
 Fredericq, Dr. P., Gent. 1882.
 Fridericia, J.A., Kopenhagen. 1881.
 Frimmel, Dr. Th. von, Weenen. 1906.
- Gaedertz, Dr. K. Th., Greifswald. 1888.
 Gaidoz, H., Parijs. 1902.
 Gailliard, Edw., Gent. 1894.
 Galland, Dr. G., Charlottenburg. 1893.
 Gengler, Dr. G.H., Erlangen. 1857.
 Gheldere, Jhr. Dr. K. de, Koekelare. 1895.
 Glaser, Dr. A., Berlijn. 1880.
 Goemans, Dr. L., Leuven. 1902.
 Goovaerts, A., Brussel. 1883.
 Gore, Dr. J.H., Washington. 1902.
 Griffis, Dr. W. Elliot, Ithaca (State of New-York). 1896.
- Haeghen, Jhr. Dr. F. van der, Gent. 1880.
 Hanne, Dr. J.R., Hamburg. 1887.
 Harrison, F., Elm Hill, Hawkhurst (Engl.). 1900.
 Hauser, O., Weenen. 1908.
 Havard, H., Parijs. 1875.
 *Hertzog, Dr. J.B.M., Pretoria. 1910.
 Hessels, J.H., Cambridge (Engl.). 1880.
 Heuvelmans, Mr. Flor., Antwerpen. 1902.
 Hewett, Dr. W.T., Ithaca (State of New-York). 1896.

Holder, Dr. A., Carlsruhe 1884.

*Hoogt, C.W. van der, Philadelphia. 1900.

Hubert, Dr. E., Luik. 1883.

Huet, zie Busken.

Hymans, H., Brussel. 1906.

Ipsen, Alfr., Kopenhagen. 1905.

Jacobs, Dr. E., Wernigerode. 1893.

Jellinghaus, Dr. H., Osnabrück. 1897.

Jonsson, E., Kopenhagen. 1864.

Joos, Am., St. Nikolaas (Waas). 1908.

Jostes, Dr. F., Munster i.W. 1888.

Keller, Dr. L., Charlottenburg. 1885.

*Kestell, J.D., Ficksburg. 1904.

Kluge, Dr. Fr., Freiburg i.B. 1909.

*Kohlschmidt, Dr. O., Dornburg a.d. Saale. 1906.

Kurth, Dr. G., Luik. 1898.

Lameere, Dr. M.J., Brussel. 1886.

*Lamprecht, Dr. K., Leipzig. 1910.

Lateur, Frank, Ingoyghem. 1901.

Lecky - Baronesse van Dedem, Mevrouw de Wed. E., Londen. 1900.

*Lecoutere, Dr. Ch. P.F., Leuven. 1899.

Lee, M.H. van, Brussel. 1876.

Legrand, L., Parijs. 1895.

*Littmann, Dr. E., Straatsburg. 1911.

Lodewyckx, Dr. A., Elisabethstad (Katanga). 1904.

Logeman, Dr. H., Gent. 1892.

Loubat, Hertog J.F. de, Parijs. 1880.

Loveling, Mejuffrouw Virginie, Gent. 1893.

Low, Seth, New-York. 1900.

*Lowjagin, A.M., St. Petersburg. 1902.

Mac Leod, Dr. J., Gent. 1911.

Malan, F.S., Kaapstad. 1908.

Manfroni, Dr. Cam., Padua. 1911.

Meert, Hipp., Gent. 1899.

Menne, Dr. K., Borbeck (Rheinl.). 1906.

Meyer, Dr. Leo, Göttingen. 1871.

Meyer, Paul, Parijs. 1878.

Minnaert, G.D., Gent. 1874.

Mont, K.M. Pol. de, Antwerpen. 1882.

*Montagne, V.A. Dela, Antwerpen. 1907.

Moorrees, Adr., Stellenbosch. 1904.

Müller, Ernest, Langnau (Kanton Bern). 1890.

Murray, Andr., Wellington (Kaapkolonie). 1904.

Nachod, Dr. O., Grünewald (Berlijn). 1905.

*Nagy, Dr. Zsigm., Debreczen. 1907.

Nippold, Dr. F., Jena. 1867.

Nippold, Dr. W.K.A., Bern. 1901.

Noppen, Leonard Charles van, Brooklyn (N.Y.). 1900.

Obrie, Mr. J., Gent. 1880.

Oordt, J.F. van, Newlands (Kaapstad). 1901.

Paul, Dr. H., München. 1882.

Pauw, Jhr. Mr. N. de, Gent. 1881.

*Pennypacker, Dr. S.W., Philadelphia. 1901.

Périer, O., Brussel. 1877.

Pernot, Dr. H., Fontenay-sous-Bois. 1907.

Peyster, Dr. H. De, Neuilly-sur-Seine. 1906.

Pirenne, Dr. H., Gent. 1894.

Pohl, Dr. M.J., Bonn. 1911.

*Post, C.W.H. van der, Philippolis (Transoranje). 1908.

Pribsch, Dr. R., Londen. 1899.

Psilander, Dr. H., Upsala. 1905.

*Putnam, Mejuffrouw Ruth, Washington. 1896.

Rabie, J.S.M., Bloemfontein. 1903.

*Rachfahl, Dr. F., Kiel. 1907.

Reitz, F.W., Kaapstad. 1884.

Rodenberg, Dr. J., Berlijn. 1881.

*Rooses, Max, Antwerpen. 1871.

Ropp, Dr. G. Frh. von der, Marburg. 1902.

Rousselot, P.J., Parijs. 1897.

*Roux, Dr. T.H. le, Pretoria. 1910.

Rudelsheim, Dr. M., Antwerpen. 1907.

Sabbe, Dr. M., Mechelen. 1903.

Scharpé, Dr. L., Leuven. 1897.

*Schröder, Dr. C., Schwerin. 1881.

Seelmann, Dr. W., Berlijn. 1897.

- Segers, G., Antwerpen. 1903.
 Siclen, Dr. George W. van, Cornwall (New-York). 1892.
 *Sievers, Dr. E., Leipzig. 1879.
 Smuts, J.C., Pretoria. 1904.
 Stein, Henri, Parijs. 1891.
 Steyn, M.T., Kaalspruit (Bloemfontein). 1907.
- Teirlinck, Is., St.-Jans Molenbeek (Brussel). 1901.
 Theal, G. McCall, Kaapstad. 1882.
 *Toit, P.J. du, Kaapstad. 1909.
- *Veerdeghem, F. van, Luik. 1893.
 Vercoullie, J., Gent. 1891.
 Vermeylen, A., Ukkel (Brussel). 1906.
 Verriest, H., Ingoyghem. 1903.
 Viljoen, Dr. W.J., Stellenbosch. 1899.
 Vos, Geerh., Princeton N.J. 1900.
 *Vos, Dr. F.H. de, Galle (Ceylon). 1901.
 Vos, P.J.G. de, Stellenbosch. 1904.
 *Vreese, Dr. W.L. de, Gent. 1893.
 Vriendt, Jul. de, Antwerpen. 1898.
- Waal, J.H.H. de, Kaapstad. 1908.
 *Waddington, A., Lyon. 1898.
 Walther, Dr. C.H.F., Hamburg. 1899.
 Wattez, Omer, Doornik. 1905.
 Weale, W.H. James, Londen. 1905.
 Wernekke, Dr. H., Weimar. 1884.
 Westrin, Dr. J. Th., Stockholm. 1903.
 White, Andrew D., Ithaca (State of New-York). 1900.
 Wicksteed, P.H., Childrey (Wantage). 1875.
 Wijck, Aug. van, New-York. 1900.
 Wijck, Rob. A. van, New-York. 1900.
 *Willems, Dr. A., Brussel. 1870.
 Willems, Mr. L., Gent. 1896.
 Woodward, John, Brooklyn (New-York). 1900.
 *Wrangel, Dr. E.H.G., Lund. 1898.
- *Zarncke, Dr. E., Leipzig. 1908.
 Zenuti, E., Florence. 1905.

**Levensberichten der afgestorven medeleden van
de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde te Leiden**

Bijlage tot de Handelingen van 1910-1911

Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill Leiden - 1911

Levensbericht van Mr. Philippus van Blom. 1824-1910.

Hoe weinig friesch de voornaam *Philippus* er ook moge uitzien (in de door Johan Winkler bewerkte lijst van Friesche eigennamen komt die voornaam niet voor), toch is Mr. van Blom, die dezen voornaam had, door geboorte en door denken en handelen gedurende zijn geheele leven geweest een Fries van den echten stempel, die de vele en groote hem geschonken talenten heeft besteed in het belang van Friesland, zijne taal en zijne geschiedenis. Hij werd den 16^{den} Augustus 1824 geboren te Oudega, een van de drie dorpen in Friesland, die in hunnen naam *Alde* (oud) en *Gea* (dorp) de herinnering bewaren aan hunne oudheid. De geboorteplaats van Mr. Philippus van Blom ligt in de gemeente Smallingerland in de nabijheid van Drachten, waar later zijn vader Jan Gelinde van Blom gedurende vele jaren als notaris eene uitgebreide praktijk had. Onze van Blom zou aanvankelijk tot candidaat-notaris worden opgeleid, doch op twintigjarigen leeftijd kwam hierin verandering, toen werd voldaan aan zijnen zich steeds krachtiger uitenden wensch naar eene academische opleiding in de rechtswetenschap. Voor het hiertoe voorbereidend onderwijs had hij groote moeielijk-

heden te overwinnen: hij bezocht niet een gymnasium maar ontving onderricht in de klassieke talen van den geleerden predikant Buisman te Boornbergum, hiertoe moest hij elken dag een uur afstands te voet afleggen langs niet altijd even goed begaanbare wegen. In 1848 werd hij student te Groningen en aan deze academie promoveerde hij den 27sten Juni 1853 tot doctor in het Romeinsch en Hedendaagsch recht.

Na zijne promotie vestigde hij zich als advocaat te Heerenveen; in de daar gevestigde arrondissementsrechtbank werd hij den 19^{den} Juni 1857 benoemd tot rechter-plaatsvervanger en den 29sten Juni van datzelfde jaar tot procureur; den 20sten Juli 1864 volgde zijne benoeming tot rechter in dat college. Spoedig nadat hij oudste rechter was geworden trad hij bizonder op den voorgrond, toen hij als zoodanig werd geroepen gedurende vele jaren het voorzitterschap van de Rechtbank waar te nemen, daar de President Mr. R.Y. Warmolts door zielsziekte verhinderd werd dit te doen. Eigenaardige moeielijkheid bracht deze waarneming mede in de dagen toen Mr. Warmolts na langdurige afwezigheid te Heerenveen terugkwam, meenende hersteld te zijn doch inderdaad nog ongeschikt voor de rechtspraak, en de wet geen middel gaf om te verhinderen, dat hij *suo jure* den presidentszetel innam en de terechtzitting leidde. Redding bracht zoowel de omstandigheid, dat in het Paleis van Justitie te Heerenveen toen niet eene afzonderlijke kamer was, waar de leden der Rechtbank zich voor de terechtzitting konden kleeden maar het kleeden in de zaal der terechtzitting moest geschieden, als het feit, dat Mr. Warmolts, de rechtszaal binnentredende en den presidentszetel door een der rechters, in toga gekleed, bezet ziende, steeds rechtsomkeerd maakte en de zaal verliet. Door

hiervan gebruik te maken kon dus het gevreesde gevaar worden afgewend en uit die dagen, toen ik bij die Rechtbank eerst als advocaat en daarna als procureur werkzaam was, is mij bijgebleven de herinnering, dat Mr. van Blom steeds geruimen tijd vóór den aanvang der terechtzitting in toga gekleed den presidentszetel innam. Die toestand was intusschen onhoudbaar en daaraan kwam een einde, toen bij de wet van 4 Juli 1874 (Staatsblad n°. 90) aan den Hoogen Raad te bevoegdheid werd gegeven een rechterlijk ambtenaar uit zijn ambt te ontslaan bij gebleken ongeschiktheid o.a. ten gevolge van zielsziekte, en nadat krachtens deze wet Mr. Warmolts als President was ontslagen.

Bij Koninklijk Besluit van 23 April 1875 n°. 24 werd Mr. van Blom tot zijn opvolger benoemd: de geheele balie verheugde zich erover, dat door dat besluit *recht* werd wat gedurende verscheidene jaren *feit* was geweest, omdat zij in hooge mate waardeerde de uitnemende wijze, waarop hij die betrekking had waargenomen en groote achting had voor de bekwaamheid, den ijver en de toewijding, waarmede hij als rechter zijne taak vervulde. Ik herinner mij zeer goed, dat de vertegenwoordigers van de procedeerende partijen in moeilijke zaken zeer gaarne Mr. van Blom zitting zagen nemen. Doch ook beklagden en getuigen, onmiddellijk met de Rechtbank in aanraking komende, zagen met welgevallen de leiding van de terechtzitting in zijne handen. In het te Heerenveen verschijnend *Nieuwsblad van Friesland* schrijft de redacteur bij het vermelden van het overlijden van Mr. van Blom: 'In den tijd, dat de verstorvene president van de Heerenveensche Rechtbank was, was hij zeer populair in het arrondissement, wat vooral ook te danken was aan zijn aangename omgangsvormen. Hij stond als

Fries, die in weerwil van zijn hooge positie niet schroomde waar en als het pas gaf Friesch te spreken, het volk zeer na. Wij zijn er dikwijls getuigen van geweest, hoe getuigen of beklaagden, die, onder den indruk van plaats en plechtigheid der zitting in houding en gebrekkig Hollandsch van groote verlegenheid en verwarring blijk gaven, als met een tooverslag in gemoedelijk verhalende menschen veranderden, als president van Blom, ziende dat het anders niet vloten zou, hen in 't Friesch begon te ondervragen. Hij vertolkte dan later weer aan de rechters, voor wie dit noodig was, wat de inhoud van het vraaggesprek was geweest'.

Op den 6^{den} Januari 1886 verwisselde Mr. van Blom de betrekking van President van de Arrondissements-Rechtbank te Heerenveen met die van Raadsheer in den Hoogen Raad der Nederlanden, waartoe hij bij Koninklijk Besluit van 15 October 1885 n°. 53 was benoemd. Na het bereiken van den 77-jarigen ouderdom gevoelde hij zijne werkkraft in die mate verminderen, dat hij het in zijn eigen belang en in dat der justitie wenschelijk achtte zijne betrekking neder te leggen. Hij deed dit den 1sten September 1901, nadat hem met ingang van dezen dag bij Koninklijk Besluit van 24 Augustus eervol ontslag was verleend onder dankbetuiging voor de vele en gewichtige diensten aan de Koningin en den lande bewezen. Bij de installatie van zijn opvolger Jhr. Mr. de Savornin Lohman in de openbare Algemeene Vergadering van den Hoogen Raad op 11 Januari 1902 werd door den President Mr. Coninck Liefsting de getuigenis afgelegd, dat Mr. van Blom steeds met groote opgewektheid en ijver de plichten van zijn ambt had vervuld en zijn kennis, bekwaamheid, ijver en karakter door zijne ambtgenooten hoog werden gewaardeerd, en

werd hem de hulde gebracht, dat hij bij al zijne praktische bezigheden en zijne wetenschappelijke werkzaamheden steeds bezielt is geweest met denzelfden kloeken zin van ijver en liefde voor waarheid en onbevangen vrije kritiek.

Monographiën op het enge gebied van privaot- of van strafrecht heeft Mr. van Blom niet nagelaten. Toch heeft hij in zijne rechterlijke betrekkingen vele en daaronder zeer moeilijke rechtsquaestiën op dat gebied moeten behandelen, maar een noodzakelijk gevolg van de collegiale rechtspraak is, dat het college zelf en niet een lid daarvan op den voorgrond treedt. De leden van de balie weten echter niet zelden uit de redactie van eene rechterlijke uitspraak den steller daarvan aan te wijzen en mij zou het niet moeilijk vallen uit de vonnissen, door de Rechtbank te Heerenveen in de jaren 1868 tot 1886 gewezen, menig kabinetstukje te toonen, dat aan Mr. van Blom is te danken.

Eene van de eerste belangrijke praktische bezigheden, waardoor Mr. van Blom zich naam heeft gemaakt, staat in verband met de eigenaardige ligging van Heerenveen, waar hij een groot gedeelte van zijn leven heeft doorgebracht. Deze plaats ligt op het punt, waar de drie gemeenten Schoterland, AEngwirden en Haskerland elkander raken en alzoo in deze drie gemeenten. Deze ligging sluit wel niet uit, dat Heerenveen, zonder bijvoeging van den naam der gemeente waarin elk deel daarvan is gelegen, kan zijn eene aan het wetboek van strafvordering voldoende aanwijzing van de plaats, waar een misdrijf is gepleegd, gelijk de Hooge Raad besliste bij het in het Weekblad van het Recht n°. 7346 opgenomen arrest van den 16^{den} October 1899, maar zij heeft toch gedurende vele jaren tot vele moeilijkheden aanleiding gegeven, en zij doet dit nog in dezen tijd: nog steeds is niet

gevonden het middel, waardoor kan worden voorkomen, dat een inwoner van Heerenveen in twee gemeenten in den hoofdelijken omslag wordt aangeslagen, als hij in het eene gedeelte heeft zijne woning, en in een ander gedeelte zijn kantoor, fabriek of werkplaats. Ik herinner mij zeer goed, dat vroeger de regeling van de politie, van het onderwijs, van het armwezen, zelfs van de straatverlichting in elk van de drie gedeelten van Heerenveen verschillend en veelal met elkander in strijd was en, al heeft de ervaring de besturen van de drie gemeenten wel geleerd vele zaken gemeenschappelijk te regelen, ten einde den toestand eenigszins dragelijk te maken, - in 1870 was dit nog niet zoo. Mr. van Blom woonde eerst in het gedeelte, dat tot de gemeente Haskerland en daarna in dat, wat tot de gemeente AEngwirden behoorde en in deze gemeente werd hij spoedig tot lid van den gemeenteraad gekozen. Als raadslid zag hij van nabij, hoe groot in de praktijk het bezwaar was, verbonden aan de ligging van Heerenveen in drie gemeenten, en hij besloot pogingen aan te wenden den toestand in dier voege te verbeteren, dat Heerenveen werd losgemaakt van de gemeenten Schoterland en Haskerland en in zijn geheel werd de hoofdplaats van de gemeente AEngwirden. Zijne roepstem om alzoo *Heerenveen één en onverdeeld* te doen zijn werd door zeer velen met groote instemming gehoord en velen sloten zich bij hem aan. In de gemeente AEngwirden, van welks raad hij lid was, wilde men van die verandering niet veel weten omdat men daarvan vermeerdering vreesde van den hoofdelijken omslag, die toen in die gemeente laag was en in de beide andere gemeenten reeds tot een vrij hoog cijfer was geklommen. Toen hij in 1873 periodiek aftrad, deed de meerderheid van de kiezers hem hunne antipathie tegen de door hem in het

leven geroepen beweging gevoelen door zijn mandaat niet te vernieuwen. De beweging heeft toen niet tot het door hem gewenschte gevolg geleid, maar de leus *Heerenveen één en onverdeeld* is in de daarop volgende jaren herhaaldelijk gehoord en heeft nog veler sympathie: steeds wordt daarbij hulde gebracht aan Mr. van Blom, die daarvoor sympathie heeft gewekt en de uitvoerbaarheid daarvan heeft aangetoond.

Bij Koninklijk Besluit van 9 Juni 1865 werd Mr. van Blom benoemd tot schoolopziener in het vijfde schooldistrict van Friesland en, na in de jaren 1871 en 1877 te zijn herbenoemd, bleef hij die betrekking waarnemen tot 1 November 1880, toen in werking trad de nieuwe onderwijs-wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°. 127), welke in art. 92 bepaalde, dat de toen in betrekking zijnde districts-schoolopzieners door het in werking treden dier wet van rechtswege eervol werden ontslagen.

In Mr. van Blom heeft het schooltoezicht een ambtenaar gehad, die bezielde was met groote liefde voor het openbaar lager onderwijs en dit steeds krachtig verdedigde tegen de aanvallen, waaraan het blootstond van kerkelijke zijde. Zelf had hij lager onderwijs ontvangen in den tijd, toen onder de werking van de schoolwet van 1806 de school was bestemd voor het onderwijs aan alle kinderen van verschillende godsdienstige gezindheden en toen slechts met vergunning van het gemeentebestuur eene bizondere school mocht worden opgericht. Bij ervaring wist hij, hoe goed het was, dat kinderen van verschillende ouders, welke van elkander afweken in opvatting omtrent godsdienst en staatkunde, naast elkander zaten op dezelfde schoolbanken en hetzelfde onderwijs genoten, dat tot doel had hunne verstandelijke vermogens te ontwikkelen en hen op te leiden tot alle

christelijke en maatschappelijke deugden. Met groot leedwezen merkte hij na de in werkingtreding van de schoolwet van 1857 op, hoe het in de grondwet van 1848 opgenomen beginsel van vrijheid tot het geven van onderwijs werd misbruikt tot het ondermijnen van het hem lief geworden openbaar onderwijs. Hij hoorde zijn vader, die gedurende vele jaren een zeer werkzaam lid was van de plaatselijke schoolcommissie in de gemeente Smallingerland, dat openbaar onderwijs vergelijken bij een tuin, waarin verschillende bloemen bloeiden, die alle evenzeer liefelijken geur verspreidden - en het kerkelijk getint bizonder onderwijs noemen allerlei ongedierte, dat in dien tuin kwam om venijn te spuwen op de mooiste bloemen; hij hoorde hem de verwachting uitspreken, dat een krachtig optreden van wakkere mannen in staat zou zijn Friesland te verlossen van het gespuis, dat de schoonheid van dien tuin bedierf¹. De ervaring leerde den schoolopziener Mr. van Blom, dat deze verwachting niet zou worden vervuld doch dit ontmoedigde hem niet; integendeel, het spoorde hem aan tot den strijd. Hiertoe had hij gelegenheid, toen hij in 1865 was gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten Generaal in het Kiesdistrict Dokkum, voor welk district hij daarin zitting behield tot in 1871, toen de hoogst moeilijke toestand, waarin de Rechtbank te Heerenveen tengevolge van de ongesteldheid van den President Mr. Warmolts zich bevond, hem niet veroorloofde zoolang afwezig te zijn

1 Het gedicht, waarin deze vergelijking en deze verwachting is uitgesproken in de friesche taal, is getiteld '*Onderwys (in droam)*' en op blz. 72 en 73 opgenomen in den bundel friesche poëzy en proza door den heer J. Gelinde van Blom in 1869 op 70-jarigen leeftijd verzameld en uitgegeven onder den sprekenden titel van '*Blomme-Koerke*' (woordelijk bloemenmandje beteekenend, doch tevens wijzende op den naam van den schrijver).

als het lidmaatschap van de Tweede Kamer vorderde en hij hierdoor verplicht was voor dit lidmaatschap te bedanken.

Bij de beraadslaging over hoofdstuk V der Staatsbegroting van 1867 in de vergadering van de Tweede Kamer van 11 Maart 1867 kon hij met vermelding van een door hem als Schoolopziener van nabij waargenomen gebeurtenis illustreeren, hoe ongegrond is de hoofdgrief van de voorstanders van de bijzondere school, dat het openbaar onderwijs zou zijn ongodsdienstig en hoe weinig waar het was, dat inderdaad de ouders gemoedsbezwaren hadden om hunne kinderen naar de openbare school te zenden. 'In eene gemeente' - sprak hij - 'waarvan ik de eer heb schoolopziener te zijn, bevindt zich het onderwijs in zeer bloeienden toestand. Niemand klaagt daarover, ook niet van de zijde van een der verschillende kerkelijke gemeenten. Maar wat gebeurt? Zeer onverwacht komt een vreemd persoon, ik meen uit Amsterdam, en zegt: 'in deze gemeente moet eene bijzondere school worden opgericht.' Hij begeeft zich naar de kerkelijke autoriteiten, die zich daartegen verklaren. Ook de achtenswaardige predikant van de Christelijke afgescheidene gemeente verklaarde, dat het onderwijs op de openbare school zoodanig was ingericht, dat hij daarmede volkomen vrede konde hebben, dat bij de kinderen een godsdienstige zin werd aangekweekt en dat het bij hem nimmer eenig bezwaar ontmoette om hen verder op de catechisatie in het leerstellige der geloofsleer voldoende te onderwijzen.' Het ontging zijne aandacht niet, dat in de provincie Friesland grooten invloed had op den schoolstrijd de houding van de bestuurders van sommige Hervormde Kerkvoogdijen, die vóór den aanvang van den schoolstrijd uit de opkomsten van de door hen beheerde fondsen aan de gemeenten

bijdragen verstrekten tot de kosten van het openbaar lager onderwijs, maar later, uit meerdere sympathie voor het bijzonder onderwijs, die opkomsten geheel of ten deele onthielden aan de gemeenten om die ten goede te doen komen aan vereenigingen van bijzonder onderwijs, en hierdoor medewerkten tot de groote toeneming van het getal bijzondere scholen in Friesland. De vraag, of de Kerkvoogdijen tot dergelijke handelingen gerechtigd zijn, beantwoordde hij in een drietal artikelen, opgenomen in de Provinciale Friesche Courant, nummers 63, 66 en 68 van den jaargang 1867, onder den titel van: *'de openbare scholen en Kerkvoogdijen in Friesland.'*

Uitgangspunt is daarbij de op den 31sten Maart 1580 door de Souvereine Staten der provincie Friesland vastgestelde *Resolutie op het stuck van de Benefitien, Resignatien, nieuwe Electien, Distributien en Leenengoederen in Vriesland* en in het bijzonder art. 8 van deze Resolutie, bepalende: 'dat die profijten ende opcompsten van die voorsz. leenguederen sullen worden geconverteert ende gekeert tot onderhoudinge van eerlicke ende degelicke Predicanten, Schoolmeesters ende alimentatien ende onderhoudinge van den Nootdrufftigen ende ad alias pias causas, sonder dat dieselvige in privatum ende secularem usum sullen worden gedistribueert.' Allereerst wordt aangetoond, dat de aanleiding tot deze resolutie is geweest het doordringen van de kerkhervorming en de noodzakelijkheid om te regelen het beheer en genot van de vroeger door de Roomsche Catholieke geestelijken genoten inkomsten van de vaste, aan het dorp in eigendom toebehoorende goederen; vervolgens wordt betoogd, dat die resolutie de opkomsten van die goederen heeft bestemd deels ten behoeve van de Hervormde Kerk, deels ten behoeve van de school en deels voor de armen en, nadat voorts de

aan die resolutie gegeven uitvoering is nagegaan, wordt eindelijk op de gestelde vraag als antwoord gegeven, dat de bijdragen door de kerkvoogdijen aan de openbare scholen der dorpen *niet* uit fondsen van de Hervormde Kerk worden betaald maar uit, ook door kerkvoogden beheerde, fondsen, waarvan de opkomsten sedert de reformatie mede voor deze scholen bestemd zijn, zoodat de betaling dier bijdragen berust op eene *wettelijke verplichting*, waaraan het de kerkvoogdijen *niet* vrijstaat zich willekeurig te onttrekken. De bestrijding van dit betoog door den predikant B. Bolleman van der Veen te Eernewoude in de nummers 74, 76 en 78 van diezelfde courant gaf Mr. van Blom aanleiding om in de nummers 87, 89 en 95 uitvoerig te dienen van repliek en te handhaven zijne stelling, dat de opkomsten der beneficiale goederen in de dorpen van rechtswege mede bestemd zijn ten behoeve van het openbaar onderwijs.

In 1871 na het overlijden van zijn vader, die bij het in werkingtreden van de Provinciale wet in het kiesdistrict Heerenveen tot lid der Staten was gekozen en tot zijn overlijden bij aftreding steeds was herkozen, werd Mr. van Blom door datzelfde kiesdistrict tot de Staten van Friesland afgevaardigd. De kiezers bleven hem getrouw bij elke periodieke aftreding als lid en dientengevolge had hij voortdurend zitting in de Staten totdat de aanvaarding van het lidmaatschap van ons hoogste rechtscollege hem noodzaakte Friesland te verlaten. In de vergadering der Staten werkte hij krachtig mede tot het vaststellen en uitvoeren van de plannen tot verbetering van den provincialen waterstaat en werd hij geacht te zijn specialiteit op het gebied van onderwijs, zoodat hij telken jare, zoolang de schoolwet van 1857 van kracht bleef, lid was van de Commissie van onder-

zoek, of eene gemeente door de uitgaven, tot eene behoorlijke inrichting van haar lager onderwijs vereischt, te zwaar zou worden gedrukt, en van advies tot bepaling van de som, die in dat geval ten laste van de gemeente zou blijven, terwijl in het overige door de provincie en het Rijk, elk voor de helft, zou worden voorzien.

Toen in 1875 te Heerenveen het 29ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres werd gehouden, werd Mr. van Blom benoemd tot Vice-Voorzitter van de Tweede Afdeling; hij nam daarin deel aan de beraadslaging over de vraag, op welke wijze ons landbouwonderwijs moet worden ingericht; hij betoogde, dat dit onderwijs moest strekken niet slechts voor de groote economen maar ook voor den het platteland bewonenden landbouwer en wees aan hoe voor dezen dit vakonderwijs zou kunnen worden gegeven door de onderwijzers van de lagere school.

In 1880 werd Mr. van Blom door het kiesdistrict Sneek weder afgevaardigd naar de Tweede Kamer, waarin hij dadelijk een werkzaam aandeel nam in de beraadslaging, die leidde tot vaststelling van het toen aan de orde gesteld Wetboek van Strafrecht. Bij de behandeling in 1883 van het ontwerp van wijziging van de wet op de Rechterlijke Organisatie, die noodzakelijk was om tot invoering van het Wetboek van Strafrecht te kunnen geraken, was hij lid van de Commissie van rapporteurs, en nadat in datzelfde jaar door de Regeering was ingediend het ontwerp tot wijziging van het Wetboek voor Strafvordering, nam hij met de heeren van de Werk, van der Kaay en A. Mackay het initiatief tot wijziging van het reglement van orde voor de behandeling van dat ontwerp en andere reeds aanhangig gemaakte of nog aanhangig te maken wetsontwerpen tot invoering van het Wetboek van Strafrecht. Van de naar aanleiding daarvan voor de

behandeling van het ontwerp Wetboek van Strafvordering en van het wetsontwerp tot uitvoering van de artikelen 38 en 39 van Wetboek van Strafrecht door den Voorzitter der Kamer benoemde zelfstandige Commissie van rapporteurs was Mr. van Blom lid. De aanvaarding van de betrekking van Raadsheer in den Hoogen Raad maakte noodzakelijk het nemen van ontslag als lid der Tweede Kamer.

Bij de nauwgezette vervulling van de plichten, verbonden aan de waarneming van het rechterambt en het lidmaatschap van de wetgevende vergaderingen van staat, provincie en gemeente, kon Mr. van Blom nog tijd vinden voor wetenschappelijke werkzaamheden op het gebied van de geschiedenis van Friesland en op dat van de Friesche taal. Gedurende zeer vele jaren was hij lid van het *Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde*, dat op den 12^{den} Februari 1903 hem bewees de groote eer om hem tot *buitengewoon lid* te benoemen. In die jaren was hij ook lid van het *Selskip foar Fryske Tael- en Skriftekennis*, dat in 1889 hem tot *eerlid* benoemde. De huldebetuiging van beide vereenigingen was gegrond op de groote diensten, door Mr. van Blom bewezen aan de kennis van de Friesche geschiedenis en taal. In het jaar 1863 hield hij in de vergaderingen van elk van deze beide vereenigingen eene rede in de Friesche taal over hetgeen de oude Friesche wetten bepaalden ten aanzien van de zeedijken en de verplichting om deze aan te leggen en te onderhouden; deze rede is in datzelfde jaar door de zorg van het *Selskip* uitgegeven onder den titel van '*de alde fryske wetten oer de sêdiken in 't liacht der skiednis beskôge*'. Datzelfde *Selskip* bezorgde in 1889 eene uitgaaf van een door Mr. van Blom bewerkte '*Beknopte Friesche spraakkunst voor den*

tegenwoordigen tijd, welke, volgens de verzekering van den Voorzitter van het *Selskip* bij de ter aarde bestelling van den schrijver, voor vele Friezen het middel is geweest om hunne taal te leeren schrijven en om in die taal hunne denkbeelden onder de oogen van anderen te brengen.

Betrekkelijk de geschiedenis van Friesland onderzocht Mr. van Blom in 1885 den loop van den ouden door deze provincie loopenden handelsweg, van ouds den naam van *Gravinneweg* dragende: hij toonde aan, hoe belangrijk deze weg is geweest, die reeds door den oorspronkelijken naam *Graevena wei* te kennen gaf zijne groote beteekenis, als tijdens de regeering der *Graven* onder hunne hoede en bescherming staande en hun door de tollens belangrijke inkomsten verschaffende. In 1888 beschreef hij den omvang en de ligging van de *Middelzee*, den zeeboezem vroeger aan de noordzijde tot diep in het hart van Friesland doordringende doch later dichtgeslibt en in latere eeuwen bedijkt, tengevolge waarvan de vorm der provincie eene geheel andere is geworden en haar grondgebied belangrijk is vergroot, zoodat de steden Leeuwarden, Sneek en Bolsward, van zee-, landsteden zijn geworden. Behalve deze publiceerde hij in de Friesche Volksalmanak en in de Mengelingen, die door het Friesch Genootschap onder den naam *Vrije Fries* worden uitgegeven, verschillende onderzoekingen naar de geschiedenis van Friesland en de beteekenis van de oude Friesche wetten. Hij beschreef daarin, wat de terpen ons leeren omtrent den vroegeren plaatselijken en maatschappelijken toestand in deze provincie, betoogde - in afwijking van hetgeen door den geleerden kenner van de Friesche rechtsgeschiedenis von Richthofen was geleerd, - dat niet in een privilegebrief van Karel den Groote maar in de XVII keuren, de eerste van de oude Friesche wetten,

is gelegen de oorsprong van de persoonlijke en burgerrechtelijke vrijheid, welke de Friezen ook nog in de middeleeuwen hebben genoten, en toonde aan, dat aan die oude Friesche wetten de Friezen de bevoegdheid ontleenden om door eigen gekozen Potestaten te worden geregeerd. Behalve hetgeen uit deze publicaties bekend werd verzamelde hij gedurende vele jaren uit vertrouwde geschiedbronnen feiten uit de oude geschiedenis van Friesland, en de vrucht van dezen arbeid is geweest het in 1899 door het *Friesch Genootschap* uitgegeven standaardwerk '*Bijdrage tot de Geschiedenis van Oud-Friesland vóór het jaar 1000*', waarin op duidelijke en eenvoudige wijze is beschreven wat den schrijver uit de bestudeering van de oude oorkonden duidelijk was geworden.

Daarbij arbeidde hij krachtig en onvermoeid aan de tot standkoming van een voor de Friesche taal hoogst belangrijk werk *het Friesch Woordenboek*, waarmede reeds door den Frieschen taalgeleerde Dr. Joost Hiddes Halbertsma een aanvang was gemaakt. Deze had gedurende een groot deel van zijn leven, dat was gewijd aan het streven om de Friesche taal te doen herleven en wetenschappelijk beoefenen, opgeteekend eigenaardige woorden en uitdrukkingen, die hij in de verschillende deelen van de provincie hoorde gebruiken, en had bij zijn overlijden in 1869 aan *de provinciale Friesche bibliotheek* nagelaten zijne gansche rijke boekerij, eene collectie stukken betrekkelijk het beroemde Friesche geslacht der *van Harens*, oude charters, brieven en soortgelijke schrifturen, plaatwerken benevens een groote verzameling handschriften van verschillenden letterkundigen en historischen aard, waaronder de reeds grootendeels geordende bouwstoffen voor een *Friesch Woordenboek*, waaraan hij volgens zijne eigen verklaring een groot deel van zijn leven had gewijd.

De provincie Friesland had dit legaat dankbaar aanvaard en daarbij bepaald, dat de uitgave van het woordenboek, voor zooverre door dien grooten taalgeleerde zelve niet reeds uitgegeven, bij wijze van *glossarium* zou worden vervolgd, maar aan deze bepaling werd tot 1879 geene uitvoering gegeven. Toen echter in dit jaar op den 28sten Mei werd herdacht, dat Dr. Joost Hiddes Halbertsma voor honderd jaar te Grouw was geboren en ter herinnering daaraan en ter vereering van dezen held voor de Friesche taal en den Frieschen geest door het *Selskip foar Fryske Tael- en Skriftekennis* in den gevel van zijn geboortehuis een gedenksteen werd geplaatst, was bij de onthulling van dit gedenkteeken Mr. van Blom feestredenaar. Deze herinnerde, dat de provincie Friesland nog steeds geene uitvoering had gegeven aan de belofte, door haar bij de aanvaarding van het legaat van Dr. Halbertsma gedaan. 'Misschien' - voegde hij erbij - 'wacht dit op iemand, die voor die taak berekend is. Het is niet gemakkelijk het werk van een groot geleerde te vervolgen. Maar de schat van kennis, die in de handschriften is bewaard, mag niet onder het stof worden begraven. De uitgave moet volgen. Het volk heeft er belang bij. De eer van Friesland eischt dit.' Deze opwekking met dit beroep op de eer van Friesland vond gehoor bij de Staten, die op den 8sten Juli 1879 bij acclamatie besloten 1°. aan Gedeputeerde Staten op te dragen de bewerking te bevorderen van een *Glossarium Frisicum* van A-Z, op de wijze van Dr. Heremans' Fransch-Nederlandsch woordenboek, met opneming daarin, zoowel van de door Dr. J.H. Halbertsma verzamelde en bewerkte woorden als van andere niet door hem opgenomen; 2°. Gedeputeerde Staten uit te noodigen ter gelegener tijd aan de Staten voorstel te doen betrekkelijk het drukken en uitgeven van voren-

bedoeld Glossarium. Naar aanleiding van dit besluit hebben Gedeputeerde Staten bij resolutie van 27 November 1879 de bewerking van het Woordenboek opgedragen aan de heeren Colmjon en Murray Bakker en eene Commissie van toezicht op die bewerking samengesteld, waarvan zij ook Mr. van Blom tot lid benoemden. Van deze Commissie, wier taak langzamerhand en steeds verder werd uitgebreid in de richting van medewerking, is Mr. van Blom werkzaam lid gebleven tot zijn overlijden. Hij heeft het verschijnen van het geheele Woordenboek niet mogen zien, maar mocht toch, als een andere Mozes, vóór zijn heengaan een blik slaan op het beloofde land: nog in zijne laatste levensdagen hield hij zich bezig met de correctie van de proef van de laatste aflevering van het Woordenboek.

Op den 13^{den} April 1910 kwam een einde aan zijn zoo welbesteed en zegenrijk leven: hij overleed te 's-Gravenhage ruim 85 jaren oud. Zijn stoffelijk overschot werd in Frieschen grond op het stille kerkhof van Langezwaag op eenvoudige wijze bijgezet. Bij de groeve werd echter de in alle opzichten ware verklaring afgelegd, dat zijn naam bij de Friezen in hooge eer zal blijven.

Leeuwarden, Februari 1911.

Mr. H. BINNERTS.

Levensbericht van H.G. Janssen.

Op den 1sten Juli 1910 ontsliep te 's-Gravenhage de oud-Hoofdingenieur der Marine, Herman Guillaume Janssen, zich schrijvende Jansen.

Geboren den 17^{den} Januari 1816 te Antwerpen waar zijn vader als magazijnmeester der artillerie van het Nederlandsche leger in garnizoen was, bracht hij zijn eerste jeugd door in de Scheldestad, waar ongetwijfeld de lust voor het zeewezen zoowel bij hem als bij zijn bekenden broeder, den lateren Kapitein ter zee en Staatsraad M.H. Jansen ontwaakte.

De kinderjaren van den jongen Herman verliepen ongestoord totdat in Augustus 1830 de onlusten uitbraken, die tot de scheiding van Nederland en België leidden. De familie was gedwongen uit Antwerpen de wijk te nemen en vond een toevlucht op de korvet Proserpina, die op de Schelde gestationneerd was en gecommandeerd werd door den Kapitein ter zee van Marine, Van Maren, broeder van Hermans moeder.

Zoodra mogelijk werd verhuisd naar Delft en rijpte het voornemen om zoowel Herman als Marinus examen te laten doen voor de Marine en dit had met zulk goed

gevolg plaats, dat de Admiraal Gobius, een uit die dagen zeer geacht vlootvoogd aan den Kapitein ter zee Van Maren kon schrijven:

‘De beide jonge lieden (hebben) een brillant examen afgelegd, vooral Herman’.

Bij besluit van Z.K.H. Prins Frederik, Admiraal, Kolonel-Generaal, van den 15^{den} November 1830, werd de veertienjarige knaap met den 16^{den} d.a.v. geplaatst op het K.I. voor de Marine te Medemblik als adelborst voor de Mariniers om nader bij den Scheepsbouw over te gaan.

Van den adelborstentijd zijn geene bijzonderheden in de herinnering gebleven; de bijna vijf jaren op het K.I. doorgebracht zullen wel het gewone lief en leed hebben opgeleverd, dat zij 70 en 80 jaar geleden aan iederen jongen man brachten, die tot officier bij zee- of landmacht werd opgeleid.

Na afgelegd eindexamen werd Herman, wederom bij besluit van Z.K.H. Prins Frederik, van 9 October 1835, geplaatst als leerling bij de Constructie op 's-Rijkswerf te Rotterdam op een daggeld van *f* 2, de week gerekend tegen zeven dagen, ter verkrijging der noodige practische en theoretische kundigheden in het vak van den Scheepsbouw.

De promotie ging in die dagen niet snel en eerst bij besluit van 14 September 1839 werd de leerling bij de Constructie tot élève-constructeur op eene jaarwedde van *f* 730 benoemd - men zou meenen dat noch in de titulatuur, noch in de bezoldiging vooruitgang was waar te nemen.

Eerst 1 Juli 1840 werd H. bevorderd tot onder-constructeur, wat ook eenige geldelijke promotie met zich bracht; de plaatsing bij 's Rijkswerf te Rotterdam bleef bestendig.

Het is ook voor hen, die niet gewoon zijn zich met zaken de scheepvaart of den scheepsbouw betreffende, onledig te houden geene onbekende zaak, dat omstreeks het midden der 19de eeuw langzamerhand de stoomvaart zich begon te ontwikkelen, wat eene omwenteling teweeg bracht, die de verst strekkende gevolgen met zich voerde. Ook bij de oorlogsmarines der verschillende mogendheden werden stoomschepen ingevoerd en Nederland bleef in dat opzicht niet achter. Het mag bij den jongen onderconstructeur als een bewijs gelden van lust in zijn vak en den wensch om zijn kennis te vermeerderen, dat hij in den aanvang van 1841 het verzoek tot den Minister van Marine richtte om een reis te doen met het raderstoomschip Hekla, Commandant de Luitenant ter zee 1^e klasse Coertzen. Bij beschikking van den Minister werd dit verzoek toegestaan en kreeg Jansen de opdracht om ‘rapport uit te brengen over zijne bevindingen, waaruit duidelijk dient te blijken, dat hij zich moeite heeft gegeven om de ondervinding op zee en de werking van dit element op den bodem, waarop hij zich bevonden heeft te bestudeeren en zich heeft toegelegd zoodanige waarnemingen door die ondervinding op te geven, als welke ter verbetering van de schepen zoo in constructie en gemanierdheid als in het algemeen voor de Marine van nut en belang kunnen geacht worden’.

Jansen maakte den tocht in de Noordzee mede en het verlangde rapport betreffende de eigenschappen van Z.M. stoomschip Hekla werd ingediend, dat door de verschillende autoriteiten werd goedgekeurd.

Twee jaren later, dus in 1843, werd Jansen, die voortdurend op de Rotterdamsche werf was werkzaam geweest, overgeplaatst naar die te Willemsoord; inmiddels had de benaming van constructeur plaats gemaakt voor dien van

ingenieur der Marine en had Jansen dientengevolge den titel ontvangen van ingenieur der Marine 2^e klasse.

Te Willemsoord, waar geen werf van aanbouw, maar slechts van uitrusting was, bleef Jansen ruim acht jaren werkzaam. Hij maakte zich aldaar verdienstelijk wegens de hem opgedragen opstelling van een catadioptriesch kustlichttoestel 1^{en} rang op den kustlichttoren te Kijkduin en mocht daarvoor de bijzondere tevredenheidsbetuiging van den Minister verwerven.

Ook voor een project voor zeeapen oogstte hij grooten lof.

Door de toewijding en den ijver voor zijne betrekking had Jansen zich eene dergelijke gunstige reputatie verworven, dat de Minister van Marine Enslie, die de noodzakelijkheid inzag om bij de talrijke vragen, die zich bij den Scheepsbouw in toenemende mate voordeden, technische voorlichting aan zijn Departement te hebben, Jansen in 1851 aanvankelijk tijdelijk aan dat Dep. detacheerde en hem, nadat hij in Maart 1852 tot Ing. 1^e kl. was bevorderd, voorgoed tot Adviseur voor Sch. aldaar aanstelde; en toen hij in datzelfde jaar besloot eene Commissie te benoemen onder voorzitterschap van Prins Hendrik der Nederlanden teneinde hem - Minister - voor te lichten ten aanzien van eenige haar over te leggen punten betreffende het zeezezen van den Staat, hij ook den Ingenieur H.G. Jansen als lid dier Commissie aanwees¹.

Jansen bleef tot 1 Aug. 1855 te 's-Gravenhage aan het Dept. van Marine en werd met dien datum overgeplaatst naar 's-Rijkswerf te Vlissingen.

1 Leden der Commissie waren met Z.K.H. Prins Hendrik der Ned. Schout bij Nacht van Franck, Luit. ter zee 1e kl. Camp Kapt. ter zee de Smit v.d. Broecke, H. Ing. Tromp Kapt. luit. ter zee Escher, Ing. 1e kl. H.G. Jansen, Kapt. luit. ter zee Berghuis, Luit. ter zee 1e kl. Pieterse, Secretaris Off. van Adm. 1e kl. Kempe.

Na ruim 2 1/2 jaar volgde zijne benoeming met 1 April 1858 tot Hoofd-Ingenieur der Marine aan 's-Rijkswerf te Amsterdam en van dien tijd - althans van October van dat jaar dateert ook mijne kennismaking met den Chef, dien ik in vele opzichten en in verlerlei omstandigheden heb leeren waardeeren en hoogachten.

Jansen was toen in de volle kracht van den mannelijken leeftijd, voortvarend en vol ijver voor den tak van dienst, aan welks hoofd hij was geplaatst. Hij bezat de voortreffelijke eigenschap zijn personeel goed te kunnen kiezen en wist, door aan zijn ondergeschikten onder zijne leiding een goed deel van het werk over te laten, hun ijver te prikkelen en hun ambitie te doen toenemen.

Werd door mij boven reeds gesproken van eene omwenteling in het Zeewezen, de omwenteling aan welker vooravond men in 1858 stond, was nog veel belangrijker. De raderschepen maakten gaandeweg plaats voor schroefschepen, het hout, dat eeuwenlang voor den scheepsbouw was gebezigd, stond verdrongen te worden door ijzer en staal en eindelijk had het pantser reeds zijn intrede gedaan op enkele schepen. Was de scheepsbouw jaren en jaren lang tamelijk wel op dezelfde hoogte gebleven, thans stond men voor veranderingen zoo groot en zoo veel omvattend, dat voortdurende studie noodig was om zich op de hoogte te houden.

Om die studie zooveel mogelijk te bevorderen werd aan de Ingenieurs der Marine af en toe gelegenheid geschonken in den vreemde het nieuwe te gaan zien en onderzoeken; zoo bijv. werd Jansen in 1862 met een anderen ingenieur naar Engeland gecommitteerd om te Londen de tentoonstelling te bezoeken en tevens op de werven langs de Theems, inzonderheid de voor het Deensche Gouvernement in aanbouw zijnde gepantserde schepen

Absalon en Eshern Scave te bezichtigen. Voor het over die reis uitgebrachte rapport werd aan Jansen de tevredenheid van den Minister betuigd.

Toen de Regeering besloot tot den bouw van ijzeren gepantserde schepen over te gaan, werd het noodzakelijk geacht aan ingenieurs der Marine de gelegenheid nog in meerdere mate te verschaffen om zich met de nieuwe bouwwijze vertrouwd te maken en waar de eerste schepen van die soort op buitenlandsche werven werden gebouwd, werden eenige hunner daarbij gedetacheerd. Zoo werd ook bij Z.M. besluit van 25 Mei 1867 n°. 73 H.G.J. gecommitteerd naar Glasgow bij den bouw van gepantserde vaartuigen bij de firma R. Napier and Sons en tevens om toezicht te houden bij Laird Brothers te Birkenhead waar ook gepantserd materieel werd aangebouwd.

Na het eindigen van die commissie werd H.G.J. geplaatst als Hoofd van het vak van Scheepsbouw op 's-Rijkswerf te Willemsoord, waar hij bleef dienen tot hij op 65-jarigen leeftijd met 1 November 1881 op zijn verzoek eervol ontslagen werd onder dankbetuiging voor de aan den lande bewezen diensten.

Gedurende zijn verblijf te Willemsoord werd hij meermalen benoemd tot lid van de Commissie belast met het afnemen van het eindexamen aan de (toenmalige) Polytechnische School te Delft, terwijl hij in 1878 ter gelegenheid van 's-Konings verjaardag het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw ontving.

Na zijn ontslag vestigde hij zich met zijn gezin te 's-Gravenhage, waar hij nog bijna 29 jaar van zijn pensioen genoot.

Niettegenstaande de vele werkzaamheden, die de betrekking van Ingenieur der Marine medebracht, vond Jansen nog tijd zich aan letterkundigen arbeid te wijden.

In 1842 verscheen van zijne hand een werk over eikenhout - het materiaal, dat toenmaals het hoofdbestanddeel van den scheepsromp uitmaakte; het was uit het Deensch vertaald en droeg den titel:

‘Proeve van het bij den bouw der schepen gebruikt wordende Eikenhout naar het Deensch van D.H. Funck’ (uitgevers de Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage).

Het was versierd met een aantal fraaie platen en trok bij zijne verschijning zeer de aandacht van deskundigen.

Eenigen tijd later verscheen bij dezelfde uitgevers de

‘Dictionnaire technologique raisonné français-hollandais de la Marine et de l'art militaire tant ancienne que moderne’

door Jansen te zamen met den Heer Gobie samengesteld.

Dit werk is van blijvende waarde.

Bovendien verschenen af en toe korte artikels in Marinetijdschriften van de dagen tusschen 1850 en 1860 getiteld: ‘Studiën over Scheepsbouw.’

Na zijne pensionneering heeft Jansen de pen niet meer opgenomen, wel bleef hij een getrouw lezer van de technische tijdschriften zijn vak betreffende en leefde hij mede met den voortgang, dien de techniek maakte. Het was voor hem steeds een groot genoegen zich met vroegere vakgenooten te onderhouden en zich te vermeien in de herinneringen aan het verleden, maar ook was het voor die jongeren nog steeds een voorrecht zijn helder oordeel te vernemen over het heden en te profiteeren van de ondervinding door hem in zijn lange en eervolle loopbaan opgedaan.

Gezond en sterk van gestel bleef hij gespaard voor de gebreken van den ouderdom, en wie den blozenden grijsaard - zoo het weder het toeliet - op zijne dage-

lijksche korte wandeltochten ontmoette, zal weinig vermoed hebben, dat hij met een ruim negentigjarige te doen had.

Zijn heengaan was kalm en zacht, geheel in overeenstemming met zijn bekenden vromen levenswandel. Hij werd begraven op het R.K. kerkhof te 's-Gravenhage.

Moge ook zijn asch zacht rusten in den schoot der aarde; dit is de wensch van hem, die het voorrecht had deze regels te mogen schrijven en voor wien hij zich steeds een vaderlijk vriend heeft betoond.

J.C. JANSEN.

**Levensbericht van Mr. Nicolaas Gerard Pierson.
7 Februari 1839-24 December 1909.**

In Mr. N.G. Pierson is aan Nederland een man ontvallen, wiens heengaan een tijdvak afsloot van vijftig jaren onafgebroken arbeid, op het gebied der wetenschap in de eerste plaats; op dat van het maatschappelijk leven en bedrijf in allerlei vormen; op dat der staatkunde eindelijk. Arbeid, die er op was gericht, leiding te geven aan het denken over de problemen van het economisch leven en de ontwikkeling daarvan in zijn land in bepaalde richting te sturen. In belangrijke mate mocht hem de verwezenlijking van beide oogmerken gelukken. Hoe zal het mij nu mogelijk zijn van een leven, zóó vol en zóó vruchtbaar, een eenigszins bevredigend beeld te geven, binnen de enge grenzen van niet meer dan twee vel druks, welke de Maatschappij in hare Levensberichten 'ook waar het personen van meer dan gewoon belang betreft' liefst niet wenscht overschreden te zien?

Den bewustzijnsinhoud van Pierson's rijk en veelzijdig leven, voor zooveel die naar buiten sprak, te schetsen en te verklaren uit den aanleg waarmede hij was begaafd, en de omgeving in welke hij werd geplaatst; den invloed begrijpelijk te maken, dien hij op zijn tijd heeft uitgeoefend,

daarbij rekening houdend met de uitwendige omstandigheden van allerlei aard, waaronder hij werkte - ziedaar een uiterst aantrekkelijke taak, welke echter, naar behooren volvoerd, de ruimte zou vullen van een lijvig boekdeel, en die ik mij dus hier niet stellen mag, al wil ik niet nalaten de hoop en de verwachting uit te spreken, dat zij te eeniger tijd zal worden volbracht¹.

Moet dus onvermijdelijk een uiterste van zelfbeperking door mij worden in acht genomen, ik meen aan het doel van een levensbericht als dit het best te beantwoorden door, na een beknopt biografisch overzicht van Pierson's leven, enkele hoofdpunten uit zijn wetenschappelijk en praktisch levenswerk, welke mij voor een juiste waardeering zijner persoonlijkheid van bijzondere beteekenis schijnen, naar voren te brengen. Een lijst der mij bekend geworden, onder Pierson's naam of initialen verschenen, geschriften zal het levensbericht besluiten.

I.

Nicolaas Gerard Pierson werd 7 Februari 1839 te Amsterdam, op den Singel bij de Romeins-armsteeg, geboren als het jongste der 6 kinderen² van Jan Lodewijk Gregory Pierson en Ida Oyens.

Uit het ouderlijk huis, waar de beweging van het réveil sympathieke belangstelling vond, nam Pierson den geest

- 1 Het dagboek sedert 1881 tot kort vóór zijn dood geregeld door hem bijgehouden en waaruit Mevrouw Pierson de bijzondere welwillendheid had mij groote gedeelten voor te lezen, kan den schrijver van 'Het leven van Mr. N.G. Pierson' een rijke bron zijn voor de kennis van zijn leven en de motieven, die hem tot zijn daden hebben geleid. Natuurlijk kan uit deze bron voorshands niet worden geput, nu zooveel nog leven, die daarin voorkomen, en voor publicatie in zijn geheel is het dagboek ook later niet geschikt. Belangrijke bouwstoffen voor de kennis van Pierson's leven en denkbeelden bevat het echter in grooten overvloed.
- 2 Een jongere broeder, Gerrit, is vroeg gestorven.

mede van gemoedelijke vroomheid, welke hem tot zijn dood toe is bijgebleven, en die ongetwijfeld is geweest de kracht van zijn leven, en de ondergrond van het blijmoedig vertrouwen dat hem kenmerkte.

Zijn vader was firmant in de handelszaak van De Burlett en Pierson. De jeugdige Nicolaas, die de lagere school van den Heer S.M.C. van der Plas en daarna een Engelsche school te Brussel bezocht, werd aanvankelijk eveneens voor den handel bestemd.

Te dien einde vertrok hij in het voorjaar van 1858 naar Liverpool en in den herfst deszelfden jaars vandaar naar Amerika om zich met den katoenhandel vertrouwd te maken. Het doel van die reis was studie van den handel. Vandaar dat hij noch in Engeland, noch in Amerika zich voor langeren tijd aan een kantoor verbond.

In het volgend jaar teruggekeerd bereisde hij Duitschland¹, om zich daarna in Amsterdam te vestigen en er, tezamen met den heer H.B. Wiardi Beckman in 1861 een katoenzaak op te richten.

Deze handelszaak wilde echter niet recht vloten, en toen de burgeroorlog in de Vereenigde Staten den katoenhandel tijdelijk onmogelijk maakte werd zij tot een algemeene handelszaak uitgezet.

1 Ditzelfde jaar 1859 zag den toen 20-jarigen Pierson voor het eerst als schrijver optreden met een artikel over den handel en het bankwezen van den staat Louisiana in Sloet's Tijdschrift, een artikel waarop Prof. van Blom in zijn levenschets van Pierson (Mannen en Vrouwen van beteekenis, 1910) terecht de aandacht vestigt, als reeds blijk gevend van scherp inzicht in den invloed van slechte bankpolitiek op het ontstaan van crises. De heer R.N.L. Mirandolle, tijdgenoot en langjarig vriend van Pierson, meende, zonder daaromtrent zekerheid te kunnen geven, dat drie ongeteekende, in de Economist van 1857 verschenen stukjes over de katoenindustrie en het Tolverbond; brand en brandverzekering, en over de politie in Londen, reeds van Pierson's hand zouden zijn.

Pierson achtte zijn toekomst thans in voldoende mate verzekerd om een eigen gezin te durven vestigen en huwde den 30sten October 1862 op 23-jarigen leeftijd met Catharina Rutgera Waller met wie hij ruim 47 jaren lang in de meest gelukkige, harmonische echtvereeniging heeft geleefd. In een kleine bescheiden woning op de Keizersgracht bij de Remonstrantsche kerk begon hij zijn huwelijksleven, dat in het minst niet werd versomberd door het maar steeds uitblijven van een doorslaand succes zijner handelonderneming.

Bij voortdoring hielden hem toen reeds, zooals uit de chronologische lijst zijner geschriften blijkt, staathuishoudkundige vragen bezig. Zijn economische studiën waren echter aanvankelijk liefhebberij-studiën, die slechts de onderwerpen golden, waartoe hij zich in het bijzonder aangetrokken voelde. Toen echter Amsterdam in het begin van 1864, na de totstandkoming van de wet op het middelbaar onderwijs, op aanstichting van Dr. Sam. Sarphati, besloot tot de vestiging van de eerste handelschool hier te lande, ging Pierson, dien men gaarne als leeraar in de staathuishoudkunde wilde verbinden aan de jonge instelling, door meer systematische afronding zijner studiën, zich voorbereiden op het examen voor de akte M.O. in de staathuishoudkunde. Op 20 Juni 1864 behaalde hij het gewenschte diploma na het afleggen van een examen (het eenige door Pierson ooit gedaan) waarvan de hoogleeraar Buijs, die hem het diploma uitreikte, getuigde, dat de examinandus in zijn vak beter thuis was gebleken te zijn dan de examinerator zelf. Pierson werd met het begin van cursus 1864/5 aan de Handelschool verbonden en bleef er leeraar tot 1868. Een aanzoek in het begin van '68 hem gedaan om als directeur der Handelschool op te treden, werd door hem afgeslagen.

Ten behoeve van zijn leerlingen schreef hij een beknopte Handleiding onder den titel 'de wetenschap der volkswelvaart' van niet meer dan 36 bladzijden druks, die niet in den handel is verschenen. Deze eerste systematische ordening van de onderwerpen, waarmede de staathuishoudkunde zich heeft bezig te houden, mag men echter beschouwen als de kiem waaruit later de Grondbeginselen en nog later het Leerboek zijn gegroeid.

Sarphati, van wiens stuwkracht Amsterdam destijds op zoo menig gebied de vruchten plukte, meende intusschen Pierson's talenten nog op ruimer gebied dan enkel in dienst van het onderwijs te kunnen gebruiken. In samenwerking met anderen werd in 1864 de Surinaamsche Bank door hem gesticht, en aan Pierson, toen 25 jaar oud, die te vorigen jare zijn bekende brochure over 'de toekomst der Nederlandsche Bank' had in het licht gegeven, werd het presidiaat aangeboden. Deze kon echter niet besluiten om naar West-Indië te verhuizen, en bedankte. De oprichters der Bank namen met deze weigering evenwel geen genoegen en troffen, ten einde Pierson toch aan die instelling te kunnen verbinden, een nadere regeling krachtens welke Pierson met den heer Ch. M. Fraissinet Nederlandsch directeur zou worden met de verplichting om het kantoor bij zich aan huis te houden.

Pierson, die gaarne deze eervolle benoeming aanvaardde, vertrok in het najaar van 1864 naar London, waar hij geruimen tijd, ter bestudeering van de bankpraktijk, vertoefde, en o.a. met G.J. Goschen kennis maakte. Teruggekeerd legde hij zijn eigen zaken neer, die door den heer Wiardi Beckman met den heer De Man werden voortgezet, en verhuisde naar een ruimer woning aan

de Heerengracht bij de Hartenstraat. Zijn betrekking aan de Handelschool bleef hij echter waarnemen.

Was Pierson door deze benoeming in de praktijk van het bankwezen ingeleid, zijne bemoeiingen met de geldmarkt werden in het volgend jaar nog veelzijdiger toen hij met den heer G.M. Boissevain en enkele anderen de Kasvereeniging oprichtte, die, in navolging van de Joint Stock Banks in Engeland, en in tegenstelling tot haar oudere zusters, de Associatie Cassa en de Ontvangen Betaalkas, rente zou vergoeden over de saldi harer rekeninghouders. Deze instelling, in wier bestuur Pierson tot 1885 als commissaris medewerkte, had aanstonds een beslist succes.

Dat Pierson reeds in deze jaren een voor zijn leeftijd zeker zeldzame autoriteit zich had weten te verwerven, bleek mij uit brieven in 1865 en volgende jaren door Fransen van de Putte tot hem gericht, waarin hij den jongeren tijdgenoot om advies vraagt in de aangelegenheden van het politieke leven, en den ruim 26-jarigen herhaaldelijk zijn bezoek aankondigt ten einde over staatszaken overleg met hem te komen plegen. De briefwisseling werd spoedig een zeer vertrouwelijke en effende den weg voor de verstandhouding van warme vriendschap welke tot aan den dood van Van de Putte tusschen hen heeft bestaan.

Het spreekt wel van zelf, dat Pierson in de eerste plaats door zijn beroep, voorts als lid van de door hem gestichte Staathuishoudkundige Vereeniging¹, als ijverig deelnemer aan de zoogenaamde Vrijdagsche avonden, waar

1 Deze Vereeniging waarvan o.a. Mr. T.M.C. Asser en Mr. S.v. Houten leden waren, beoogde een band te leggen en geregelde gedachtenwisseling over economische vragen te bevorderen tusschen jonge economen. Zij ging later te niet.

personen uit allerlei maatschappelijke kringen elkaar geregeld ontmoetten, als medewerker ook, sedert 1862, in De Bosch Kemper's Vereeniging voor de Statistiek, en door de banden van verwantschap eindelijk, welke zoowel zijn eigen familie als die van Mevrouw Pierson hechtten aan verschillende notabiliteiten van het openbare Amsterdamsche leven dier dagen, met tal van leidende personen in deze jaren in aanraking kwam. Te opmerkelijker is het, dat het tot 1866 moest duren eer de reeds door tal van geschriften op den voorgrond getreden jonge econoom, den uitnemenden denker op staathuishoudkundig gebied, die destijds aan het hoofd stond van onze eerste credietinstelling, den heer Mr. W.C. Mees, toevallig tijdens een reis naar het eiland Whight, leerde kennen. Of beiden elkaar niet aanstonds aantrokken? Zeker is, dat de kennismaking, na de terugkomst in Amsterdam, in den winter van 1866 op 1867 niet werd voortgezet. In den den zomer van 1867 troffen Mees en Pierson elkaar echter wederom toevallig in Baden Baden, en kwamen daar op herhaalde wandelingen in de bosschen in levendige gedachtenwisseling over de vraagstukken welke beiden vervulden. Van dien tijd dagteekent een vriendschap met den 25 jaar ouderen tijdgenoot, die voor Pierson's leven de grootste beteekenis zou hebben en voor zijn economisch denken rijke vruchten dragen, een vriendschap, waaraan Pierson in zijn Levensbericht van Mees, voorgedragen in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, op zoo treffende wijze heeft uiting gegeven.

Door het aftreden van den heer R.D. Wolterbeek was in het voorjaar van 1868 een plaats in het directoraat der Nederlandsche Bank vacant geworden, en Mees wenschte deze door Pierson te zien vervuld. Diens candidatuur vond echter, ten deele op grond van Pierson's leeftijd,

dien men toch nog voor hooger hield dan hij werkelijk was, ten deele ook wegens de geavanceerde denkbeelden, waarvan hij kort te voren in zijn lezingen over het cultuurstelsel had doen blijken,¹ ook bij Commissarissen geen algemeene instemming.

De candidatuur van den heer P. Hartsen werd tegenover de zijne gesteld. Na een vrij levendigen strijd werd echter op 19 Mei 1868 Pierson met groote meerderheid benoemd. Dientengevolge trad hij uit de directie der Surinaamsche Bank, en werd ook het leeraarschap aan de Handelschool opgegeven. Evenzoo meende hij thans voor het 17 Mei 1868 hem aangeboden lidmaatschap der Staten van Noord-Holland te moeten bedanken.

Deze benoeming deed den heer en mevrouw Pierson van de Heerengracht verhuizen naar het Frederiksplein, waar zij tot 1885 bleven wonen.

Pierson's aandacht moest nu in de eerste plaats worden geconcentreerd op het beheer onzer circulatiebank, die onder het nieuwe bankoctrooi haar werkzaamheid krachtig, ook buiten Amsterdam, uitbreidde. De stroom zijner geschriften zien wij dan ook in de jaren 1868-1874 trager

1 Deze lezingen, in Felix Meritis gehouden, werden op verzoek van een commissie, die zich daarvoor gevormd had, in Rotterdam door hem herhaald. Uit de aan Pierson terzake daarvan gezonden afrekening bleek mij, dat voor de zes lezingen te Rotterdam niet minder dan 335 abonnementen waren genomen. Wel een bewijs hoe ze hadden 'gepakt'. Pierson had telkens, vóór hij ze uitsprak, het manuscript der lezingen aan Van de Putte gezonden. Diens brieven getuigen doorlopend van de grootste bewondering voor dezen arbeid, en verschillende der lezingen kwam hij in Amsterdam bijwonen. Uit deze brieven van Van de Putte citeer ik het volgende (3 Dec. 1867): 'Ik ben enthousiast over uwe derde lezing; nog nimmer is korter, helderder en duidelijker tegen de populaire traditie, dat de proef met de liberale beginselen genomen was van '19 tot '30, te velde getrokken dan in dat stuk. Het was mij eene aangename verpoozing in de donkere dagen vóór Kerstmis dit stuk te lezen en te herlezen. Ik heb dan ook geen critiek hoegenaamd'.

vloeien. Verzanden echter geenszins, en het was waarlijk niet om hem te huldigen voor wetenschappelijk werk uit vroeger tijdvakken alleen, dat de Leidsche Hoogeschool hem bij haar driehonderdjarig bestaan in 1875, bij monde andermaal van Prof. Buijs, benoemde tot doctor in de rechtswetenschap honoris causa, tegelijk o.a. met den heer N.P. van den Berg, met wien hij kort te voren in zijn brochure 'twee adviezen over muntwezen' een wetenschappelijke polemieek had gevoerd.

De aandacht van Pierson was echter, zooals ook verschillende tijdschriftartikelen doen zien, volstrekt niet uitsluitend op vragen van bank- en muntpolitiek gericht in deze jaren. Met name hield de hervorming onzer finantiën in verband met de ontwerpen Van Bosse-Blussé tot invoering eener inkomstenbelasting zijn aandacht levendig bezig. Op zijn aanstichting kwam onder leiding van Mr. W.C. Mees een kleine kring van toongevende liberalen (met Mees en Pierson de heeren Mr. J.T. Buijs, Mr. J.H. Geertsema Gzn., Mr. S. van Houten en Mr. W.A.P. Verkerk Pistorius) verschillende malen samen ten einde, zuiver privatim, een poging te doen om eenige overeenstemming te brengen in de denkbeelden omtrent de belastinghervorming, welke de liberale partij moest trachten tot stand te brengen. De gedachtenwisseling werd door gedrukte memories voorbereid, van Buijs over de 'regeling van de gemeentebelasting', van Geertsema over de vraag: 'moet de uitkeering van het viervijfde van de opbrengst der rijks personeele belasting aan de gemeenten verzekerd blijven, ook dan, wanneer de behoeften van de schatkist, zoowel als de veranderde economische verhoudingen een ingrijpende wijziging in het belastingstelsel noodzakelijk maken; of is het wenschelijk en mogelijk, dat de geheele opbrengst dier verteringsbe-

lasting aan het rijk terugkeert, en aan de gemeenten de gelegenheid worde gegeven tot invoering van een eigen, geheel zelfstandig belastingstelsel?'; van Van Houten 'over de grondslagen eener directe algemeene verteringsbelasting'; en van Pierson een drietal over 'de plaats welke de grondbelasting in het belastingstelsel van Nederland moet innemen'; over 'belasting en finantieele kracht' en over de finantieele gevolgen van verschillende in de Commissie ter sprake gekomen belastinghervormingen, terwijl eindelijk in opdracht der Commissie door hem een schets werd gegeven van een brochure, waarin de Commissie haar denkbeelden over belastinghervorming zou bloot leggen.

Voor een inkomstenbelasting was de Commissie niet te vinden. De bezwaren door Pierson in zijn bekend Gidsartikel van 1871 tegen deze belasting ontwikkeld mochten niet alle leden overtuigd hebben, de Commissie achtte haar in ieder geval voorshands onmogelijk, en meende dat, gelijk door Pierson in het tweede der zoeven genoemde rapporten was uiteengezet, de combinatie verterings- (personeele) en kapitaal- (successie) belasting in ieder geval een zeer bruikbaar middel was om allen naar hun finantieele gesteldheid te treffen.

De brochure welke de Commissie zoude uitgeven is nooit verschenen. Waarschijnlijk heeft Geertsema's weder optreden als minister in Juli 1872 haar publicatie verhinderd.

Uit dezen tijd dagteekent ook de eerste druk van zijn bekende Grondbeginselen der staathuishoudkunde, welker eerste deel in 1875 verscheen, een jaar later door het tweede gevolgd.

Korten tijd later volgde de uitbouw van het oude Athenaeum Illustre te Amsterdam tot een volledige Universiteit, waartoe de Amsterdamsche vroedschap, met

breeden blik de behoeften der hoofdstad overziende, had besloten. Aan Pierson werd bij de vestiging der Universiteit het gewoon hoogleeraarschap in de staathuishoudkunde en de statistiek aangeboden, en Pierson, die zich thans genoegzaam met zijn werkkring als Bankdirecteur vertrouwd achtte, om een belangrijk deel van zijn werkkraft voor anderen arbeid te kunnen beschikbaar stellen, nam het aanbod aan. Op deze voorwaarde echter, dat hem, zoolang hij het hoogleeraarschap met het Bankdirectoraat bleef verbinden, het hoogleeraarstraktement, dat voor hem was uitgetrokken, niet zou worden uitbetaald. Geheel belangeloos heeft hij het hoogleeraarsambt, op 27 Oct. 1877 door hem aanvaard met een (niet in druk verschenen) openbare les over 'een terugblik op de geschiedenis der staathuishoudkunde sedert A. Smith', gedurende bijna 8 jaren bekleed.

Driemaal dreigde zijn bezielde en bezielende werkzaamheid aan de Amsterdamsche Hoogeschool in deze jaren een te schielijk einde te zullen nemen. In 1881 werd hem na den val van minister Vissering, door minister van Lynden van Sandenburg, den kabinetsformateur, de portefeuille van finantiën¹ aangeboden. Pierson achtte echter het kabinet te weinig wezenlijk liberaal en daarom den tijd om met kans van slagen een ingrijpende hervorming onzer staatsfinantiën te kunnen ondernemen nog niet gekomen². Ook in 1882 toen, tot tweemaal toe,

- 1 Reeds in November 1870 was Pierson, na de verwerping der begrooting van Minister De Waal door de Eerste Kamer, in verband met de pogingen door de Ministers Brocx en Fock aangewend tot reconstructie van het kabinet, door tusschenkomst van het kamerlid Mirandolle, gepolst, doch zonder het gewenscht gevolg, over de aanvaarding der portefeuille van finantiën.
- 2 Ditzelfde jaar 1881 zag hem met Dr. A. Vrolik, als vertegenwoordiger der Nederlandsche regering deelnemen aan de internationale muntconferentie te Parijs. Op die muntconferentie werd levendig van gedachten gewisseld over de mogelijkheid tot herstel van de goudwaarde van het zilver door de vorming eener bimetallicke unie, aan welk gewichtig vraagstuk Pierson, die onder Mees' invloed een overtuigd bimetallicke geworden was, in het voorjaar van 1881 in de Gids een uitvoerige studie (ook in het Duitsch verschenen) had gewijd. Een der groote moeilijkheden echter die reeds toen aan het slagen van het plan in den weg stonden, was de vraag welke verhouding tusschen goud en zilver moest worden aangenomen, nu in de open markt de vroegere, 1 : 15 1/2, ten nadeele van het zilver tot 1 : 18, 2 gedaald was. De heer Cernuschi was ter vergadering een der warmste pleitbezorgers van het bimetallicisme met herstel der oude verhouding, en Pierson herinnerde zich met genoegen de aardige bijzonderheid, dat aan het afscheidsdiner op den heer Cernuschi een toast werd geslagen, waarin werd voorgesteld hem, bij het tot stand komen der bimetallicke unie, een standbeeld te stichten in de twee metalen: la tête sera en or, le corps en argent, et le rapport entre les deux sera le quinze et demi.

in het begin van Juli, en medio Augustus, de portefeuille van finantiën hem door den heer Van Lynden werd aangeboden, bedankte Pierson.

En twee jaar later, toen, vóór het optreden van het derde ministrie Heemskerk door Mr. Gleichman een poging werd gedaan tot vorming van een liberaal kabinet, wees Pierson opnieuw een aanzoek om als Minister van Finantiën op te treden, van de hand, omdat de heer Gleichman ongezind bleek bij de kabinetsformatie op een verzoening met de groep der Kappeynianen aan te sturen. Pierson's weigering, om anders dan met inwilliging dezer door hem gestelde voorwaarde, die voor de toekomst der liberale partij inderdaad van groote beteekenis was, tot Gleichman's combinatie toe te treden, deed toen de pogingen van dezen mislukken.

Lang zou echter Pierson voor de Amsterdamsche Universiteit toch niet behouden blijven. Op 24 December 1884 overleed de heer Meer en reeds 15 Januari 1885 volgde, overeenkomstig Mees' herhaaldelijk uitgesproken

wensch, Pierson's benoeming tot zijn opvolger in het presidiaat der Nederlandsche Bank.

Maakte deze benoeming aan zijn professoraat een einde, aan zijn wetenschappelijk werk allerminst. In de jaren van zijn Bankpresidium dat, behalve voor de dagelijksche veelomvattende werkzaamheden van dit gewichtig ambt, hem plaatste voor de oplossing van de veelszins delicate kwestie betreffende de voorwaarden waarop het in 1888 aflopend bank-octrooi zou worden vernieuwd, valt de voltooiing van zijn standaardwerk, het Leerboek der Staathuishoudkunde, waarop hieronder wordt teruggekomen. Het eerste deel was in het laatste jaar van Pierson's professoraat verschenen, het tweede volgde zes jaar later in 1890. Voorts was na het overlijden van Prof. de Bruijn Kops, den stichter en redacteur van de Economist, te voorzien in de redactie van dit aan de ontwikkeling der staathuishoudkunde gewijde tijdschrift. Een raad van redactie trad met Januari 1888 op, waarin Pierson aanstonds, en met uitzondering van de jaren van zijn ministerschap, tot aan zijn dood toe, het voorzitterschap bekleedde.

Nog andere belangen van maatschappelijken aard legden beslag op een deel van Pierson's groote werkkraft. Ik herinner aan zijn bemoeiingen in de jaren 1880-1890 met de vroegere school van Mejuffrouw Guije (Oosterwolde) te Velp, aan de door hem met den heer A.C. Wertheim tot stand gebrachte reorganisatie der in moeilijkheden geraakte Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen te Amsterdam; aan zijn pogingen in het belang van een nauwer maken der betrekkingen tusschen Nederland en Transvaal, met name door de oprichting der Z. Afrikaansche Spoorwegmaatschappij, en aan zooveel meer.

De presidentswoning aan de Oude Turfmarkt was

inderdaad in die jaren een centrum van geestelijk leven op allerlei gebied. Beiden in hooge mate muzikaal, wisten de heer en mevrouw Pierson reeds vroeger een kring van muzikale vrienden om zich te verzamelen, die de tradities der goede 'Hausmusik' hoog hielden. Gelijk bij zijn broeder Allard de eersten op litterair gebied gaarne geziene gasten waren, behoorden op de Turfmarkt Frans Coenen, Röntgen, Messchaert en vele anderen tot de vrienden van den huize, en met groote dankbaarheid herinnert, wie ze eens of meermalen mocht bijwonen, zich die muziekavonden in den huize Pierson.

Een keerpunt in Pierson's leven bracht het jaar 1891. De verkiezingen in Juni van dat jaar gehouden, hadden het rechtsche ministerie-Mackay in de Tweede Kamer in de minderheid gebracht en de liberale partij gevoelde dat zij, opnieuw de teugels van het bewind aanvaardende, thans moest toonen, na de teleurstelling, welke met name het finantieel beleid van het aftredend ministerie had gebracht, in staat te zijn, de talrijke pogingen welke gedaan waren, om onze finantiën te hervormen, tot een bevredigend einde te brengen. Algemeen werd Pierson, die juist te vorigen jare in het tweede deel van zijn Leerboek de denkbeelden omtrent de regeling der finantiën door hem bijna een kwarteeuw lang in tal van tijdschriftartikelen neergelegd, tot een groot geheel had uitgebouwd, aangewezen geacht om dezen arbeid van sociaal-economische politiek met vrucht te ondernemen.¹

En ofschoon het hem veel moeite kostte te scheiden van zijn werkzaamheden aan de Bank, gevoelde Pierson

1 Nog in anderen zin werd hierdoor aan dit Leerboek de verdiende hulde gebracht dan reeds in Juni was geschied, toen hem, wederom bij monde van Prof. Buijs, wegens de voltooiing van dit werk de zilveren medaille der Thorbeckestichting was overhandigd.

toch, dat hij de tot hem komende roepstem om de leiding van de hervorming onzer staatsfinantiën in handen te nemen thans niet ten vijfden male mocht afwijzen.

Een teekenend staaltje van Pierson's vertrouwen op de kracht van het beginsel van rechtvaardigheid, dat hij met betrekking tot de verdeeling der staatslasten ging in praktijk brengen, schijnt mij gelegen in het feit, dat hij geen aanstoot nam aan de door den heer Tak van Poortvliet ten opzichte van het ministerieel program gestelde voorwaarde, dat van de belastinghervorming, mocht zij mislukken, geen kabinetskwestie zou worden gemaakt. Pierson geloofde, dat de goede zaak, waarvoor hij in het krijt trad, genoeg winnende kracht zou blijken te bezitten om te slagen, en hij stootte zich daarom niet aan den eisch des heeren Tak, dat de belastinghervorming, die de grondslagen van ons geheele finantiewezen zou omvatten, een zaak moest zijn, waarmede alleen Pierson stond of viel, doch welker eventueele mislukking geen hinderpaal mocht opleveren voor de kiesrechthervorming welke Tak zelf hoopte tot stand te brengen.

In zijn schoone studie uit het jaar 1880 over het physiocratische (Verspr. Ec. Geschr. II bladz. 147) schrijft Pierson van Turgot: 'hij is niet een dier ministers, gelijk er helaas zoo velen zijn, die, op het kussen gebracht, hun studietijd eerst recht beginnen. Hij weet wat hij wil.' Volkomen mogen deze woorden op Pierson zelf worden van toepassing gebracht. Einde Augustus als minister opgetreden, op een tijdstip dus dat de begroting voor 1892 zijn aandacht in hooge mate moest bezig houden, zette hij zich aanstonds aan de uitwerking zijner belastingplannen, daarbij aan zijn Departement op hoog door hem gewaardeerde wijze geholpen o.a. door de heeren Van Konijnenburg en Van Iterson, met het gevolg, dat

reeds 28 November het ontwerp tot invoering eener vermogensbelasting naar den Ministerraad kon gaan, eerlang door zijn verdere ontwerpen gevolgd. De vruchten welke het kabinet van 1891 voor onze wetgeving heeft afgeworpen zijn inderdaad voor verre het belangrijkste deel aan Pierson, in de Kamer krachtig gesteund o.a. door Mr. S. van Houten, te danken geweest.

Bekend is, hoe het ministerie Van Tienhoven na de mislukte Kamerontbinding van het voorjaar van 1894, tot welke de kabinetsformateur niet had willen medewerken, werd gedwongen tot aftreden. Pierson, hoewel Tak's beleid niet onvoorwaardelijk goedkeurend, bleef in de ontbindingskwestie zich gebonden rekenen aan de bij de kabinetsformatie gemaakte afspraken en trad met het ministerie af.

Een nieuw tijdvak van studie brak voor hem aan, waarvan het magistrale opstel over 'goudschaarschte' (Verspr. Ec. Geschr. IV bladz. 283 v.v.), dat op aandrang van Böhm Bawerk ook in het Duitsch verscheen, de eerste vrucht was. De herdruk van het Leerboek werd ter hand genomen en het eerste deel, goeddeels geheel nieuw bewerkt, in 1896 uitgegeven, terwijl een nieuwe reeks artikelen in de Economist en elders gepubliceerd getuigenis gaf van de opgewektheid waarmede door Pierson zijn studiën waren hervat.

Spoedig echter legde het staatkundig leven andermaal beslag op Pierson's werkkraft. De verkiezingen van 1897 hadden wel een meerderheid aan links gebracht, doch eene, welke in hare samenstelling niet kon geacht worden in het met beperkt program opgetreden kabinet-Röell haar juiste representatie te vinden. Een liberaal hervormingsministerie werd verlangd, dat den, onder den druk van het uitgebreider kiesrecht sterker geworden,

drang naar sociale wetgeving kon bevredigen. Een kabinet dat, wilde het slagen, de door de kiesrechtplannen van Tak ontstane verbittering tusschen de meer radicale en meer gematigde leden der liberale partij moest trachten te temperen en, met het oog op de problemen, die zouden aan de orde komen, hoog noodig had een leider van breede economische ontwikkeling. Op beide gronden was Pierson de aangewezen kabinetsformateur. Zijn weinig militante natuur, die, zooals hij zelf had getuigd van Mr. W.C. Mees, zocht 'niet naar wapenen maar naar licht'; zijn hooge, volstrekt integere, persoonlijkheid, die zich nimmer had geleend tot de kleine gediensigheden der politiek, stempelden hem inderdaad tot een, die vereenigt, niet verdeelt. En van diepgaande studie en veelomvattende kennis, niet enkel van de economische theorie, maar niet minder van de sociale vragen, en de oplossing daaraan in de verschillende landen gegeven, hadden zijn Leerboek en verschillende studiën in *Economist of Gids* verschenen, op tal van plaatsen de bewijzen gebracht.

Zoo werd dan aan Pierson door de Regentes de vorming van een ministerie opgedragen, een opdracht waarvan hij zich in vrij korten tijd vermocht te kwijten. Voor zichzelf reserveerde hij zich daarin de portefeuille van Finantiën, een keuze waardoor hij zich wellicht in eenigszins moeilijke positie bracht. Immers de beheerder van de schatkist moest nu rekenen met de kans, dat een te streng waken voor zuinig beheer der landspenningen den kabinetsformateur zou kunnen plaatsen voor de moeilijkheid van tusschentijds openkomende plaatsen in het ministerie te moeten bezetten.

Op finantiëel gebied was er overigens voor het tweede ministerie Pierson, waaronder de historische gebeurtenissen der troonaanvaarding, der eerste vredesconferentie en van

het huwelijk der Koningin plaats hadden, welke uitteraard voor den premier vele beslommeringen medebrachten, geen groote taak weggelegd. De codificatie onzer muntwetgeving, de borgtochtenwet, de afschaffing der tollén op de rijkswegen en in verband daarmede eene verhooging der zegelrechten, de regeling van den grondslag rijwielen in de personeele belasting en de conversie van een deel onzer staatsschuld, werden door hem tot stand gebracht, een herziening onzer comptabiliteit door hem voorbereid. Hervormingsarbeid op het gebied onzer finantiën behoefde echter door hem niet te worden ondernomen; die was in hoofdzaak tijdens zijn eerste ministerie voltooid.

Des te meer echter viel er te doen op ander gebied, en men moet ver teruggaan in onze parlementaire geschiedenis, om een ministerie te vinden dat een zóó vruchtdragende werkzaamheid in allerlei richtingen heeft ontwikkeld. De leerplichtwet, de kindervetten, een herziening der militiewet met invoering van den persoonlijken dienstplicht, een nieuwe regeling van den gezondheidsdienst, de woningwet, de ongevallenwet, ziedaar een reeks van zes 'groote' wetten van socialen aard welke onder Pierson's ministerie tot stand kwamen, en waaraan verschillende andere van minder diep ingrijpende beteekenis (op het gebied o.a. van het mijnrecht, de waterstaatswetgeving, het muntwezen) zouden kunnen worden toegevoegd, om van de wetsontwerpen, die niet in behandeling konden worden genomen, niet te spreken.

Toch mag de grootste bewondering voor de werkkraft ook in deze periode van zijn leven door Pierson ten toon gespreid, het oog niet doen sluiten voor het feit, dat op politiek gebied voor een persoonlijkheid als de zijne voetangels en klemmen liggen, welk ook Pierson niet geheel heeft weten te vermijden. Zeker althans is het, dat anderen hem wel eens

hebben doen toegeven, waar beslist weigeren meer met zijn eigen opvattingen zou hebben gestrookt. Dientengevolge heeft de 'technische' herziening van onze kieswet een weinig roemvolle bladzijde onzer parlementaire geschiedenis der latere jaren kunnen vullen; kon, ofschoon Pierson van een dwangverzekering tegen ouderdom en invaliditeit, naar Duitsch model, nimmer voorstander is geweest, toch een door het betrokken Departement in dezen geest ontworpen wet tijdens Pierson's ministerie aan de Kamers van Arbeid om advies worden gezonden, en wordt het verklaarbaar, dat de sociale wetgeving, onder zijn tweede ministerie tot stand gebracht, niet steeds door den geest van matiging en van evenwicht van Pierson zelf werd gekenmerkt. Zooals hij in een brief het kort na zijn aftreden uitdrukte, het ministerie heeft 'te veel naar links gekeken', en is daardoor ongewild een der oorzaken geworden van de kentering in onze politieke verhoudingen, welke op zijn aftreden is gevolgd, en die Pierson met groote bekommring heeft moeten waarnemen.

In 1901 brachten de periodieke verkiezingen de linkergroepen in de minderheid en trad Pierson af. Met dit jaar begint het laatste tijdvak in Pierson's leven, een periode in hoofdzaak wederom van studie. De tweede druk van het tweede deel van het Leerboek werd aanstonds, nog hangende de ontslagaanvraag van het kabinet, ter hand genomen, van de Grondbeginselen een geheel omgewerkte vijfde uitgave in het licht gegeven en een nieuwe reeks studiën in de handelingen der Kon. Akademie, waarvan hij sedert 1883 deel uitmaakte, de *Economist*, de *Gids* en elders gepubliceerd.

In 1904 viel hem de hooge onderscheiding te beurt van honoris causa te worden benoemd tot doctor of science

aan de universiteit te Cambridge en daar namens de buitenlandsche gedoktoreerden het woord te voeren¹.

- 1 Zijn buitenlandsche wetenschappelijke onderscheidingen, waarvan ik o.a. noem het eerelidmaatschap van de American Economic Association, van de Royal Statistical Society te Londen, het corresponderend lidmaatschap van het Reale Istituto Lombardo en waartoe men zeker ook de vertaling van de Grondbeginselen en het Leerboek in het Italiaansch door Prof. Malagoli, en van het Leerboek (Eerste deel) in het Engelsch door A.A. Wotzel rekenen mag (een Fransche vertaling van het aan de finantiën gewijde deel van het Leerboek zal eerlang door Prof. Jèze te Parijs worden uitgegeven), werden in 1908 door zijn benoeming tot membre associé der Accademia dei Lincei vermeerderd. Een benoeming welke zeker in de eerste plaats den schrijver van de, nu ook voor Italiaansche lezers toegankelijk gemaakte, Grondbeginselen en van het Leerboek zal hebben gegolden, maar die toch ook een late hulde mag worden geacht aan zijn doorwrochte studie uit het jaar 1866 over de Italiaansche economisten der 17e en 18e eeuw.

Aan deze studie was overigens vroeger reeds waardeering uit den vreemde te beurt gevallen, zij het van ietwat eigenaardige soort. In 1872 nl. was van de hand van Prof. Dr. A. von Schwarzkopf te Straatsburg een letterlijke vertaling van Pierson's arbeid in boekvorm verschenen. Het feit dat het hier een werk gold van Pierson, liet de vertaler echter onvermeld. Slechts één enkele kleine wijziging was in Pierson's opstel aangebracht. Pierson had (Verspr. Econ. Geschr. II bladz. 4) medegedeeld: 'Door de welwillendheid van het bestuur der Leidsche academische bibliotheek ben ik in staat gesteld van den rijken inhoud dezer verzameling, die 49 deelen, elk van 3 à 400 bladzijden telt, kennis te nemen.' (Bedoeld is P. Custodi's *Scrittori classici italiani di economia*). De heer Schwarzkopf vertaalde dit aldus: durch die Güte eines Freundes gelang es mir, von dem reichen Inhalte dieser Sammlung, welche 49 Bände, jeder von 3 bis 400 Seiten umfasst, in Mailand Kenntniz zu nehmen und nach ihr so wie hauptsächlich nach einer holländischen Bearbeitung (deren Autor aber nicht genannt ist) des gleichen Gegenstandes im Economist für 1866 diese Arbeit aus zu führen'. Het Handelsblad van 29 Maart 1873 vestigde het eerst de aandacht op dit onbeschaamd bedrog. Men kan zich voorstellen met welk leedvermaak de Parijsche Temps van 10 April 1873 de schurkerij van dezen Straatsburger Professor in wijderen kring bekend maakte. Ook in Cossa's 'Histoire des doctrines économiques', bladz. 138 is het bedrog vermeld. Ik heb niet kunnen nagaan of Schwarzkopf, die zijn plagiaat 'in tiefster Ehrfurcht und Dankbarkeit' opdroeg aan 'Herzog Georg von Sachsen-Meiningen, dem erhabenen Fürsten, dem hohen Beschützer und Förderer der Wissenschaften und Künste, dem gütigen und gerechten Fürsten und Herrn', zijn lintje, waar het hem wel om te doen zal zijn geweest, gekregen heeft. Gevaarlijk was het zeker in dit verband op den zin voor rechtvaardigheid van Hertog Georg een beroep te doen.

Nog eenmaal echter zou de politiek hem komen opeischen.

Het kiesdistrict Gorinchem stelde hem in 1905 candidaat voor de 2de Kamer, en hoewel een Kamerzetel hem nimmer begeerlijk had geschenen, liet hij zich na eenige aarzeling voor deze candidatuur vinden, om naar vermogen mede te werken tot een beëindiging van den 'Kuyperkoers', welke ook hem met weerszin had vervuld. Gekozen tot Kamerlid heeft hij de eerste jaren met grooten ijver zich aan het vele en velerlei dat van hem in deze functie werd verlangd, gegeven. Bijna geen Kamerzitting werd door hem verzuimd, en herhaaldelijk nam hij een actief deel aan de beraadslagingen, natuurlijk bij voorkeur over onderwerpen van economischen of sociaalpolitieken aard. Ik herinner o.a. aan zijn warme bestrijding van het voorstel tot subsidieëring der Zuid-Amerikalijn; aan zijn redevoeringen bij de behandeling van de wet tot afschaffing der tiendplichtigheid, en vooral aan zijn treffende refutatie, bij de behandeling der staatsbegrooting van 1906, van Mr. Treub's pleidooi ten gunste van een woningpolitiek, welke elementen van bedeeeling beoogde te brengen in de vaststelling der huurprijzen van met overheidshulp gebouwde arbeiderswoningen. Zijn laatste Kamerrede (20 Mei 1908) was een waarschuwing tegen het invoeren hier te lande van staatsexploitatie der spoorwegen.

Den tijd, welken zijn Kamerlidmaatschap en zijn studie hem overlieten, besteedde hij aan de praktijk der volkshuisvesting in hoedanigheid van voorzitter van het woningcollege, dat bij de invoering der woningwet in 1901 was ingesteld, en aan de belangen der wetenschappelijke vor-

ming onzer Indische bestuursambtenaren in hoedanigheid van president-curator der door minister Fock in het leven geroepen Ned. Indische Bestuursakademie, waartoe hij in 1907 was benoemd.

Niet onvermeld mag voorts uit dit tijdvak zijns levens blijven zijn presidiaat van het Indisch genootschap, dat hem aanleiding gaf over twee belangrijke vraagstukken, door het Verslag der Indian Famine Commission, en de nieuwe Indische comptabiliteitswet aan de orde gesteld, de discussiën in te leiden.

In de eerste helft van 1908 hadden de eerste sporen der ziekte, welke hem ten grave zou slepen, zich vertoond en trok Pierson zich uit het openbare leven terug. Het sedert Kerndijk's dood in 1905 door hem bekleed voorzitterschap der Centrale Commissie voor de Statistiek was reeds in 1907 door hem neergelegd. Het Kamerlidmaatschap zou zijn gevolgd, ware het niet dat hij, om een tusschentijdsche verkiezing te voorkomen, op aandrang zijner politieke vrienden, de periodieke aftreding in 1909 meende te moeten afwachten; sedert Mei 1908 is echter geen Kamerzitting meer door hem bijgewoond. Ook het voorzitterschap van het woningcollege, en van het curatorium der Ned. Ind. Bestuursakademie werden neergelegd. Een oogenblik scheen het alsof een langdurig verblijf in Valmont aan het meer van Genève nog beterschap brengen kon, doch spoedig bleek, dat van zijn kwaal geen herstel mogelijk was. De grootst mogelijke rust werd hem voorgeschreven, en te dien einde een villa in Hilversum gehuurd, waarheen Pierson in het late najaar van 1908 vertrok.

Zijn vrienden, die een zijner waardige huldiging tegen 7 Februari 1909, zijn 70sten verjaardag, voorbereidden, verkeerden in December 1908 in vreeze, dat deze huldi-

ging te laat zou komen. Een longontsteking dreigde den fatalen afloop van zijn kwaal te zullen verhaasten. Zijn krachtig gestel, dat nimmer eenige ernstige ziekte had te weerstaan gehad, kwam echter het gevaar te boven, en Pierson kon, hoewel zwak, toch persoonlijk de commissie ontvangen, die zich had belast met het bijeenbrengen van de noodige gelden voor de vorming van een Mr. N.G. Pierson-fonds, dat om de vijf jaar een Pierson-medaille zou toekennen aan het beste in die jaren verschenen Nederlandsche staathuishoudkundig geschrift. Bij monde van Prof. Greven werden Pierson's groote verdiensten op zoo menig gebied gehuldigd en hem het kapitaal der stichting ter hand gesteld. En voor wie deze intieme plechtigheid mochten bijwonen werd de dankbaarheid waarmede Pierson de stichting aanvaardde in een korte pittige rede van beantwoording, een oorzaak van groote voldoening. Geen huldiging had hem aangenamer kunnen zijn dan deze, welke strekking was op te wekken tot verdere studie op het gebied der wetenschap, aan wier dienst hij zelf gedurende een halve eeuw zijn leven had gewijd.

Na dezen 7^{den} Februari ging zijn gezondheid ondanks korte vleugjes van beterschap steeds meer achteruit. In Mei was de huur van de Hilversumsche villa verstreken en wilde hij de terugreis naar Den Haag in twee étapes aanvaarden, door eerst voor een kort verblijf zijn intrek te nemen bij zijn zwager H.F. Waller op 'de Gliphoeve' te Heemstede, waar hij zoo vaak rust had gezocht en gevonden van zijn arbeid. Hij heeft echter zijn eigen woning in Den Haag, waar hij zeer naar verlangde, niet teruggezien. Verder reizen was hem verboden, en de grootste rust aanbevolen. Na een verblijf van 8 maanden op 'de Gliphoeve', waar nog veel genoten, maar ook heel veel geleden is, kwam

zacht en bij volkomen bewustzijn, in den vroegen morgen van 24 December 1909, het einde.

Den 28sten van die maand had de indrukwekkende uitvaart plaats op het prachtig Westerveld. Bij allen die, nadat door verschillende sprekers, Minister Heemskerk in de eerste plaats, uiting was gegeven aan hun gevoel van bewondering en eerbied voor Pierson's levenswerk, en van dankbaarheid voor wat hij hun was geweest, naar den duintop, waar zijn laatste rustplaats is, de baar zagen uitdragen, gevolgd door zijn treurende weduwe, begeleid door den vertegenwoordiger van H.M. de Koningin, door den minister-president en een breede schare van vrienden en vereerders uit alle kringen der maatschappij, moet deze uitvaart een onuitwischbaren indruk hebben achtergelaten.

II.

Ziedaar het uiterlijk leven van Pierson geschetst in groote trekken, die slechts onvolkomen de volheid er van kunnen weergeven. Immers zal hetgeen daarvan gezegd werd, reeds wanneer men het legt naast de hierachter volgende bibliografie¹ voldoende zijn om duidelijk te maken, dat van een biografie, welke bij de levensprestatie in bijzonderheden stil staat, in het kader dezer enkele bladzijden geen sprake kan zijn.

Wanneer ik er nu toe overga, afstappende van de feiten van Pierson's leven, iets over den inhoud te zeg-

1 Om volledig te zijn zou deze ook hebben moeten melding maken van tal van, naar de Hollandsche zeden naamloos verschenen, hoofdartikelen in de dagbladen, van verschillende blaadjes van 'het Vrije Ruilverkeer', van menig ministerieel stuk ook, dat als persoonlijke arbeid van Pierson waarde zal behouden, zooals de belangrijke nota van 4 October 1898, aan de Tweede Kamer toegezonden naar aanleiding van het adres der Nederlandsche Vereeniging van Meelfabrikanten, houdende het verzoek tot het heffen van een tijdelijk invoerrecht op tarwemeel.

gen, zal ik mij dan ook er toe moeten beperken enkele punten, welke voor de kennis en de beoordeeling daarvan mij voorkomen bijzondere beteekenis te bezitten, eenigszins naar voren te brengen.

Ik zal mij daarbij in hoofdzaak tot zijn wetenschappelijk en ministerieel werk kunnen bepalen. Zijn beteekenis voor de verdere ontwikkeling der Nederlandsche Bank tot het in binnen- en buitenland hooggewaardeerde centrale credietinstituut hetwelk wij thans in haar bezitten, kan slechts geteekend worden, door wie met de interne geschiedenis der Bank vertrouwd is, en toegang heeft tot hare notulen en archieven. Een zaak is echter publiek domein, t.w. het bankoctrooi onder zijn presidiaat, door minister Godin de Beaufort in het Staatsblad gebracht, waarbij aan den Staat een belangrijk deel in de winsten der Nederlandsche Bank werd toegekend, in de plaats van de vaste uitkeering van een ton, die de Staat tot dusver genoot. Het beginsel in deze regeling nedergelegd had de volle sympathie van den Bankpresident Pierson, die daarbij de traditie van zijn voorganger volgde (zie Verspr. Econ. Geschr. II bladz. 351). Pierson was reeds in 1863 met overtuiging opgekomen voor centralisatie van het bankwezen, als voor Nederland het beste stelsel. Maar daarnevens erkende hij de billijkheid van den eisch, dat nu ook de Staat, een emissie-monopolie aan de Ned. Bank toekennend, een aandeel van de winsten, die uit dit door hem geschapen privilege voortvloeiden, voor zich mocht en moest opeischen. En het kostte hem dan ook geen moeite de aanvaarding van dit beginsel, tijdens de onderhandelingen over de verlenging van het bankoctrooi bij directie en commissarissen, en na de totstandkoming der wet bij de aandeelhouders met overtuiging aan te bevelen. Reeds in het eerste jaar der werking van het nieuwe bank-

octrooi steeg dientengevolge het aandeel van den Staat in de winsten der Bank van een ton tot bijna een millioen.

Van Pierson's wetenschappelijk levenswerk trekt natuurlijk het Leerboek der Staathuishoudkunde als het centrale punt, waaromheen zijn kleinere geschriften zich groepeeren, in de eerste en voornaamste plaats de aandacht. Toch mogen deze laatste allerminst worden verwaarloosd, door wien zich een oordeel vormen wil over Pierson's verdiensten op staathuishoudkundig gebied. Minder dan men willicht geneigd mocht zijn te meenen, kunnen die kleinere geschriften worden beschouwd als voorstudiën voor het Leerboek, of als nadere monografische uitwerking der daarin ontwikkelde denkbeelden. Ongetwijfeld is dit wèl het geval met sommige tijdschriftartikelen door Pierson gepubliceerd. Zijn studiën over belasting-kwesties bijv. zijn te beschouwen als mijlpalen op den weg, die hem heeft geleid tot het vierde deel van zijn Leerboek en tot zijn eigen belastingwetten. Maar de groote meerderheid zijner tijdschriftartikelen wordt toch gevormd door geheel zelfstandige studiën over punten, in het Leerboek niet, of slechts in het voorbijgaan, aangeroerd. Om een enkel voorbeeld te noemen: wat is in het Leerboek overgegaan van de vele belangrijke, en op uitgebreide voorstudiën berustende artikelen over de geschiedenis der staathuishoudkunde door Pierson geschreven? In den eersten druk werd in de paragraafjes, aan de mercantilisten en de physiocraten gewijd, er nog eenigszins een naklank van vernomen, maar in den tweeden druk komen deze niet meer voor. Evenzoo hebben de studiën over de methode der staathuishoudkunde en over de historische school, die in de eerste twee deelen der *Verspreide Economische Geschriften* zijn opgenomen, ongetwijfeld bij het

schrijven van het Leerboek vruchten gedragen, in zoover daarin dezelfde methode wordt toegepast, waarvoor Pierson reeds in 1861 en sedert herhaaldelijk was opgekomen. Doch van den feitlijken inhoud dier studiën vindt men in het Leerboek zoo goed als niets terug. Zelfs verwijzingen naar vroeger eigen werk treft men er nagenoeg niet in aan.

Dit is geen toevallig verschijnsel. Het hangt naar mijne meening hiermede samen, dat Pierson steeds geheel opging in het werk, waarmede hij bezig was, zonder zich te zeer om het verband met vroegeren of lateren arbeid te bekommeren¹. Wellicht heeft men hier te doen met een symptoom van het auto-didaktische, dat hem eigen was.

Een methodische studie onder leiding van anderen heeft Pierson nooit gemaakt. Hij heeft zich geheel zelf gevormd.

Zijn litteratuurkennis op het gebied der staathuishoudkunde was inderdaad buitengemeen groot. En wie een lijst zou samenstellen van de door hem blijkens zijn geschriften gelezen en bestudeerde litteratuur zou vrijwel compleet bijeen hebben al wat belangrijks op economisch gebied tot kort vóór Pierson's dood is verschenen. Hij las voortdurend, en steeds met de pen in de hand. Stapels cahiers berusten onder zijn papieren, alle gevuld met excerpten van gelezen boeken, en geschreven in het fraaie gelijkmatige handschrift, zonder veel doorhalingen of veranderingen, dat al zijn manuscripten kenmerkte.

Maar toch, eenige schoolsche of academische opleiding in de wetenschap, welke hij beoefende, heeft Pierson nooit genoten. Dit verklaart het frissche, onbevangene,

1 Teekenend in dit verband schijnt mij het feit, dat in Pierson's keurig verzorgde boekerij noch in zijn verdere nalatenschap eene ook slechts eenigermate volledige verzameling zijner tijdschriftartikelen en kleinere geschriften werd aangetroffen.

wat zijn werken doorlopend kenmerkt. Zonder daarom, waar dit voor zijn betoog noodig was, het verband met andere vraagstukken uit het oog te verliezen, leefde Pierson geheel in hetgeen op ieder oogenblik zijn aandacht vroeg; hij gaf zich daaraan volledig, zonder ooit tegen werk op te zien.

Dit overwegend primaire van Pierson's geestesaanleg gaf aan zijn arbeid ongetwijfeld groote bekoring, te meer waar hij een meester was in het uiteenzetten, ook van de ingewikkeldste vraagstukken, met een helderheid en elegantie als slechts weinigen gegeven zijn. Maar het bracht ook gevaren met zich. Wie zich steeds open houdt voor het ontvangen van nieuwe indrukken, het toetsen van eigen inzicht aan anderer strijdige meeningen, bewaart lenigheid in zijn denken en behoedt zichzelf voor eenzijdig doctrinarisme.¹ Maar hij loopt gevaar in zijn latere uitingen wel eens in strijd te geraken met vroegere, de vastheid van lijn te verliezen. En zijn aandacht in zóó sterke mate te concentreeren op het oogenblikkelijk object van zijn studie en onderzoek, als Pierson deed, zal aan de grondigheid en de blijvende beteekenis van dat onderzoek ongetwijfeld ten goede komen. Doch de kans bestaat, dat de constructieve eenheid van een breed opgezet werk van een dergelijken geestesaanleg schade ondervindt.

Niet altoos heeft Pierson deze gevaren weten te mijden. De systematiek van het Leerboek - trouwens, evenals de

1 Men vergelijke in dit verband de treffende karakteristiek door Pierson gegeven van Bagehot. (Verspr. Econ. Geschr. II bladz. 292). De starheid van overtuiging, waartegen hij herhaaldelijk had gewaarschuwd (zie ook bijv. in zijn studie over het physiocratisme, t.a.p. bladz. 158 en 206) heeft Pierson ook bij zichzelf voortdurend trachten te mijden, diep doordrongen als hij was van het betrekkelijke van alle menschelijk weten.

Grondbeginselen, meer een geordende reeks monografiën, dan een leerboek - is niet onberispelijk, wat Pierson wel eens onbillijke verwijten heeft bezorgd van hen, die zijn uitingen over eenig onderdeel der economie beschouwden buiten verband met het geheel en hem dan op gebreken meenden te betrappen, die in werkelijkheid niet bestonden¹. En de onbevangenheid waarmede Pierson tegenover zijn eigen werk bleef staan, endie hem er toe bracht het telkens weder anders op te zetten, ten einde zijn meening nog meer te verduidelijken, kon wel eens den indruk wekken van onstandvastigheid. Slechts zelden waren nieuwe uitgaven van zijn werken, bijgewerkte herdrukken van de vroegere zonder meer. Zijn Grondbeginselen werden na den eersten druk in twee geheel zelfstandige boeken gesplitst, en de verdere herdrukken van elk van deze onderscheiden zich op verschillende punten zeer wezenlijk van de vroegere.

Op de hoofdpunten echter is hij zich in zijn wetenschappelijk werk steeds getrouw gebleven. Wat aangaat zijn denkbeelden omtrent karakter en methode der staathuishoudkunde, handel en bankwezen, de sociale kwestie, onze koloniale politiek, ook omtrent het belastingwezen, vertoonen zijn opvolgende geschriften natuurlijk wel groei, maar is hij aan zijn oorspronkelijke denkbeelden toch blijven vasthouden. Laat mij dit, wat enkele hoofdpunten betreft, kort mogen toelichten.

Pierson is, zooals hierboven werd herinnerd, zijn maatschappelijke loopbaan begonnen met een studiereis naar Engeland en Amerika, en zijn studie op economisch gebied met het doorwerken der Engelsche classici. De voor-

1 Vgl. hierover de uitnemende beoordeeling van het Leerboek door Prof. Greven in de Gids van 1892.

liefde voor de economie van Britschen huize welke hem nimmer heeft verlaten, is echter uit deze uiterlijkheden niet te verklaren. Zij sproot voort uit aangeboren verwantschap van zijn geest met die der Engelsche economen.

In Engeland meer dan elders houden (vroeger trouwens meer dan thans) de beste werken over theoretische economie het verband met de praktijk des Jevens ten nauwste in het oog. Een boek als de Principles van Ricardo riekt niet naar de lamp. Het is de vrucht van het denken over economische vragen door iemand, die midden staat in de werkelijkheid, daarin een zeer actieve rol speelt.¹

Met de werken, om uit het heden voorbeelden te noemen, van Shield Nicholson, Smart e.a. is het evenzoo gesteld en zelfs de Principles van Marshall, hoe diep hier de theoretische doorvorsching van het economisch leven ook moge gaan, leveren telkens weer de treffende bewijzen van dat in stage voeling verkeeren van theorie en praktijk.

Daaraan had ook Pierson behoefte. Er is niets in hem van den abstracten geleerde, wien het bij zijn theoretisch onderzoek om de theorie en enkel deze te doen is. Een temperament als dat van Roscher (Verspr. Econ. Geschr. II 414 zoo treffend door hem geschetst) mocht zijn bewondering wekken, het trok hem niet aan. En evenmin zou hij er toe hebben kunnen komen om, zooals Pareto het deed, uit de algemeene theorie van waarde en prijsvorming, tegen den achtergrond van het economisch

1 In zijn brochure over 'die Theorie der städtischen Grundrente' (1909) welke hij merkwaardig genoeg geheel als een Ricardiaansche differentiaalrente opvat, schrijft von Wieser 'Ricardo gilt als hyperabstrakt; häufig bezeichnet man ihn als den entschiedensten Gegner der empirischen Forschung; die Schranke seiner Begabung dürfte indes eher darin liegen, dass er sich von der Wirklichkeit nicht genügend zu entfernen vermochte.'

motief, een einheitlich economisch, stelsel op te bouwen. Zijn theoretisch werken had altoos de praktijk als onmiddellijk doel. Geen arbeid zou Pierson te groot achten, die hem een beter aanpassing beloofde van de theorie aan de behoeften van deze.

Niet als zou hij ooit zijn theoretisch inzicht aan die behoeften ten offer hebben gebracht. Dat verbood hem zijn wetenschappelijk zelf-respect. Maar door deernis gedreven tot de studie van het economisch leven, met zijn schrijnende tegenstellingen van grooten overvloed en nijpend gebrek, stonden toch de eischen der praktijk hem steeds voor oogen. Hij moge, in zijn kritiek van Levy's Kathedersocialisme (Verspr. Econ. Geschr. I 268 e.v.), in het economisch overzicht aan Roscher gewijd (Verspr. Econ. Geschr. II 430) en in de inleiding van den eersten druk van het Leerboek, nog met nadruk het goed recht eener zelfstandige economische wetenschap hebben verdedigd, in den tweeden druk van het Leerboek laat hij dit standpunt varen en meent, dat het wetenschappelijk onderzoek wel degelijk mag voeren tot het geven van voorschriften voor de praktijk, mits men er aan indachtig blijve, dat aan die voorschriften de onderstelling ten grondslag ligt, dat het enkel gaat om de bereiking eener maximale stoffelijke welvaart.

Deze laatste meening paste m.i. veel meer bij Pierson's denkwijze dan de eerste. Abstracte economie lokte hem weinig, en het is niet toevallig dat bijv. de beide klassieke boeken door von Wieser aan het waarde-probleem gewijd, in zijn Leerboek niet worden genoemd, niettegenstaande Pierson aanstonds met het beginsel der grenswaarde-theorie was meegegaan. Men kan zelfs twijfel opperen of hij de volle draagwijdte van het nieuwe waardebeginsel wel heeft aanvaard. Geenszins blind voor de fouten van Ricardo, welke integendeel met groote klaarheid in

zijn studie over dezen pionier der economie werden blootgelegd (zie ook Verspr. Econ. Geschr. II 342), heeft Pierson toch van diens bekende pachtleer nimmer willen afstand doen. De juiste en m.i. afdoende kritiek door C. Menger er op geoefend, heeft hem evenmin van haar gebreken kunnen overtuigen, als vroeger de eveneens juiste bedenkingen van Boutron, welke hij in zijn economisch overzicht van 1867 (Verspr. Econ. Geschr. II 396) had vermeld, het hadden gedaan. Toch laat Ricardo's pachtleer zich in de grenswaardeleer niet invoegen. De differentiaalpacht is evenals de ondernemerspremie, een verschijnsel, welks verklaring ontoereikend is om de verdeling van het volksinkomen, voor zoover de twee groepen van deelgerechtigden, de grondeigenaars en de ondernemers, aangaat begrijpelijk te maken. Omgekeerd levert, voor wien die verdeling, uitgaande van de grenswaardeleer, heeft verklaard, de behandeling der zoeven genoemde premieverschijnselen geenerlei moeilijkheid meer op.

Waar zuiver theoretische vragen echter voor de oplossing van eenig vraagstuk behandeling eischten, ontweek hij ze geenszins en wat hij dan er van zeide werd gekenmerkt door een onovertroffen meesterschap in het uiteen zetten van moeilijke problemen op een wijze, zoo glashelder, dat zij voor ieder begrijpelijk werden en slechts de ingewijde kon weten, dat hier inderdaad een diepzinnig vraagstuk zijn oplossing had gevonden.

In zijn Levensbericht van Mees, die op zijn denken zoo grooten invloed heeft geoefend, schreef Pierson, daarbij ongetwijfeld ook aan zichzelf denkend, dat er zijn 'die tot hun levensideaal hebben gekozen voort te werken in zijn geest, naar zijn methode, met de nauwgezetheid en onbevangenheid, die hem eigen waren'. In één opzicht zou hij echter het voorbeeld van zijn meester niet volgen.

Mees had bij zijn leven weinig invloed geoefend, geen school gevormd, gevolg, deels van de soberheid op het dorre af, van zijn stijl, deels van het feit dat hij 'werkte nog meer aan de vorming van zijn geest, dan aan de opvoeding van zijn volk!'

Dit laatste nu was het juist wat Pierson begeerde wel te doen. De theorie moest de praktijk dienen, maar om dit te kunnen, ingang vinden zooveel mogelijk bij allen, die in de praktijk stonden, of de richting hielpen bepalen waarin deze zich zoude bewegen.

Deze praktische strekking van Pierson's werken gevoegd bij zijn warm medegevoel met de misdeelden onzer samenleving, zouden wellicht er toe hebben kunnen leiden, dat Pierson als een der eersten zich had aangesloten bij de denkbeelden der Duitsche historische school, gelijk zij, in het begin der zeventiger jaren van de vorige eeuw, in den Verein für Sozialpolitik en het kathedersocialisme tot uiting kwamen. Doch onzen uitnemenden Ricardokenner waren de werken der Engelsche classici te zeer in os et succum doorgedrongen; hij had te veel eerbied voor de economische theorie, vertrouwen ook in het licht dat zij nog verder over de vraagstukken van het economisch leven zou kunnen doen schijnen, om zich aan te sluiten bij een richting, welke behagen schepte in het hoonen eener door haar geteekende caricatuur der klassieke theorie en botweg de mogelijkheid loochende van het vinden van algemeene economische wetten, in den zin eener vaste opeenvolging van economische verschijnselen, door de werking der causaliteit aan elkaar verbonden. (Zie Pierson's beschouwing over economische wetten in Verspr. Econ. Geschr. I 230-240).

Daartoe was ook zijn inzicht in de groote waarde van de door de historische school verworpen deductieve me-

thode, in tegenstelling tot de schier onoverkomelijke bezwaren welke de inductie op het terrein der economische feiten ontmoet, te scherp. In dat opzicht zijn Pierson's denkbeelden, sedert hij in dat merkwaardige opstel van 1861, op 22-jarigen leeftijd geschreven, waarmee het eerste deel der *Verspreide Economische Geschriften* aanvangt, voor het eerst ze uiteenzette, in den loop der jaren niet veranderd. Telkens is hij er op teruggekomen: in zijn aan Roscher gewijd *Economisch Overzicht* van 1867, in zijn beide studiën over het kathedersocialisme, in zijn uitvoerige beschouwing van Marshall's *Principles*, in de inleiding tot zijn *Leerboek*. En steeds blijft, op naar mijn meening afdoende gronden, zijn conclusie dezelfde: de methode der economie moet de deductieve zijn, toegepast in den zin van Mill, d.w.z. uitgaande van de feiten en de vruchten der deductie, zooveel doenlijk, wederom toetsend aan de feiten.

Zijn werkwijze was m.a.w. van den beginne af aan en tot het einde toe die der Engelsche economie. Maar dankbaar waardeerde hij de moeite, die de Duitschers zich gaven ter vermeerdering van onze feitenkennis op economisch gebied, en dat hun arbeid in dit opzicht hier te lande zoo weinig waardeering vond, trachtte hij in zijn studie over Roscher te verklaren maar tevens te verhelpen. Een goed deel van zijn arbeid was er dan ook op gericht onze kennis van economische feiten te verruimen. Zijn *Leerboek* brengt er doorlopend de bewijzen van; ik herinner slechts aan de hoofdstukken over de voortbrenging en het grondbezit en aan die over het munt- en bankwezen in verschillende landen; voorts aan zijn moeitevolle studiën ter verklaring van de middeleeuwsche rekenmunten en aan zoo menig ander opstel in de *Verspreide Economische Geschriften* opgenomen (over Oud Athene,

de Iersche landwetten, Sicilië, de Russische mir, de pest van 1348, de beweerde goudschaarschte, het woningvraagstuk in Britsche steden enz.) In waarheid, men mag vragen, wiens prestatie hier te lande op het gebied der historische economie ook maar in de verte te vergelijken is met die van dezen overtuigden bestrijder van hetgeen men 'de historische school' pleegt te noemen?

In dit verband moet ook nader gewezen worden op hetgeen Pierson deed voor de ontwikkeling der Nederlandsche statistiek. Driemaal heeft hij die ontwikkeling met krachtige hand bevorderd. Eerst als hoogleeraar aan de Amsterdamsche universiteit, toen het aan zijn initiatief te danken was, dat de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, gesteund door het Amsterdamsch gemeentebestuur, hetwelk naast Pierson een buitengewoon hoogleeraar in de statistiek benoemde en gratis lokaliteit beschikbaar stelde, in 1884 tot vestiging van een Statistisch Instituut overging. De ordinarius in de economie, die sedert 1877 geheel kosteloos zich met het professoraat in de Economie en de Statistiek had belast, mocht inderdaad aan de gemeente eenige eischen stellen! De tweede maal in 1892, toen Minister Tak op het voorstel van Pierson inging om, nu het particulier Statistisch Instituut buiten machte was gebleken om aan onze Nederlandsche statistiek de zoo noodige eenheid en ontwikkeling te verzekeren, van rijkswege de organisatie der statistiek ter hand te nemen. Wel dorst de regeering destijds de vestiging van een Centraal-Bureau voor de Statistiek nog niet aan. Maar in de Centrale Commissie voor de Statistiek, die werd toegerust met een klein onder den secretaris werkend bureau, was toch de kiem gelegd waaruit zich een deugdelijke organisatie der Nederlandsche statistiek kon ontwikkelen. En toen het geviel, dat

de eerste voorzitter der Centrale Commissie voor de Statistiek tijdens Pierson's tweede ministerie kwam te overlijden, was het wederom Pierson, die zijn ambtgenoot van Binnenlandsche Zaken overtuigde van de noodzakelijkheid om deze gelegenheid te benutten, tot het thans in het leven roepen van het Centraal Bureau, waarop hier te lande reeds zoo lange jaren was aangestuurd. De snelle ontwikkeling der statistiek, welke op deze reorganisatie van 1898 volgde, was Pierson een reden tot groote voldoening, en na den dood van den tweeden voorzitter, Mr. A. Kerdijk, heeft hij, vroeger, van 1895-97, reeds lid der Commissie, enkele jaren als voorzitter rechtstreeks aan die ontwikkeling willen medewerken, tot zijn gezondheid hem noopte in 1907 het voorzitterschap neer te leggen.

Neen waarlijk, zijn besliste keuze ten gunste van de deductieve methode heeft hem in eerbied voor de feiten niet doen te kort schieten. Maar die feiten moesten worden beschouwd in het licht der theorie, door haar worden verklaard en begrijpelijk gemaakt. 'Statistiek, schrijft hij (Verspr. Econ. Geschr. I 280), verklaart nooit iets, maar heeft altijd verklaring noodig.'

Groote eenheid is er in Pierson's beschouwingen over en toepassingen van de methode der staathuishoudkunde. Eenheid niet minder is het kenmerk van wat hij heeft geschreven over handel en bankwezen als onderdeelen van de maatschappelijke voortbrenging.

Wellicht komt de eigenaardige beteekenis van Pierson als econoom hierin het duidelijkst uit, dat hij, werkend in een tijd toen de verdeeling van het volksinkomen schier uitsluitend de aandacht in beslag nam, niet ophield te betoogen, dat bovenal de voortbrenging moest worden bevorderd, ook omdat haar ontwikkeling onvermijdelijk tevens een betere

verdeeling zoude tengevolge hebben. Zooals Smart het eens geestig uitdrukte, de billijke verdeeling van een dunne boterham is een schoone zaak; maar valt een groot brood te deelen, dan kunnen allen verzadigd worden, ook al zou zijn te bewijzen, dat een gulzigaard wat meer had weten te bemachtigen, dan hem in billijkheid toekwam.

Pierson was te allen tijde bereid aan maatregelen van sociale politiek die met ernst werden aanbevolen, zijn aandacht te schenken. Doch de eerste toets welke hij ze aanlegde, was de vraag naar den invloed dien zij op de voortbrenging zouden hebben.

Uit dit oogpunt, de bevordering van de voortbrenging, beschouwde hij ook den handel. Zijn afkeer van het beschermend stelsel grondde zich op verschillende overwegingen: op het bederf der algemeene zedelijkheid, dat dreigt, wanneer de staat zijn machtsmiddelen beschikbaar stelt tot het heffen van belastingen, die op onmiddellijke bevoordeeling van bijzondere personen uitloopen;

op de bezwaren, welke inzonderheid voor een klein land, met een geografische ligging als het onze, in internationaal opzicht van hooge invoerrechten te duchten zijn;

op den ongelijkmatigen druk der lasten door de protectie opgelegd aan verschillende groepen van consumenten, den slechten invloed dien zij, toegepast ook op artikelen van algemeen verbruik, derhalve oefent op de verdeeling van het volksinkomen;

en op de schadelijke werking van protectie op de voortbrenging in het land, dat haar toepast, zoowel omdat bevoordeeling van den een noodwendig leidt tot benadeeling van den ander (daar immers een geheel algemeene volkomen gelijkmatige bescherming van allen ondenkbaar is), als wegens den verdoovenden invloed, die een wegneming, althans afstomping van den prikkel der buitenlandsche mededinging

moet oefenen op de beschermde bedrijfstakken, alsook eindelijk omdat er een nauw, onverbrekelijk verband bestaat tusschen in- en uitvoer, waardoor hetgeen strekt tot vermindering van den eenen ook den anderen moet benadeelen, zoodat protectie geen vermeerdering geeft van werkgelegenheid, doch slechts verplaatsing daarvan in ongewenschte richting teweegbrengt.

Van deze overwegingen nu wogen de laatste bij hem het zwaarst. Hij heeft het inzicht in de juistheid van dit onderdeel der theorie telkens en telkens weder bij zijn landgenooten trachten te verscherpen. Toen in 1885 zijn leerlingen en oud-leerlingen den gevierden leermeester bij zijn afscheid van de academie een huldeblijk hadden aangeboden, werd dit door Pierson beantwoord met de toezending aan alle deelnemers van een brochure¹, waarin hij zijn bestrijding van het protectionisme nog eens beknopt had samengevat. Hij hechtte eraan dat hetgeen hij hen op dit punt gedoceerd had, in een hem bevredigenden vorm door hen zou worden bewaard.

De wijze waarop de theorie van den handel en van den arbeidsprijs door hem in zijn Leerboek is uiteengezet, behoort stellig tot het beste wat over dit onderdeel der economie in binnen- of buitenland is geschreven. Doch het was hem niet genoeg enkel de theorie van den internationalen handel te hebben volmaakt, hij wenschte ook een praktische propaganda voor de handhaving der beginselen van den vrijhandel hier te lande te organiseeren. Met Mr. M. Mees en Mr. C.J. Sickesz riep hij in het najaar van 1896 te Utrecht een kleinen kring van overtuigde freetraders samen, om den grondslag te leggen van de sedert zoo bloeiend geworden vereeniging 'Het Vrije Ruilverkeer'.

1 Sedert opgenomen in de Grondbeginselen.

En het was een in waarheid bezielende rede, waarmede hij, met het oog op de toen nog bestaande strooming ten gunste der wederinvoering van graanrechten, die het brood, ook dat van den arme, zouden duurder maken, zijn geestverwanten opriep tot den 'strijd voor de heilige zaak van den vrijhandel'. Pierson's keurige welsprekendheid had over het geheel een gemoedelijk overredend karakter; slechts zelden mengde zich in den toon waarop hij sprak een accent van hartstocht. Maar het verzet tegen graanrechten was niet enkel op theoretischeconomische gronden hem onafwijsbaar; hier dreigde een schandelijke bevoorrechtiging van den grondeigendom, ten koste van de broodverbruikers, waaronder de minder bevoorrechteten de groote meerderheid vormen. En daartegen kwam zijn geheele ziel in opstand. Op zulke oogenblikken was zijn woord inderdaad meeslepend.

Het was voor zijn vrienden, die wisten hoe Pierson ook geen oogenblik in zijn overtuiging betreffende den vrijhandel is geschokt geweest, een pijnlijke noodzakelijkheid, op grond juist van de beginselen van den freetrade, stelling te moeten nemen tegen het ontwerp tot verhooging van ons tarief van invoerrechten in het jaar 1900 door hem ingediend. Zoo gaarne hadden zij dit ontwerp zien in portefeuille blijven, voorziende welk misbruik van de indiening door dezen minister zou worden gemaakt door de protectionisten, ter bestrijding van den vrijhandel met een beroep op Pierson zelf. Pierson, versterking van 's rijks middelen noodzakelijk keurende, en van oordeel dat thans de indirecte heffingen aan de beurt waren voor verhooging, was daartoe niet te bewegen. Had hij kunnen voorzien, dat het niet eens in de afdeelingen der Tweede Kamer zou worden behandeld, omdat de bevredigende loop der middelen voorshands verzwaring

van belastingdruk overbodig maakte, hij zou het ontwerp zeker hebben teruggehouden. Doch zooals gezegd, durfde hij het gewone accres der middelen niet afwachten, alvorens een voorstel tot voorziening in het te kort aanhangig te maken. Voor 'het Vrije Ruilverkeer' bleef toen geen keus, en in een motie sprak de vereeniging uit, dat het ontwerp de historische lijn onzer handelspolitiek dreigde om te buigen en dus afkeuring verdiende. Die motie kan den stichter van 'het Vrije Ruilverkeer' niet anders dan hoogst onwelgevallig zijn geweest. Een bewijs echter van de hoogte zijner persoon is het, dat desondanks ook zelfs geen tijdelijke verkoeling intrad in zijn verhouding tot degenen, die in dezen zich tegenover hem hadden geplaatst.

Pierson heeft na zijn aftreden als minister, in een opstel over 'fiscale en beschermende invoerrechten', in de Economist van 1902, zijn standpunt in deze zaak toegelicht. Erkend moet worden, dat door hem de strijd voor vrijhandel nooit gevoerd is in dezen zin, dat hij bij wetslagen moest uitloopen op een volledig porto franco (behoudens equivaleerende rechten van in het binnenland aan accijns onderworpen goederen, of rechten die een zuiver fiscaal karakter dragen, daar zij, geheven van binnenslands niet te produceeren goederen, zooals koffie, thee, zuidvruchten en dergelijke, met geen mogelijkheid beschermend zouden *kunnen* werken), en dat zijn ontwerp dus geenszins in strijd was met zijn vroegere geschriften over het onderwerp. Doch aan den anderen kant kan moeilijk worden geloochend, dat een opvatting van den term 'fiscaal invoerrecht' in den zin zooals dat door Pierson was geschied, een opvatting, waarbij het al dan niet beschermend karakter van een invoerrecht grootendeels afhankelijk is van de bedoeling des wetgevers, in niet

geringe mate gevaar deed ontstaan voor een ontarding van den principieelen strijd voor den vrijhandel in een twisten over, moeilijk nauwkeurig vast te stellen, bedoelingen van den wetgever, en over cijfers betreffende de hoogte waartoe, zoo noodig, het tarief zou mogen worden opgevoerd, zonder dat het beschermend zou moeten heeten.

Wat Pierson's denkbeelden inzake de muntkwestie betreft, is in den loop der jaren daarin tweemaal wijziging gekomen¹. Aanvankelijk is hij, terecht overtuigd dat volstreekte waardevastheid van eenig goed, welk ook, in zijn ruilverhouding tot alle overige goederen en diensten gezamenlijk een onbereikbaar ideaal is te achten, van oordeel geweest, dat een constante waardeverhouding tusschen goud en zilver onbereikbaar moet heeten, en dus hij aanneming van den dubbelen standaard, steeds gevaar zou dreigen, dat het eene metaal door het andere, gedeprecieerde, uit de circulatie werd verdreven. Eenheid van standpenning was het die hem daarom destijds het meest begeerlijk scheen (zie bv. Verspr. Econ. Geschr. II 18 en 36). Later, onder Mees' invloed, werd hij echter tot het bimetallisme, mits door een groot aantal staten gelijkelijk aanvaard, be-

1 Nu daargelaten zijn, later door hem prijsgegeven, meening, dat Ned. Indië, toen het moederland tot den gouden standaard overging, den enkelen zilveren standaard had kunnen behouden. Dit gevoelen, in het eerste zijner 'twee adviezen over muntwezen' in 1874 door hem tegen den heer N.P. van den Berg verdedigd, is door den wetgever niet gevolgd, en de geschiedenis heeft sedert ook Pierson tot de overtuiging gebracht, dat terecht destijds, in het belang zoowel van moederland als van kolonie, munteenheid tusschen beide is tot stand gebracht. Of men intusschen niet te ver is gegaan door de Indische munten zelfs niet uiterlijk te onderscheiden van de moederlandsche is een vraag, waarop ik hier niet kan ingaan, en waarvan slechts te hopen valt, dat zij nimmer bevestigend zal behoeven te worden beantwoord.

keerd. Men kent het gelukkig beeld van de communiceerende vijvers van grooten inhoud, waarmede hij de monetaire voordeelen van het op ruime schaal ingevoerd bimetallisme schetste. Sedert echter de overgang van steeds meerdere landen tot den gouden (resp. hinkenden) standaard de oorspronkelijke waardeverhouding tusschen goud en zilver al meer ten ongunste van het zilver wijzigde, en het dus vrijwel onmogelijk werd bij eventueele invoering van het bimetallisme een verhouding vast te stellen, die niet in ernstige mate aan rechtmatige belangen te kort deed, verloor Pierson de sympathie voor den dubbelen standaard, en dit te meer omdat tusschen bimetallisten en protectionisten, in de jaren volgend op de groote daling der graanprijzen, banden begonnen te worden geknoopt, die voor eerstgenoemden, voor zoover vrijhandelaars, bedenkelijk konden worden. In zijn studie over 'goudschaarschte', in de Gids van 1894, neemt Pierson van het bimetallisme feitelijk afscheid. Wel bleef hij het ook daarna verdedigen tegen de theoretisch onjuiste aanvallen waaraan het had blootgestaan. Doch het was praktisch onverwezenlijkbaar geworden, en het lag niet in Pierson's aard om aan utopiën aandacht te blijven schenken.

Alvorens af te stappen van Pierson's beschouwingen over de noodzakelijkheid om, in het belang van den socialen vrede bovenal de productie te verruimen, wil ik er op wijzen, dat zij ook zijn oordeel over den grondeigendom en zijn houding in de koloniale vraagstukken hebben beheerscht. In zijn studiën over de Iersche landwetten, over de dorpsinstellingen in Rusland, in zijn Leerboek, is het telkens het antwoord op de vraag, hoe zal de bodem het ruimst tot de voortbrenging kunnen bijdragen, waardoor zijn oordeel over regeling en verdeling van het grondbezit wordt bepaald. Evenzoo is zijn bestrijding van het

cultuurstelsel op Java, welke reeds in 1867 door hem werd geleverd, en in ruimeren zin zijn standpunt tegenover de koloniën, zeker voor een goed deel uit ethische motieven te verklaren, doch niet minder uit zijn vaste overtuiging, dat voor Java in de eerste, tweede en derde plaats verhooging van de productiviteit noodig is, om de daar zoo snel toenemende bevolking voor hongersnood te bewaren.

Die grondgedachte, dat de productieve krachten moeten worden versterkt, kapitaalvorming bevorderd en kapitaalvernietiging tegengegaan, in het belang van de leniging van de sociale nooden, is in waarheid als een roode draad door al zijn werken heengeweven, en kenmerkt ze.

Deze nooden wogen hem het gansche leven door zwaar op het hart, en ik geloof niet mis te tasten, wanneer ik meen, dat van hem gelden mag hetgeen hij van Marshall getuigt (Verspr. Econ. Geschr. II 522): gemoedsaandoeningen hebben hem tot economische studiën gedreven. Hoe bitter kon hij oordeelen over de koude zelfgenoegzaamheid, waarmede velen den domper zetten op de pogingen, die worden aangewend om tot sociale verbetering te komen. Zeker, ook Pierson wilde die pogingen kritisch toetsen alvorens ze goed te keuren, en allerlei welmeenende kwakzalverij op sociaal gebied vond in hem een principieel bestrijder, geenszins bereid te wijken, voor hetgeen de waan van den dag gelieft aan te prijzen. Maar het onderzoek werd toch gedragen door de hoop te vinden, niet een oplossing der sociale kwestie - beter dan wie ook wist Pierson dat deze niet is een door een enkel middel tot oplossing te brengen probleem - doch iets wat haar minder schrijnend maken mocht. Men moest de bezwaren, welke het denken over het economisch leven hem had doen kennen

uit den weg kunnen ruimen, maar slaagde men daarin, dan zou Pierson bereid zijn geweest zelfs het socialisme te aanvaarden.

In dezen zin moet zijn bekende uitspraak over het socialisme, dat het een stelsel is in den strijd waartegen men moest wenschen verslagen te worden (Leerboek II 109), en de tegemoetkomende houding door hem in de Kamer tegenover de socialisten aangenomen, die hem wel eens verweten werd, worden verstaan. Hij verlangde overtuigd te worden dat de bezwaren tegen het socialisme, die hij in zijn Leerboek en later nog eens in zijn voortreffelijk opstel over 'het waardeprobleem in eene socialistische maatschappij' zoo helder had uiteengezet, in de praktijk zouden ondervangen kunnen worden; en vooral dat de productie geen schade zou ondervinden van invoering van den gedroomden heilstaat. Zoolang hij die overtuiging niet bezat moest hij het socialisme bestrijden, ook al betreurde hij verzet te moeten kweken tegen een richting, die pretendeert de armoede te kunnen uitbannen uit de samenleving.

Het was echter geen principiëel verzet tegen bemoeiing van den staat met de voorwaarden waaronder het volksinkomen voortgebracht, of met den voet waarop het tusschen de deelhebbers aan de voortbrenging verdeeld zou worden. Zijn eerste meer belangrijke geschrift (de Toekomst der Nederl. Bank) was gewijd aan een betoog ten gunste van breideling der onbepaalde concurrentie met betrekking tot een onderdeel der maatschappelijke voortbrenging, en ook op het gebied der engere sociale politiek toonde hij zich reeds vroeg van een weloverwogen, doch tevens krachtig, ingrijpen van den staat geenszins afkeerig. De staat is naar zijn aard een groote macht; waarom deze ongebruikt te laten, waar het geldt de bestrijding van

sociale misstanden, indien de kans groot is, dat door staatsusschenkomst veel kwaad gekeerd en maatschappelijke verworping voorkomen kon worden? Voor de nadeelen van staatsinterventie was Pierson ongetwijfeld niet blind. Men moest die vol doen wegen, doch bleken de nadeelen van staatsonthouding in eenig geval grooter, dan waren er geen principiëele bezwaren, die hem konden weerhouden met volle overtuiging voor staatsusschenkomst te pleiten.

Door de Vereeniging tot Bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland was in hare algemeene vergadering van 1878 besloten een Commissie te benoemen ter beantwoording van de vraag in hoever de invoering van een wet op den arbeid in Nederland wenschelijk ware. Bij de samenstelling der Commissie zou samenwerking worden gezocht met de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, voor welke laatste de hoogleeraren Greven en Pierson, laatstgenoemde tevens als rapporteur, zitting kregen in de Commissie. Welnu, in het onder dagteekening van 26 Februari 1880 uitgebracht rapport verdedigt Pierson met warmte het beginsel van den wettelijken leerplicht, en een arbeidswet tot beteugeling van kinderarbeid, die in sommige opzichten veel verder zou zijn gegaan dan onze bestaande wet. Enkele jaren later, in 1887, hield Pierson in het Haagsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een destijds veelbesproken rede over de sociale quaestie.¹ Scherp werd tegen protectionisme en socialisme in deze rede positie genomen. Doch tevens werd met nadruk op 'een doortastende wetgeving tegen overmatigen arbeid van vrouwen en jeug-

1 Bij P.N. van Kampen en Zoon in druk verschenen.

dige personen' en andermaal op leerplicht aangedrongen.

Bij de voorbereiding van sociale wetgeving echter moest de wetenschap der staathuishoudkunde hare onmisbare voorlichting geven. Kwamen verlangde maatregelen tot verbetering van de positie der arbeiders in strijd met wat zijn wetenschappelijk onderzoek hem had geleerd nopens de causale betrekkingen op dit gebied, (men denke aan de bestrijding van vaste loonminima, in het praeadvies in 1895 door hem aan de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek geleverd) dan waren zij veroordeeld. Kan de economie aantoonen, dat de algemeene voortbrenging van eenigen maatregel schade zou lijden, dan moest daarvan worden afgezien. Nooit mochten enkel gevoelsargumenten het optreden van de overheid bepalen, en vooral ook, nooit mocht worden voorbij gezien dat de sociale kwestie voor een overwegend deel een zedelijke is.

Juist daarom was zijn belangstelling in de woningwet, tijdens zijn tweede ministerie tot stand gebracht, zoo groot. Welk een invloed ten goede, vooral in zedelijk opzicht, gaat er niet uit van een behoorlijke, aan redelijke eischen van hygiène en geriefelijkheid voldoende woning! En hoe moet de jammerlijke misstand op dit gebied, ons door vroegere geslachten nagelaten, onvermijdelijk tot verwildering van het volk leiden!

Maar de verbetering der volkshuisvesting behoort op zuiver economische grondslagen te worden nagestreefd. De geweldige omvang van hetgeen hier te doen valt, sluit van zelf dat terrein voor de bedeelende philanthropie.

Zoo kreeg de economie in Pierson's oog wijding door de taak die haar was opgelegd: de onder een geweldig welvaartstekort gebukt gaande menschheid middelen te wijzen om er althans de scherpe kanten van af te slijpen, en haar te behoeden voor het inslaan van

verkeerde paden bij den strijd tegen dit tekort, welke strijd het eigenlijk wezen van gansch het economisch leven uitmaakt.

Ook op het gebied der finantiën was dit de taak waarvoor de economie zich gesteld zag, een belastingregeling te ontwerpen zoodanig, dat natuurlijk in de eerste plaats de Staat het noodige ontving, doch tevens de voortbrenging niet werd bemoeilijkt, en eindelijk onbillijkheden in de verdeling der opgelegde lasten werden vermeden of, waar zij nog voorkwamen, opgeruimd. De evolutie welke Pierson's denkbeelden op belastinggebied hebben ondergaan, is slechts het zich steeds scherper bewust worden van de eischen welke uit deze drie beginselen moesten voortspruiten. Welk een voldoening gaf het hem, in zijn groote belastinghervorming van 1892-1894, die door een herziening van de personeele belasting (door zijn opvolger tot stand gebracht) en door een hervorming van de grondbelasting (tijdens zijn eerste ministerie door hem voorgesteld, doch niet afgedaan) had voltooid moeten worden, deze beginselen in onze wetgeving tot verdere doorwerking te brengen, ondanks veel openlijken en bedekten tegenstand. Pijnlijke ervaringen zijn hem in die dagen niet gespaard. Doch zij deerden hem weinig daar hij zich door een groot beginsel gedragen voelde, en bovendien, dank zij zijn blijmoedig optimisme ten opzichte van menschen, veel, wat anderen zou hebben gegriefd, onopgemerkt aan hem voorbijging. Zoo kon hij in enkele jaren de drukkende, ongelijkmatig werkende, en met het beginsel der beroepsvrijheid strijdige, patentbelasting doen vervangen door een belasting op de bedrijfsinkomsten, welke, met de even te voren door hem ingevoerde vermogensbelasting, de algemeene inkomstenbelas-

ting zou vormen, die voorgangers telkens te vergeefs hadden getracht in ons stelsel van rijksfinantiën in te passen; kon hij, in verband hiermede, den zeepaccijns geheel en den zoutaccijns voor twee derden afschaffen en de mutatierechten bij verkoop van onroerend goed evenals de hypotheekrechten verlagen en beter regelen.

Ik zou verre de grenzen van dit levensbericht overschrijden, indien ik bij de belastinghervorming tijdens zijn eerste ministerie, en bij zijn verdere bemoeiingen op het gebied der staatkunde, in de drie tijdperken van zijn leven waarin hij daaraan actief en rechtstreeks deelnam, ook maar eenigszins in bijzonderheden wilde stilstaan¹, en moet het mij dus ontzeggen er hier nader op in te gaan. Pierson heeft het leven in de politiek nooit gezocht of begeerd, doch toen de omstandigheden er hem ondanks zichzelf gebracht hadden, heeft hij zijn gaven in vollen omvang dienstbaar gemaakt aan het streven, om ook daar de ontwikkeling der volkswelvaart met kracht te bevorderen, en de liberale beginselen, welke in de laatste halve eeuw te dezen opzichte hun heilzame werking zoo duidelijk hadden doen gevoelen, steeds meer ingang te verschaffen.

Niet in de eerste plaats echter als politieke figuur zal Pierson blijven leven. Zijn groote, onvergankelijke verdiensten, welke hem ook naar het oordeel van mannen als Von Böhm Bawerk, Marshall en C. Menger² voor

- 1 Voor wat zijn eerste ministerie betreft is dit geschied in het werk van den heer G.M. Boissevain 'de jongste belastinghervorming in Nederland'. Uitgegeven door P.N. van Kampen & Zoon, 1894.
- 2 Herinnerd moge hier worden aan Menger's mededeeling, dat, dank zij Pierson's werken, 'eine nicht mehr ganz kleine Gemeinde von älteren und jüngeren (deutschen) Volkswirten' de Nederlandsche economische geschriften 'mit Eifer liest und beachtet', en aan zijn uitspraak, 'dasz wir (Pierson's Schriften) ohne eine Lücke in unserem Wissen zu empfinden, nicht wohl übergehen konnten.' (Rechtsgeleerd Magazijn, 1890, bladz. 269 en vlgde).

altoos een plaats verzekeren onder de eerste economen van zijn tijd, liggen op het gebied der wetenschap. Hoe geheel anders, hoe veel dieper is, de heer d'Aulnis heeft er in zijn Levensbericht van Pierson te recht op gewezen, reeds aanstonds in de eerste geschriften van Pierson (ik denk aan: 'de logica der staathuishoudkunde', 'de toekomst der Nederlandsche Bank', 'de grondslagen van Ricardo's stelsel' en zooveel meer) de behandeling der economische problemen door hem opgevat, dan destijds nog gebruikelijk was! En dat hij bijna een halve eeuw lang het economisch denken in ons land heeft gevormd en beheerscht, is naast de groote wetenschappelijke waarde van zijn werken, bovenal te danken aan de nobele onbaatzuchtige persoonlijkheid, die uit elken regel, dien hij schreef, ook, en niet het minst, uit de polemieken door hem gevoerd, den lezer tegen trad.

De adel van zijn gemoedsleven zonder kreuk of plooi moest allen die het voorrecht hadden met hem in aanraking te komen wel onmiddellijk treffen. Bestrijding heeft Pierson, hoe kan het anders, soms gevonden, vijanden heeft hij nooit gehad. En wel niemand, wien hij vergunde in enger verkeer met hem te treden, die niet, aan Pierson terugdenkende, met innige dankbaarheid zal moeten getuigen, dat hij zijn denken zuiverder, zijn kennis omvattender, en in ruimeren zin zijn leven rijker gemaakt heeft.

Laat mij deze te korte schets van een gezegend leven van harmonische eenheid tusschen willen en kunnen, gewijd aan den dienst van een hoog ideaal, mogen eindigen met een citaat uit den afscheidsbrief, door Marshall den

21sten December 1909 tot den stervenden vriend gericht, waarmede hij hem enkele dagen vóór zijn dood nog heeft willen verkwikken: 'You are one of those to whom it has been given to make the whole world better, than it would have been if you had not been born into it The world will class you with A. Smith the thinker, the patriot and the cosmopolite'

Groningen, 26 April 1911.

C.A. VERRIJN STUART.

Chronologie van Mr. Pierson's geschriften.

- 1857 (Kwestieus). De katoenindustrie en het Tolverbond. *Economist*.
 Brand en brandverzekering. *Economist*.
 Over de politie in Londen. *Economist*.
- 1859 De handel en het bankwezen van den staat Louisiana. *Sloet's Tijdschrift*.
- 1860 Boekbeoordeeling van: Jhr. Mr. W.F. Gevers Deynoot, Aanteekeningen op een reis door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika en Canada. *Gids*.
- 1861 De logica der Staathuishoudkunde. (Niet in den handel.)
 Boekbeoordeeling van J.L. Motley, Causes of the civil war in America. *Gids*.
 Boekbeoordeeling van A. de Gasparis, Un grand peuple qui se relève, les États-Unis en 1861. *Gids*.
- 1862 Boekaankondiging van A.V.S., Is de emancipatie der slaven in onze West-Indische bezittingen tijdig? en van J. van der Smissen, over de emancipatie der slaven. *Gids*.
 Idem van Wilh. Roscher, Ansichten der Volkswirthschaft aus dem geschichtlichem Standpunkte. *Gids*.
- 1863 De toekomst der Nederlandsche Bank (brochure).
 Boekbeoordeeling van J.L. de Bruyn Kops, Beginselen der Staathuishoudkunde. *Gids*.
- 1864 De wetenschap der volkswelvaart. Handleiding voor het M.O. (Niet in den handel).
 Het begrip van volksrijkdom. *Gids*.
 De grondslagen van Ricardo's stelsel. *Gids*.
 Vertaling van Goschen, de Wisselkoersen (brochure).
- 1865 Bankwezen, terugblik op 1864. *Economist*.
 Bankwezen, de banken te New York. *Economist*.
 Vrijheid of beperking? *Gids*.
- 1866 Bankwezen, terugblik op 1865. *Economist*.
 Arbeidersvereenigingen. *Economist*.
 Dr. Sam. Sarphati. *Economist*.
 Waarde en productiekosten. *Economist*.
 Bijdrage tot de geschiedenis der economische studiën in Italië gedurende de 17de en 18de eeuw. *Economist*.
 Friedrich List en zijn tijd. *Gids*.

- 1867 De dorpsinstellingen in Rusland. *Tijdschrift voor Ned. Indië*.
Bankwezen, terugblik op 1866. *Economist*.
Staatsuitgaven en nationaal verbruik. *Economist*.
Economisch overzicht I. *Gids*.
Voorlezingen over het cultuurstelsel (1868 in druk verschenen en 1877 onder den titel Koloniale Politiek herdrukt).
Boekbeoordeeling van N.P. van den Berg, Banken en Bankwezen in Britsch-Indië. *Gids*.
- 1868 Economisch overzicht II. *Gids*.
Het Indische administratief tekort en het consignatiestelsel. *Tijdschrift voor Ned. Indië*.
- 1869 Economisch overzicht III. *Gids*.
Rapport aan de Vereen. voor Fabr. & Handw.-nijverheid over het economaat St. Jacob te Mechelen.
Boekaankondiging van Mr. Keuchenius en zijn wederpartijders door Mr. Groen van Prinsterer. *Tijdschrift voor Ned. Indië*.
- 1870 Twee verschijnselen op onze geldmarkt. *Economist*.
Een economische blik op Oud-Athene. *Gids*.
Boekbeoordeeling. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Jubelband I, 1870. *Gids*.
- 1871 Vier rapporten, geschreven voor eene commissie ter bestudeering van ons belastingwezen. (Niet in den handel).
De Inkomstenbelasting. *Gids*.
Java en de koloniale kwestie (Bibliotheek van volksvoordrachten, tweede reeks n°. 3).
- 1872 Armverzorging. *Gids*.
- 1873 De nieuwe regeling der landrente op Java. *Tijdschrift voor Ned. Indië*.
Nog iets over de landrente in Bombay. *Tijdschrift voor Ned. Indië*.
- 1874 Aanteekeningen bij de vertaling van P. Leroy Beaulieu's la question ouvrière. De aanteekening over 'werkstakingen en arbeidsloonen' is, in duitsche vertaling, ook verschenen in den jaargang 1876 van de Zeitschrift für Staatswissenschaft.
Twee adviezen over muntwezen (brochure).
Boekbeoordeeling van N.P. van den Berg, de muntquaestie met betrekking tot Indië. *Gids*.
- 1875 Vergelijkende Sociologie. *Gids*.
Het stelsel van metaalaankopen tot vasten prijs door centraalbanken. *Staatkundig en Staathuish.* Jaarb.
Grondbeginselen der Staathuishoudkunde I, eerste druk.
- 1876 Grondbeginselen der Staathuishoudkunde II, eerste druk.
Kapitaalbehoeften en internationaal verkeer. *Economist*.
Boekbeoordeeling van H. Cernuschi, la monnaie bimétallique. *Gids*.
- 1877 W. Bagehot. *Gids*.
- 1878 Het kathedersocialisme. *Gids*.
De crisis van 1873. *Economist*.

- De suikeraccijns. *Gids*.
 Boekbeoordeeling van W. Vissering, on chinese currency. *Gids*.
 1879 Werkkring en methode der staathuishoudkunde. *Gids*.
 Een theorie van Ricardo. *Economist*.
 Belasting naar den welstand. *Economist*.
 Inleiding der 6e Volksstelling in de Vereeniging voor de Statistiek in
 Nederland.
 Boekbeoordeeling L. Cossa, Guida allo studio dell' Economia politica
 etc. *Gids*.
 1880 Rapport aan de Vereen. v. Fabr. & Handw.-nijverheid over de wet op
 den kinderarbeid.
 Het physiocratisme. *Economist*.
 1881 De muntkwestie. *Gids* (ook in Holtzendorff's Deutsche Zeit- und
 Streitfragen Jahrg. XI Heft 162 verschenen).
 Belastinghervorming. *Gids*.
 1882 De Iersche landwet. *Gids*.
 1883 Met Dr. A. Vrolik: la situation monétaire des Pays Bas, en:
 Beschouwingen over de nadere voorzieningen omtrent het muntwezen
 (brochures).
 De waardeveranderingen van het goud sedert de Californische en
 Australische ontdekkingen. *Staatkundig en Staathuish.* Jaarb.
 1884 Leerboek der Staathuishoudkunde I, eerste druk.
 1885 Levensbericht van Mr. W.C. Mees, in de Koninklijke Akademie van
 Wetenschappen.
 Inleiding over daling der graanprijzen in Vereen. v.d. Stat. in Nederland.
 1886 Een woord over de Indische suikercrisis (brochure).
 Grondbeginselen der Staathuishoudkunde. Nieuwe bewerking.
 1887 Het Indische muntwezen en de belangen der planters. *Economist*.
 De sociale kwestie. Nutslezing (brochure).
 Depressie in handel en nijverheid. Koninklijke Akademie van
 Wetenschappen.
 1888 Het verband tusschen in- en uitvoer. (Met een repliek aan Mr. J.G.
 Schölvinck). *Economist*.
 De progressieve inkomstenbelasting. *Economist*.
 Boekaankondiging van Mr. Cort van der Linden, Leerboek der finantiën.
Gids.
 Idem van Knapp, Die Bauernbefreiung. *Economist*.
 1889 Het warrantstelsel. Praeadvies voor de Nederlandsche
 Juristenvereeniging.
 Inleiding over de Agricultural Holdingsact in de Vereen. voor de
 Statistiek in Nederland.
 Boekaankondiging van Mr. Quack, de socialisten, en van Mr. Beaujon,
 Handel en Handelspolitiek. *Economist*.
 Idem van E. von Böhm Bawerk, Kapital und Kapitalzins. *Economist*.
 1890 Leerboek der Staathuishoudkunde II, eerste druk.

- Is de rentestand gedaald? *Economist*.
 Economisch overzicht IV. *Economist*.
 In memoriam Willem III. *Economist*.
- 1891 Economisch overzicht V. *Economist*.
 Necrologie van A. Beaujon. *Economist*.
 Grondbeginselen der Staathuishoudkunde. Derde druk.
- 1894 Goudschaarschte. *Gids*. (Door Dr. R. Reisch in het Duitsch vertaald voor
 Bnd. IV, Heft I der Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und
 Verwaltung).
 De Engelsche vakvereeningen. *Economist*.
- 1895 Siciliaansche toestanden. *Economist*.
 Mr. W.K. Baron van Dedem. *Gids*.
 Index numbers and the appreciation of gold. *Economic Journal*.
 Minimum loon en maximum arbeidsduur. Praeadvies voor de Vereen. v.d.
 Staath. en de Stat.
 Boekaankondigingen van Bücher, Entstehung der Volkswirtschaft en van
 Den Tex, Verkorting van den arbeidsdag. *Economist*.
- 1896 Eenige problemen met betrekking tot de theorie van het arbeidsloon.
 Koninklijke Akademie van Wetenschappen.
 Rijksuitkeeringen aan gemeenten. *Economist*.
 Geld en prijzen. *Economist*.
 Further considerations on index numbers. *Economic Journal*.
 Een woord aan den heer F. van der Goes. *Economist*.
 Leerboek der Staathuishoudkunde I. Nieuwe bewerking.
 Boekaankondigingen van Letters of D. Ricardo, Nutsrapport Borgesius
 c.s. over armenzorg. *Economist*; Het muntwezen der middeleeuwen. *Ned.*
Spectator.
- 1897 Boekaankondigingen van G.M. Boissevain, de munttoestand; de Savornin
 Lohman, Samenwerking; R.J.E. Boissevain, Landbouwcoöperatie.
Economist.
- 1901 On foreign exchanges. (Studie vermoedelijk in dit jaar geschreven en
 opgenomen in deel V der Verspreide Economische Geschriften).
- 1902 Fiscale en beschermende invoerrechten. *Economist*.
 Het waardeprobleem in een socialistische maatschappij. *Economist*.
 De woningwet. *Economist*.
 Het woningvraagstuk in eenige Britsche steden. *Gids*.
 Leerboek der Staathuishoudkunde II, 2e druk.
- 1903 Beschouwingen over Holland's welvaart bij Engelsche Economisten der
 17e eeuw. Koninklijke Akademie van Wetenschappen.
 Financieele beschouwingen I en II. *Economist*.
 Het woningvraagstuk. *Economist*.
 The railway strikes. *Economic Journal*.
 Inleiding van het verslag der Indian Famine Commission in het Indisch
 Genootschap.
 Levensbericht van J.D. Fransen van de Putte (In Levensberichten van Mij.
 der Ned. Letterkunde).

- Rapport over het woningvraagstuk aan het Congres voor Hygiëne en Demographie te Brussel.
- 1904 De Staathuishoudkunde en de maatschappelijke vraagstukken van onzen tijd. *Economist*.
Bankzaken. *Economist*.
Socialisten en niet-socialisten. *Economist*.
- 1905 Woningproblemen. *Economist*.
Grondbeginselen der Staathuishoudkunde. Nieuwe bewerking.
Boekaankondiging van Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde. *Museum*.
- 1906 Bijdrage tot de verklaring der middeleeuwsche rekenmunten. *Economist*.
- 1907 Met leege handen? *Economist*.
The income tax in Holland. *Economic Journal*.
- 1908 Met leege handen? II. *Economist*.
Inleiding over de Indische comptabiliteitswet in het Indisch Genootschap.
- 1910 1348. *Economist* (na den dood des schrijvers verschenen).

Levensbericht van Jhr. J.J. de Geer van Oudegein.

De Geer van Oudegein was dilettant-historicus en hij was ook lokaal-historicus, - twee redenen voor één voor de allergeleerdsten onder de mannen van het vak, om zijne werkzaamheid met eenig schouderophalen te begroeten. Maar indien werkelijk de een of andere vakman zich verstitout aldus te oordeelen, dan zal ik dadelijk van dit vonnis in hooger beroep komen bij het publiek. Ik zal het doen met overtuiging; want ik ben van meening, dat deze autodidakt beter en oorspronkelijker werk heeft nagelaten dan zijne tijdgenooten, eenige schitterende uitzonderingen daargelaten.

Jhr. Jan Jacob de Geer is geboren den 5^{en} Maart 1820; hij had dus, toen hij onlangs overleed, den eerbiedwaardigen leeftijd bereikt van negentig jaren. Zijn vader was heer van Oudegein bij Jutphaas en woonde des zomers op het oude kasteel; de zoon, die later het huis en den titel erfde, voelde zich met het familiegoed nauw verbonden, en deze omstandigheid heeft het belangrijkste deel zijner werkzaamheid bepaald. De knaap had eene sterk uitgesproken neiging tot de studie, waarvoor zijn vader weinig gevoelde; hij bezocht dus het Utrechtsche gymnasium, waar

hij met zijn vriend, den lateren hoogleeraar Van Goudoever, altijd onder de eersten was. In 1838 werd de veelbelovende jongeling student in de rechten, en deed spoedig zijne eerste examens cum laude. Maar toen de jonge man met succes zoover gekomen was, meende de oude heer, dat het nu wèl was, en de studie moest gestaakt worden. Zoo heeft dus Jhr. De Geer nooit het doctoraat veroverd, dat hij begeerde. Levenslang heeft hij het betreurd, en terecht. Want tot zijne schade heeft hij aldus de leiding en de tucht gemist van de academische studie, die voor de ontwikkeling en de vorming van ernstige jongelieden met wetenschappelijken aanleg zoo heilzaam, zoo onmisbaar is. Ik weet, dat er na de verschijning van De Geer's boekje over het *Oude Trecht* sprake van geweest is, hem het doctoraat honoris causa aan te bieden. De waardeering zou hem stellig goed gedaan hebben; maar het gemis der academische vorming zou de eeretitel hem toch niet hebben kunnen vergoeden.

Toch heeft de onverschilligheid van den ouden heer den zoon niet verhinderd, om zich te wijden aan vrijen wetenschappelijken arbeid. Hij begon vroeg: reeds op 23-jarigen leeftijd gaf hij in Van der Monde's *Tijdschrift voor de geschiedenis van Utrecht* zijn eerste opstel in het licht, dat handelde over *Oudegein en het Gein*, zijn geboortegrond. En sedert dien tijd leverde hij telkens nieuwe proeven van zijne studie. Twee jaar later (1845) volgde in hetzelfde tijdschrift een betoog over *Het patronaatregt der kerk van Jutphaas*; en eerlang (1848) verschenen in den Codex diplomaticus van het Historisch genootschap de Oorkonden betreffende het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht. De stukken waren ontleend aan het Utrechtsche gemeente-archief, dat destijds een

middelpunt was van historische studiën; maar ook in het archief van Yselstein vinden wij De Geer in deze jaren bezig. Lang heeft hij deze onderzoekingen voortgezet: nog den Codex diplomaticus van 1860 verrijkte hij met onuitgegeven *Oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van Yselstein*; ook over het mislukte stadje Gein en over de kerk van Jutphaas gaf hij nog bescheiden in het licht. Blijkbaar hield hij zich al dien tijd bezig met de geschiedenis van de streek, waar hij tot 1887 toe gevestigd was en waar hij zich geheel thuis gevoelde.

Een zeer eigenaardig en een zeer sympathiek streven: het grondig kennen van de bijzonderheden zijner omgeving, het bestudeeren ook van hare ontwikkeling. Het leven van een landedelman met eene ruime belangstelling is inderdaad aantrekkelijk. Wanneer men het voorrecht heeft, om met zulk eenen, die opgegroeid is in de streek, waar zijne familie van ouds gevestigd was, te wandelen door de velden, die hem toebehooren en die hij door en door kent dan gevoelt men den zéér bijzonderen charme van dit bestaan. Lid of voorzitter van alle bestuurscolleges, volkomen bekend met de belangen van het land en het volk, ze begrijpend en er voor gevoelend, is zijn leven samengegroeid met dat van de streek. Hij kent elken watergang, elke sluis en elke brug; hij kept ze en verstaat hun doel; hij weet u hun ontstaan te verklaren uit den strijd der verschillende belangen; hij leeft daarin mede, en alles leeft voor hem. Maar voor iemand als Jhr. De Geer met zijn breedten historischen zin heeft zulk een bestaan nog een ander, een veel dieper en veel hooger belang. Hij begreep niet alleen het doel en de beteekenis van elke inrichting in de buurt van zijn kasteel, maar hij kende ook

hun verleden; hij wist, hoe de geschiedenis dier inrichtingen was, waarom zij in den loop der geslachten ten slotte zoo en niet anders waren geworden, zoo hadden *moeten* worden. Zoo overzag hij de ontwikkeling van het kleine terrein, dat hij beheerschte, gedurende de geheele periode, waarvan de geschiedenis gewaagt. Hij kende de geheele geschiedenis van de ontwikkeling der streek, die hij bewoonde; hij wist ook (en hij was wel de eerste, die het goed en volkomen wist), hoe hier in de 13^e eeuw, toen de Kromme Rijn, die Utrechts handelsverkeer had beheerscht, allengs was verschrompeld tot het smalle en zwakke stroompje, dat wij kennen, de groote handelsstad Utrecht door deze landerijen een uitweg had gezocht voor haar verkeer, eerst naar hat Gein, dat eene handelsplaats beloofde te worden, later, toen dit niet gelukte, door de nieuw gegraven vaart naar Vreeswijk. Vooral de geschiedenis van deze belangwekkende pogingen der oude stad, om haren uitgebreiden handel te redden, heeft De Geer lang bezig gehouden; zijne uitgaaf van de oorkonden over het oude handelsverkeer van Utrecht vormde de eerste ernstige publicatie over onze middeleeuwsche handelsgeschiedenis, een bron waaruit veel geput is en die thans algemeen bekend is, ook in het buitenland. Steeds bleef hij in die richting werkzaam: zagen wij hem reeds in 1843 de geschiedenis der streek behandelen, in 1860 werd zijn werk eindelijk bekroond door de uitgaaf van een boek, vrucht van jarenlange studie: de *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der pirovincie Utrecht*.

Wel een merkwaardig boek was het, ten onzent en in die dagen, dat de geheele geschiedenis van de streek om Oudegein behandelt. Het is niet aangenaam geschreven, en het heeft daardoor weinig de aandacht getrokken. Maar wel is dit te betreuren, want het was in dien tijd bijzonder

modern en wees geheel nieuwe wegen. Naast de politieke geschiedenis behandelde het boek voor het eerst ook de rechtsgeschiedenis der streek en ten slotte, naar wij zagen, zelfs de handelsgeschiedenis, die toen nog geheel vergeten lag. De eerste afdeeling van het boek, gewijd aan het dorp Eiteren en het daaruit ontstane Yselstein, behandelt het ontstaan van de buurten en dorpen, de vestiging der kerspelen, de veranderingen van het terrein door de wijziging van den loop der rivieren, de gouwen en hun bestuur, en eindelijk de stichting en geschiedenis der stad Yselstein, die het kleine Eiteren verving. De tweede afdeeling handelt over het Gein en Oudegein en spreekt daarbij over de splitsing van kerspelen, de opkomst der steden, het oudste handelsverkeer, de kloosters, den oorsprong der heerlijkheden en de geschiedenis der ridderhofsteden.

Zoo wordt ons in de geschiedenis van het kerspel Eiteren een tafereel ontrold van de geheele ontwikkeling eener streek. Als type van de geschiedenis van het platteland, die in vele hoofdzaken in een groot deel van Duitschland gelijk moet zijn geweest, verdient dit verhaal onze volle aandacht; want al is de geschiedenis van Eiteren niet buitengemeen, de geschiedenis van ons platteland is stellig belangrijk. Het boek is de vrucht van lange studie en van eene uitgebreide lectuur in de werken onzer 18^e-eeuwsche historieschrijvers. Te bejammeren is het alleen, dat de auteur, een landedelman, die zich - al te bescheiden - op den achtergrond hield, geïsoleerd van de beweging der moderne wetenschap, geene aandacht heeft geschonken aan de onderzoekingen der Duitsche geleerden, die toen reeds hunne verbazingwekkende reconstructie der middeleeuwsche geschiedenis hadden ondernomen. Het is waar, ook

onze groote Fruin zelf heeft aan die schrijvers nimmer eenige aandacht gewijd; maar toch, het feit blijft te betreuren. De Geer's boek, zoo oorspronkelijk en zoo merkwaardig van plan en opvatting, is daardoor niet geheel tot zijn recht gekomen; het is in de groote lijnen hier en daar reeds verouderd, al blijven de details steeds juist en lezenswaardig.

De Geer's werkzaamheid in deze richting culmineert in dit zware boek. Maar toch was het niet zijn laatste werk op dit gebied; altijd bleef hij bezig met studiën over het geliefde onderwerp, de geschiedenis zijner streek. Eén detail daarvan, de wording van Utrecht, heeft hij, als noodzakelijk toevoegsel tot zijn vroeger werk, nog eens uitvoerig in het licht gesteld: in 1875 verrastte De Geer het Nederlandsche publiek met zijn klein doch gulden boekje over *Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht*. Hij, die thans dit kleine werkje leest, kan zich bezwaarlijk rekenschap geven van het nieuwe en aantrekkelijke, dat het had bij zijne verschijning. Want De Geer's resultaten zijn nu reeds lang eigendom geworden van de Nederlandsche geschiedenis. Iedereen weet thans, dat in de vroegste tijden onzer geschiedenis de sterke maar kleine burg Trecht aan den Rijn is gesticht door de Romeinen, dat hij in het Merovingische tijdperk na langen strijd is ingelijfd bij het groote Frankische rijk, en onder de Karolingers de zetel werd van den Frieschen aartsbisschop, - dat later, na de verwoestingen der Noormannen, de burg Trecht herleefd is, en dat zich toen buiten de muren van het oude kasteel een handelsplaatsje heeft gevormd, de wijk Stathe, die de kern is geweest van de handelsstad Utrecht. Dit alles weet men nu; maar toen De Geer het verhaalde, was het fonkelnieuw: zijn verhaal van den oorsprong en de wording der

stad Utrecht (hij is het, die den naam het eerst verklaard heeft) was eene openbaring. Dat de uitgaaf van dit boekje, dat zich ook meer dan het vroegere aansloot bij de resultaten der Duitsche geleerden, den schrijver bijna het eere-doctoraat heeft bezorgd, verbaast mij niet; dat hij het niet heeft mogen verkrijgen, heeft mij altijd bedroefd, want hij had de onderscheiding ten volle verdiend als de kroon op zijn groot werk¹.

Het strekt De Geer van Oudegein tot eer, dat hij, geïsoleerd, afgesneden van het wetenschappelijk verkeer, waarvoor hij door zijn voortreffelijken aanleg bestemd was, zonder eenige leiding, het zoo ver heeft gebracht en zoo goed werk heeft geleverd. Aanvankelijk heeft hij echter blijkbaar, het was niet dan natuurlijk, zelf wel gevoeld, dat hij leiding en verkeer met gelijkgezinden behoefde; hetgeen zijne ontijdige verwijdering van de universiteit hem ontnomen had, heeft hij toen elders gezocht en voor een tijd ook gevonden. In December 1842 was door den verdienstelijken oud-burgemeester Jhr. Mr. H.M.A.J. van Asch van Wijck, die aan groote belangstelling voor oudheidkundige studiën een voor dien tijd zeldzaam ruimen blik in de behoeften dier wetenschap paarde, het Oudheidkundig gezelschap gesticht. Het doel was, om 'ook in de stad Utrecht eene gelegenheid te scheppen tot gemeenschappelijke beoefening der oudheidkunde en geschiedenis, vooral des vaderlands, van de vroegste tijden tot aan de kerkhervorming.' Er werd een leesgezelschap opgericht; daarbij werden maandelijksche vergaderingen

1 Nog lang na dien tijd heeft De Geer zich met het onderwerp bezig gehouden: zijne allerlaatste uitgave (1902) handelde weder over *Het landgoed Ryplikerwaard onder IJselstein*. - Geheel op zichzelf staan De Geer's belangrijke bronnenpublicaties over de abdij Oostbroek en over het Utrechtsche klooster der Zakbroeders.

georganiseerd, waarop de leden hunne vondsten op oudheidkundig gebied zouden mededeelen en bespreken. Velen traden toe, onder hen verscheidene bekende namen: J. de Wal, H.J. Royaards, J.I.D. Nepveu, J.A. Grothe. Maar toch nam de zaak niet op: de leden wenschten eene 'meer praktische werkzaamheid'. Het spoedig overlijden van den stichter (1843), daarna het vertrek van zijn opvolger De Wal, verlamden de pogingen om aan de onderneming leven te geven; alleen als oudheidkundig leesgezelschap bleef het genootschap in stand. Denkelijk bemoeilijkten ook persoonlijke redenen het succes; althans in 1846 vonden sommige leden 'in plaats van gezamenlijk en met vereende krachten alle wenschelijke verbeteringen in het gezelschap te helpen tot stand brengen' (zooals het bestuur klaagde) goed, voor het lidmaatschap te bedanken 'en met anderen een geheel nieuwen kring te vormen'. Tot die dissidenten behoorde de zoon zelf van den stichter, de ijverige A.M.C. van Asch van Wijck; ook C.L. Schuller van Peursum was onder hen, en eerlang trok de 'nieuwe kring' andere mannen van naam: C.A. Rethaan Macaré, S. Karsten, H.A. Vosmaer. Dat was de oorsprong van het Historisch genootschap, dat nog altijd bestaat en bloeit.

Bij dezen kring, die voortaan de te Utrecht destijds vrij talrijke jonge historici vereenigde, sloot zich nu de jonge De Geer aan. Hij was een zwager van A.M.C. van Asch van Wijck, die reeds lid was; zijn neef B.J.L. de Geer van Jutphaas trad iets na hem toe. Natuurlijk voelde de jonge De Geer zich hier geheel thuis, en dadelijk bleek hij ook een der eersten te zijn. Den 2^{den} Januari 1847 lid geworden, werd hij reeds den 23sten Januari toegevoegd aan de pas opgerichte genealogische commissie van het genootschap, die op voorstel van Dr.

H.H. Kemink eene geschiedenis der Utrechtsche adellijke geslachten zou bewerken. Gij glimlacht? gij haalt de schouders op over genealogische studiën? en gij meent wellicht, dat deze eenzijdige sympathie voor den adel in 1847 reeds uit den tijd was en ook behoorde te zijn? Welnu, mij schijnt uwe afkeuring zelve veel eenzijdiger. Bijzonder verheug ik mij over de ontluikende belangstelling in de sociale geschiedenis van den boerenstand, in de handelsgeschiedenis en in de geschiedenis van de industrie. Maar het komt mij voor, dat wij in dezen tijd van democratische sympathieën wel eens al te veel de sociale rol van den adel uit het oog verliezen, wiens beteekenis, althans voor de middeleeuwen, bezwaarlijk kan overschat worden; eene sociale geschiedenis van den adel ware een werk, dat even aantrekkelijk als nuttig zou moeten heeten.

Op zoo breede schaal als de tegenwoordige wetenschap, heeft natuurlijk noch de commissie noch De Geer van Oudegein zelf het onderwerp opgevat. Maar zijne behandeling verheft zich toch zéer hoog boven de genealogische studiën, zooals die gewoonlijk worden opgevat. Hoor hem zijne geliefkoosde studie aan het publiek voorstellen: 'De geslachtskunde', verklaart hij, 'bepaalt zich niet enkel tot het opmaken van den stamboom; maar zij behandelt tegelijk het leven en de betrekkingen, de goederen en het vermogen dier edele en welgeboren mannen, die voormaals een gewichtig aandeel hadden in het hooge bestuur des lands, en niet zonder invloed waren op de lotgevallen en omwentelingen van vroegere tijden'. Personengeschiedenis, kan het zijn karakterstudie, dat was dus zijn doel; en daarbij had hij ook een zeer modern ideaal: eene geschiedenis van het grondbezit. En hij liet het niet bij een program:

ijverig heeft hij zelf dadelijk de hand geslagen aan de uitwerking daarvan. Wij bezitten van hem, behalve tal van kleine bronnenpublicaties, twee uitvoerige geschiedenissen van de adellijke geslachten Matenense en Nyenrode. Het ideaal wordt daarin nog niet bereikt: de personen blijven meestal schimmen en hunne bezittingen worden alleen vermeld. Maar toch is het zeer serieus werk; het is geheel geput uit oude oorkonden en levert dus grootendeels nieuwe resultaten. Het rijke familiearchief op het kasteel Hardenbroek, dat De Geer over de Matenesses had ingelicht, leverde hem nog stof voor publicaties over de familiën Aeswijn, Ysendoorn en Sterkenburg, Valckenaer en anderen, die met enkele kleinere bijdragen bewezen, hoe ernstig hij de studie opvatte, waaraan hij besloten had zich te wijden. En tegelijk toonde hij ook op andere wijze metterdaad, hoezeer hij uitmuntte boven zijne medewerkers in het jonge Historisch genootschap.

In de vergadering van 5 Februari 1847, enkele weken reeds nadat hij als lid tot het genootschap was toegetreden, diende de 27-jarige jongeling een voorstel in, dat welsprekend getuigde van zijn ruimen blik en zijn organiseerend talent. Reeds spoedig na de oprichting van het genootschap had het bestuur besloten, de uitgaaf te ondernemen van een Codex diplomaticus, waarin de ongedrukte of onnauwkeurig bekende Nederlandsche oorkonden allengs zouden gepubliceerd worden. Men stelde zich voor, daarin bij voorkeur de in familie-archieven bewaarde diplomata, die minder dan andere toegankelijk waren, in het licht te geven: blijkbaar was men van meening, dat de oorkonden in de openbare depôts wel reeds grootendeels en vrij voldoende gedrukt waren. Was het een helder inzicht in de onjuistheid dezer premisse, die De Geer van Oude-

gein bracht tot het doen van zijn voorstel? Wij weten het niet; maar stellig zou de uitvoering van zijn plan deze waarheid duidelijk in het licht hebben gesteld. Want De Geer van Oudegein bedoelde niets minder dan de uitgaaf van 'een algemeene chronologische inventaris of catalogus van alle gedrukte diplomata, welke tot de geschiedenis der Noord-Nederlandsche gewesten betrekkelijk en in de verschillende, zoo binnen- als buitenlandsche verzamelingen van oorkonden en andere historische werken, geheel of gedeeltelijk, nauwkeurig of gebrekkig, oorspronkelijk of vertaald, te vinden waren.' Derhalve eene lijst van *alle* gedrukte oorkonden betreffende de geschiedenis van Noord-Nederland, zooals Alphonse Wauters die in 1871-1892 gegeven heeft voor de geschiedenis van België. Terecht zag De Geer in, dat zulk een werk de noodzakelijke en onmisbare grondslag moest zijn voor de uitgaaf van een Codex diplomaticus, op den voet zooals het bestuur van het genootschap bedoelde. Maar ook voor de beoefening van de Nederlandsche geschiedenis der middeleeuwen in het algemeen zou het bezit van zulk een werk tot op den dag van heden van onberekenbaar nut zijn geweest.

Het plan was dus voortreffelijk; alleen telde de jeugdige ontwerper de bezwaren der uitvoering wat al te licht. Door verdeeling van arbeid zou, naar hij zich voorstelde, het reuzenwerk betrekkelijk gemakkelijk voltooid kunnen worden. Het bestuur had slechts aan eenigen zijner leden op te dragen, om op elk belangrijk boek, dat voor het doel in aanmerking kwam, en bovendien op alle tijdschriften en almanakken, waarin Noord-Nederlandsche diplomata waren opgenomen, indices te vervaardigen. Zoodra deze allen gereed en bij het bestuur ingezonden waren, zou dit eene commissie benoemen, die uit de verschillende

regestenlijsten 'een algemeenen inventaris of catalogus zou opmaken,' natuurlijk 'met nauwkeurige aanwijzing der verschillende werken, deelen, bladzijden en uitgaven, waar elke oorkonde te vinden is'; de regesten zouden gerangschikt worden 'in chronologische volgorde, onder een en dezelfde bepaalde jaartelling en dagteekening.'

Al lezende zijn wij geneigd, om de Commissie niet te benijden, die dit door allerlei personen samengestelde materiaal zou moeten verwerken tot eenen algemeenen catalogus. Ook zijn wij van meening, dat het voorstel, om alle diplomata eenvoudig te brengen tot éézelfde jaartelling en dagteekening, hoe voortreffelijk ook, toch niet ten volle rekening schijnt te houden met de bezwaren, die zich op dezen weg voordoen. Maar de eisch, om ook 'de oorspronkelijke woordelijke jaartelling en dagteekening' der oorkonden mede te deelen, getuigt toch weder van een helder inzicht en eene in dien tijd opmerkelijke wetenschappelijke nauwgezetheid.

Het voorstel was dus uitnemend; maar het scheen te bezien, of het jonge Historisch genootschap het plan zou kunnen uitvoeren. Het bestuur echter koos een middenweg en sloeg een weg in, die *niemand* kan bevredigd hebben. Het besloot, 'om voorsnog geen gevolg te geven aan *geheel* het verlangen van den heer De Geer.' Begrijpelijk, zal men meenen! Maar met deze zwaarmoedigheid was niet in overeenstemming het tweede besluit, om toch maar alvast aan verschillende leden op te dragen het vervaardigen van indices op de werken van Matthaëus: *De jure gladii*, *De nobilitate*, de *Rerum Amersfortiarum scriptores*, het *Bellum Covordiense* en de *Analecta*, - een doelloos werk, nu men de uitgaaf van de oorkondenlijst zelve niet aandurfde. Doch hoe dit zij, De Geer's fraaie plan is met dit besluit begraven. Het be-

stuur 'stelde een tijd van drie maanden voor het voltooiën van den arbeid' (den bewerker van de *Analecta* werden goedgunstig zes maanden gegund!); maar tot op den dag van heden is van de inzending der verwachte indices niet het geringste vernomen¹.

Zoo nam de jonge geleerde, die reeds tal van bijdragen in de werken zijner vereeniging geleverd had, een nuttig initiatief tot het ondernemen van groot en nuttig werk. Spoedig was hij dan ook de ziel van het genootschap: in snelle opeenvolging vermelden de notulen zijne benoeming tot tal van betrekkingen. Den 15^{en} Mei 1898 werd hij bestuurslid, 25 Mei lid der commissie van redactie der genootschapswerken. Den 16^{en} Juni werd hij benoemd tot rapporteur voor de provincien Friesland en Drenthe, 2 Februari 1850 tot lid van de commissie voor sphragistiek, en in Januari 1852 van de commissie voor geslacht- en wapenkunde. Den 31^{en} Augustus 1849 werd hij ook benoemd tot secretaris van het genootschap, eene betrekking, die hij dadelijk aanvaardde. Zoo was De Geer in enkele jaren de spil geworden, waarom het geheele genootschap draaide; het liet zich aanzien, dat hij, die reeds zulk een belangrijk plan had ontworpen, zich meer en meer zou vereenzelvigen met den kring, waarvan hij voorbestemd scheen de ziel te zijn en waarvan hij mettertijd zeker ook de leider zou zijn geworden. Ook buiten het genootschap werden zijne verdiensten erkend en gewaardeerd, zooals bleek uit de hem aangeboden lidmatschappen van andere geleerde genootschappen, zelfs in het buitenland.

Maar onverwachts is de band verbroken. In de ver-

1 Zie het plan gedrukt in de Kronijk van het Historisch genootschap. III p. 42.

gadering van 28 December 1853 ontving het ontstelde bestuur van het genootschap eene missive, waarin de heer De Geer verklaarde zoowel het secretariaat als het lidmaatschap van het bestuur neder te leggen. Als reden gaf hij op zijne 'gedurige afwezigheid, waardoor hij verhinderd werd, om de vergaderingen getrouw bij te wonen': zonder twijfel belemmerde hem het zomerverblijf op Oudegein in het geregeld waarnemen van het secretariaat.

Het bestuur toonde wel te beseffen, hoeveel het in den scheidende verloor: op voorstel van den voorzitter werd dadelijk besloten, den heer De Geer, onder dankbetuiging voor de vele en gewichtige, door hem aan het genootschap bewezen diensten, het honoraire lidmaatschap aan te bieden. Eene welverdiende onderscheiding, die ook als zoodanig bedoeld was; want het bestuur besloot tegelijk, 'dat de benoeming tot honorair lid na nederlegging van het lidmaatschap des bestuurs tot geene consequentie voor het vervolg aanleiding zou geven.' En inderdaad: meer dan eene halve eeuw is Jhr. De Geer honorair lid van het genootschap geweest; maar met Robert Fruin is hij de éénige gebleven, aan wien deze onderscheiding is te beurt gevallen.

Voor het ontslag nemen als lid van het bestuur had De Geer nog een speciaal motief opgegeven: het belang van het genootschap bracht, meende hij, mede, dat er in het bestuur plaats werd gemaakt voor een bestuurslid van het Oudheidkundig gezelschap, op welks vereeniging met het Historisch genootschap hij voor het laatst nog sterk aandrong. De wensch van den scheidende is vervuld: reeds in dezelfde vergadering, waarin zijn vertrek werd bekend gemaakt, kon de voorzitter de vereeniging van het genootschap met het Oudheidkundig gezelschap, waarover reeds lang onderhandeld was, procla-

meeren. Bevredegend! Maar toch is het zeer te bejammeren, dat De Geer zich heeft teruggetrokken. Wel bleef hij hart hebben voor den bloei van het genootschap; geheel daarvan gescheiden is hij ook niet dadelijk. In de jaren 1864-1866 sprak hij in de vergaderingen herhaaldelijk over onderwerpen, die samenhangen met zijne studie over den oorsprong der stad Utrecht, in 1867 en 1869 zelfs zeer dikwijls over de Romeinsche oudheden uit de buurt van Utrecht, waartoe vooral de Vechtensche opgravingen aanleiding gaven. Maar allengs werd toch de band lossen: in de latere jaren vertoonde hij zich op de vergaderingen niet meer. Jammer, zeer jammer! Het vertrek van den ernstigen werker heeft ongetwijfeld aan het Historisch genootschap veel meer schade gedaan, dan het gewonnen heeft door de samensmelting met het stervende Oudheidkundig gezelschap.

Hoe dan heeft De Geer van Oudegein er toe kunnen komen, om zóó ontijdig het genootschap te verlaten, waar hij onmisbaar was en waaraan hij zich gehecht gevoelde? De ware reden is niet twijfelachtig; want het in zijn afscheidsbrief genoemde hoofdmotief voor zijn vertrek heb ik nog niet vermeld. Het was 'eene nieuwe betrekking, die hem voor het tegenwoordige noopte, om eene andere rigting aan zijne studiën te geven'; die betrekking was het archivariaat van de Duitsche orde. Aan die Orde, niet aan het Historisch genootschap, zou De Geer van Oudegein verder zijn lang leven wijden.

Men kan over de Duitsche orde verschillend oordeelen, naar mate van het standpunt, waarop men zich plaatst. En inderdaad wordt de Orde ook zeer verschillend beoordeeld. Personen met radicale neigingen zien in haar een geheel verworden en nutteloos geworden instituut, dat in deze eeuw niet meer past en hoe eer hoe beter

dient te verdwijnen. Deze meening is verdedigbaar; maar daarnaast heeft toch ook eene andere beschouwing volle recht van bestaan. De Duitsche orde, dochter der middeleeuwen, is eene vrije en zelfstandige stichting tot het bereiken van zekere doeleinden, die stellig niet ongeoorloofd waren noch zijn. De middeleeuwsche ridderorde is thans door eene eeuwenlange ontwikkeling feitelijk geworden eene tontine, met het oude kapitaal der stichting als grondslag. En nu moge de inrichting der Orde ons voor dit doel niet zeer praktisch toeschijnen, dat doel zelf moge ons niet bijzonder sympathiek zijn, te ontkennen is het toch niet, dat niet alleen de inrichting der Orde dezelfde gebleven is, maar dat zelfs, als men de zaak op de keper beschouwt, het doel, dat zij thans nastreeft, in beginsel geen ander is dan hare bestemming reeds sedert de latere middeleeuwen feitelijk is geweest. Niet alleen de vormen, maar zelfs het wezen der stichting is sedert de latere middeleeuwen onveranderd gebleven. Waaraan zou men dan, zoolang men zich niet stelt op revolutionnair standpunt, het recht kunnen ontleenen, om haar in hare werkzaamheid te belemmeren?

Maar deze vraag was in 1853 niet aan de orde, en De Geer's keus is zeker niet bepaald door deze, maar door geheel andere overwegingen. De geschiedenis der Orde levert voor hem, die de eeuwenoude ontwikkeling overziet, een zeer aantrekkelijk onderwerp van studie. Na de opheffing in 1811 van hare minder gedistingeerde, maar nog interessanter zusterstichtingen, de vijf Utrechtsche kapittelen, staat de Duitsche Orde alleen overeind, om deze merkwaardige geschiedenis te documenteeren. Uitnemend kan ik mij dan ook voorstellen, dat iemand als De Geer van Oudegein, die reeds getoond had veel hart te hebben voor de ontwikkelingsgeschiedenis van den

adel, zich met bijzondere belangstelling voelde aangetrokken tot deze overoude instelling, die, door den adel in haar middeleeuwschen bloei geschapen, zich met hem vereenzelvigd heeft. Na eene roemrijke periode van krachtig leven is zij ingesluimerd en stil blijven voortleven, - een oud, door weinigen begrepen overblijfsel uit de grijze oudheid. De geschiedenis van deze machtige stichting, hare roemrijke jeugd en hare langzame verandering en vergroeiing tot de zonderlinge en geheimzinnige corporatie, die zij nu is, - dat was wel een probleem, juist geschikt voor een geest als die van De Geer van Oudegein.

Zoo is het ook inderdaad uitgekomen. De Duitse Orde heeft De Geer gegrepen, en zijn geheele lange leven heeft hij haar gediend met zeldzame toewijding. Voor haar alleen heeft hij geleefd; met haar heeft hij zich vereenzelvigd, en voor hare geschiedenis heeft hij een monument opgericht, dat hem overleeft.

De Orde, nooit gewelddadig hervormd, bezat een wonderbaar volledig archief, rijk aan oorkonden, reeds van de 13^e eeuw af. Dat archief was gebrekkig geordend en niet geïnventariseerd; bij de opheffing der Orde in 1811 was de geheele massa ingepakt en in verwarring geraakt, en sedert was alles in wanorde gebleven, geheel onbruikbaar geworden. Voor de reuzentaak, om deze massa bescheiden te ordenen en te beschrijven, had de Orde het oog gevestigd op den jongen De Geer van Jutphaas, die zich toen reeds onderscheidde door zijne uitgebreide kennis der middeleeuwen. Maar deze, reeds hoogleeraar in de rechten, kon aan dit nuttige werk geheel niet den noodigen tijd schenken. Voor hem, den levendigen, geestigen man, die zich met eigenaardig gemak te huis toonde in de meest verschil-

lende gedeelten van het wetenschappelijke gebied, die rechtsgeleerde was en hebraicus, historicus en theoloog, die hoogleeraar is geweest en politicus, gemeenteraadslid en lid der 2^e Kamer, voor hem was het geduldig ordenen van een archief eene onmogelijke opdracht: hij bedankte. Maar hij dacht aan zijn neef, die bijna in alles zijn tegenbeeld was: een eenvoudig, niet schitterend man, zich bewegend op een beperkt terrein, maar daarin volkomen thuis, grondiger, solider dan de ander, meer geschikt ook om werk te leveren van blijvende waarde. Die neef, jong als hij, maar ambteloo, paarde aan de bekwaamheid en de lust ook de gelegenheid, om het groote werk te aanvaarden en te voltooien. De wenk was dus uitnemend, en De Geer van Oudegein werd dadelijk benoemd tot archivaris der Duitsche orde (1853). Aanstonds heeft hij zich met grooten ijver aan zijne nieuwe taak gewijd. Hij heeft het archief opgedolven uit het stof, het allengs geordend en beschreven; een zeer groot deel van zijn leven heeft hij besteed aan dezen eentonigen en troosteloozen arbeid. Eindelijk, in 1871, heeft hij hem bekroond door de uitgaaf der twee statige kwartijnen, die de *Archieven der ridderlijke Duitsche orde balye van Utrecht* toegankelijk hebben gemaakt voor het publiek. Hij was het, die de leden der Orde voor deze zeer kostbare uitgaaf heeft weten te winnen; thans is zij er trotsch op, en terecht.

Het boek is een monumentaal werk, dat niet minder dan 689 oorkonden bevat, allen ouder dan de 17^e eeuw. Men kan meenen, dat wij hier iets *te* veel ontvangen, dat voor menige hier gedrukte oorkonde volstaan had kunnen worden met de uitgaaf van een regest. Maar het is niet aan ons, die dankbaar de rijke gave in ontvangst nemen, ons te beklagen over het *te veel*, nu de Orde zelve met bijzondere vrijgevigheid ons *alles* heeft willen

geven. En wèl is het aan ons, om de groote zorg en de bijzondere nauwkeurigheid te waardeeren, waarmede de uitgaaf is behandeld. Vergelijkt ze met het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dat in denzelfden tijd door den rijksarchivaris Van den Bergh zelven is uitgegeven. Natuurlijk is de inhoud van dit boek veel belangrijker dan dat van De Geer; maar daarentegen is het (neen, was het *reeds dadelijk*, zooals Fruin beleefdelyk heeft aangetoond) à refaire, terwijl de uitgaaf van de *Archieven der Duitsche orde* zonder twijfel definitief is. De vlag van het kostbare uiterlijk dekt hier eene goede lading.

De uitgaaf is ook versierd met eene uitvoerige inleiding, die de geschiedenis der Orde, vooral die van de Utrechtsche balye en hare landkommandeurs, verhaalt, en daarbij ook de oude inrichting van het leven der ridders volgens hunne statuten in bijzonderheden beschrijft. Te bejammeren is het alleen, dat de schijnbaar volkomene verandering van het karakter der Orde onbesproken is gebleven; bijzonder piquant zou het geweest zijn in het licht te stellen, hoe de Orde niet alleen uiterlijk geheel onveranderd is gebleven, maar ook, sedert de latere middeleeuwen, eigenlijk in aard en wezen nog dezelfde is en ten slotte dezelfde doeleinden nastreeft als toen.

Aan de Duitsche orde is De Geer levenslang verbonden gebleven. Allengs is hij haar secretaris geworden en later (1885) is hij opgeklommen tot haar rentmeester-generaal; dit gewichtige drukke ambt heeft hij bekleed tot 1908 toe. Het beheer van de uitgestrekte goederen der Orde heeft hem levenslang beziggehouden, en terecht zijn bij zijne groeve namens haar woorden gesproken van dankbare vereering voor zijne onverdroten toewijding. Ook de geschiedenis der Orde heeft De Geer nooit losgelaten; altijd is hij bezig gebleven met de betere beschrijving van haar

archieff, en nog in 1895 en 1899 heeft hij eenige *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitsche orde balye van Utrecht vóór de kerkhervorming* en ook een *Register der overheden en leden van de Utrechtsche balye der Ridderlijke Duitsche orde, mitsgaders adellijke en aanzienlijke geslachten, vermeld in de archieven dier balye* in het licht gegeven. Maar deze verdienstelijke volharding heeft ditmaal eene teleurstelling gebaard.

Het eerste boekje is inderdaad aardig en belangrijk; maar het geeft toch lang niet, wat een langdurig en ernstig gebruik van den zeldzamen schat, dien de lange reeks rekeningen der Orde bewaart, had kunnen leveren. De Geer zag wel het belang der bescheiden; maar hij heeft ze niet meer kunnen verwerken: de schrijver was, toen deze boekjes verschenen, reeds meer dan zeventig jaren oud. Toch, de man, die toen nog vele jaren te leven had en die tot het laatst toe helder van hoofd en frisch van geest is gebleven, had ons zeker ook toen nog veel meer en ook iets belangrijkers uit de lange reeks oude rekeningen kunnen mededeelen. Dit was de keerzijde van de richting, waarin De Geer van Oudegein zijn leven had gestuurd. Hartelijk heeft men het betreurd, dat hij, wat eenzelvig van aanleg, zich geheel heeft onttrokken aan het verkeer met de gelijkgezinden, onder wie hij eenmaal uitmuntte. Maar die afzondering, die anderen beroofde van zijne medewerking, heeft zich ook gewroken op hemzelven. Opgegaan in breede administratieve bemoeiingen en daarvoor levend, heeft hij allengs den ruimen historischen blik verloren, die eenmaal zooveel beloofde voor zijne ontwikkeling en ook voor onze historische studiën. Zijne laatste uitgaven bewegen zich geheel op genealogisch gebied. Aan zijne oude liefde is hij dus getrouw gebleven; maar die laatste

werken missen de breedte en de ruimte, waardoor de vroegere zich onderscheidden.

Rustig en stil heeft De Geer van Oudegein geleefd, met de buitenwereld weinig in aanraking, doch genietend van het huiselijk leven met zijne echtgenoot en zijne eenige dochter. Een lang leven, geheel doorgebracht binnen de kringen, die hij geheel en grondig kende, - een zeer nuttig, ook een zeer gelukkig leven. Den 25sten Februari 1911 is hij zacht en kalm ontslapen.

S. MULLER FZ.

Lijst der werken van Jhr. J.J. de Geer van Oudegein.

1843. Oudegein en het Gein. (Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht. IX p. 1, 37, 73, 361, 397.)
NB. Eene 'omgewerkte, verbeterde en veel vermeerderde uitgave' van deze artikelen vormt het tweede gedeelte van de in 1860 verschenen *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht*.
1845. Over het patronaat-regt der kerk van Jutphaas. (Utrecht voorheen en thans. II p. 1.)
NB. Ook dit artikel werd, omgewerkt en vermeerderd, in de in 1860 verschenen *Bijdragen* opgenomen.
1847. Voorstel van den heer De Geer (tot het uitgeven van een algemeen repertorium op de tot dusverre uitgegevene charters en diplomata). (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. III p. 37, 42.)
1847. Verslag over het *Lübeckische Urkundenbuch*. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. III p. 46.)
1847. Willebrord. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. III p. 67.)
1847. Oorkondenboeken. (Verslag over *Lacomblet's Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*.) (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. III p. 99.)
1848. (Verslag over) *Lappenberg's Hamburgisches Urkundenbuch en Lacomblet's Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. IV p. 87.)
1848. Vijandelijkheden ter zee tusschen Spanje en Nederland in 1647. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. IV p. 165, 245.)
1848. De heeren van Mierop gesproten uit het oud adellijk geslacht van Van Kuyk. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. IV p. 166.)
1848. Oorkonden betreffende het voormalig handelsverkeer der stad Utrecht. (Codex diplomaticus. I 1 p. 1.)
1849. Iets naders over het archief der stad Ysselstein. (Kronijk v.h. Hist. Gezelschap. V p. 365.)

1850. Proeve eener geschiedenis van het geslacht en de goederen der heeren van Matenesse. (Berigten v.h. Hist. Genootschap. III 1 p. 44.)
1850. Een vijftal oorspronkelijke brieven (uit de archieven van Matenesse). (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VI p. 223.)
1851. Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode, uit oorspronkelijke stukken bewerkt. (Berigten v.h. Hist. Genootschap. IV 1 p. 1.)
1851. Bescheiden betreffende het geslacht van Aeswijn, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 14.)
1851. Bescheiden betreffende de geslachten Van Giessen en Van Goor, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 50.)
1851. Bescheiden betreffende de geslachten Van Ysendoorn en Sterkenburg, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 72.)
1851. Bescheiden betreffende de geslachten Van Honepel, Van den Loe en Ulft, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 86.)
1851. Bescheiden betreffende het geslacht van Pieck, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 143.)
1851. Bescheiden betreffende het geslacht van Valkenaar, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VII p. 166.)
1852. Handschriften berustende op de ridderhofstad Hardenbroek. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VIII p. 194.)
1852. Iets over de afstamming van het geslacht van Ploos uit dat van Amstel van Mijnden. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VIII p. 259.)
1852. Elisabeth van Matenesse, abdisse van Rijnsburg. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VIII p. 263.)
1852. Losse genealogische bescheiden betreffende de geslachten van Adrichem, Alkemade, Assendelft, Boetbergen, Cuilenburg, Dever, Van der Does, Duivenvoorde van der Eem en van der Mije, Ewijk, Freyse, Gaasbeek, Van Gelder, Haefden, Heysterbach, Van Hemerten, Heukelum, Sonoy, Uten Eng, Uten Weerde, Voorst, Wely, Van der Wilten, Zandwijk en anderen, uit de archieven van Matenesse. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. VIII p. 277.)
1854. Nalezingen op de proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode. (Berigten v.h. Hist. Genootschap. V 1 p. 138.)
1856. Charters uit de 13de eeuw, verzameld door A. van Buchell. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XII p. 164.)
1856. Het dorp Gein tot eene stad verklaard. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XII p. 255.)

1858. De heeren van Cuyk geen burggraven van Utrecht. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XIV p. 130.)
1859. Verwoesting van Ysselstein in 1418. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XV p. 116.)
1860. Oorkonden betreffende tot de abdij van St. Laurentius en het Vrouwenklooster te Oostbroek. (Codex diplomaticus. 2e Serie. IV 2 p. 3.)
1860. Onuitgegeven oorkonden betreffende het slot, de stad en de heerlijkheid van Ysselstein. (Codex diplomaticus. 2e Serie IV 2 p. 78.)
1860. Onuitgegeven oorkonden aangaande het patronaatregt der kerk te Jutphaas. (Codex diplomaticus. 2e Serie IV 2 p. 168.)
1860. Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, uit de oorkonden bewerkt. (Utrecht, T. de Bruyn.)
1861. Onkosten der judicature van Van Oldenbarnevelt. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XVII p. 336.)
1861. Onkosten der Dordsche synode. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XVII p. 340.)
1862. Gijsbrecht van Nyenrode, baljuw van Kennemerland. (Kronijk v.h. Hist. Genootschap. XVIII p. 143.)
1871. Archieven der Ridderlijke Duitsche orde balie van Utrecht, in orde gebracht, uitgegeven en geschiedkundig toegelicht. (Utrecht, Kemink en Zoon. 2 deelen.)
1875. Het oude Trecht als de oorsprong der stad Utrecht, uit de oorspronkelijke bronnen beschreven. (Utrecht, Kemink en Zoon.)
1878. Het voormalige klooster der Zakbroeders binnen Utrecht. (Bijdr. en meded. v.h. Hist. Genootschap. I p. 287.)
1878. Iets over de oudste heeren van Beverwaard onder Werkhoven. (Bijdr. en meded. v.h. Hist. Genootschap. I p. 296.)
1885. Genealogische bescheiden betreffende de heeren van Walfort, Van de Marsch en van de Eese uit het geslacht van Lintelo. (De Nederl. heraut. II p. 65.)
1887. Notice historique et généalogique sur les familles Gaillard de Brialmont et De Geer de Chainée, issues de l'ancienne et illustre maison de Hamal. (Onuitgegeven.)
1895. Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitsche orde balye van Utrecht, vóór de Kerkhervorming. (Utrecht, Kemink en Zoon.)
1897. Notice généalogique concernant la famille De Geer. Par un de ses membres. (Utrecht, J. de Kruyff.)
1899. Register der overheden en leden van de Utrechtsche balye der Ridderlijke Duitsche orde, mitsgaders edele en aanzienlijke geslachten, vermeld in de archieven dier balye. (Utrecht, Kemink en Zoon.)
1902. Het landgoed Ryplikerwaard onder Yselstein. (Bijdr. v. vaderl. geschiedenis en oudheidkunde. 4de Reeks II p. 307.)

Levensbericht van Mr. Aeneas baron Mackay.

Aeneas baron Mackay werd den 29 November 1839 te Nijmegen geboren, uit het huwelijk van Jhr. Mr. Johan François Hendrik Jacob Ernestus Mackay, lid der Prov. Staten van Gelderland, (jongere broeder van Mr. Aeneas Baron Mackay heer van Ophemert en Zennewijnen), en Jkvr. Margaretha Clara Françoise van Lijnden.

Van zijne jeugd zijn mij weinig bijzonderheden bekend. Alleen, dat hij zijn eerste opleiding ontving aan de Christelijke Normaalschool, op den Klokkenberg te Nijmegen, waarheen hij reeds voor zijn 6de jaar gezonden werd, en die hij bleef bezoeken totdat hij op het gymnasium werd geplaatst. Zij was hier te lande de eerste christelijke bijzondere school. Haar oprichting was gepaard gegaan aan langdurige tegenwerking van gemeentebestuur en Gedeputeerde Staten, totdat in 1843, vooral door toedoen van Mackay's vader, die ook lid van Gedeputeerden was, de toestemming werd verkregen. Onder de eerste 116 leerlingen kwam ook Aeneas Mackay voor. Dit feit, voor dien tijd merkwaardig, zal ongetwijfeld op zijn verdere ontwikkeling grooten invloed hebben uitgeoefend. De lessen van den directeur H.A. Gerretsen,

over wien hij ook op lateren leeftijd met bijzondere vereering sprak, hebben den grond gelegd voor de ontwikkeling van zijn geest en verstand.

Zijn verdere opleiding ontving hij op het Nijmeegsch Gymnasium (Latijnsche School), onder leiding van den bekwamen rector Dr. J.J. Kreenen.

In Utrecht, waar hij in 1856 aankwam, studeerde hij onder de Hoogleraren Lintelo de Geer van Jutfaas, Vreede en Van Rees. Vooral de colleges van den Hoogleraar Vreede schijnen, te oordeelen naar de wijze waarop hij daarover op later leeftijd sprak, hem bijzonder te hebben aangetrokken. Hij was dan ook van harte vrijhandelaar, al had hij, gelijk hij mij eenmaal schreef, tegen eene tariefverhooging voor enkele artikelen van 5 tot 10% geen bezwaar.

De Universiteit verliet hij den 27 November 1862, na verdediging van een proefschrift: de uitsluiting van geestelijken en bedienaren van de godsdienst uit de volksvertegenwoordiging, volgens art. 91 der Grondwet. Diepzinnige beschouwingen, theoriën over de destijds zoo vaak besproken 'Scheiding van Kerk en Staat' zal men daarin niet vinden; daarentegen, toen reeds, die eenvoudigheid en helderheid van voorstelling, welke steeds zijn adviezen hebben gekenmerkt. In aansluiting aan vroegere historische toestanden stelde hij, met groote onbevangenheid en voorzichtig wikken van voor en tegen, voornamelijk de praktische zijde van het vraagstuk in het licht.

Aanvankelijk scheen zijn werkkring zich geheel tot het gebied der rechterlijke macht te zullen bepalen. Immers werd hij reeds in 1865 substituut-griffier te Arnhem, in 1868 substituut-officier te Zutphen, en rechter aldaar in 1873, wat hij gebleven is tot aan zijn optreding als Minister in 1888.

Maar reeds in 1875 werd hij op politiek gebied geroepen, toen hij door Amersfoort tot Kamerlid werd gekozen, na tweemaal te Zutphen échec te hebben geleden. Zelf zal hij wel niet veel gedaan hebben om zich op den voorgrond te plaatsen. Dat was destijds nog niet zoo'n gewoonte. Men werd, althans aan antirevolutionaire zijde, meermalen zijns ondanks, ook wel eens buiten eigen medeweten, gecandideerd. En Mackay was geen volksredenaar; ook in lateren tijd trad hij zelden en slechts noodgedrongen voor de kiezers op.

Blijkens zijn eerste Kamerredevoering, op 29 November 1876, kort en uiterst gematigd maar zeer beslist, trad hij op voor het Christelijk onderwijs en voor herziening der Kieswet, reeds toen bewerende, dat de meerderheid der Tweede Kamer geenszins in overeenstemming was met het gevoelen van de meerderheid des volks. Hij sprak, ook op later leeftijd, eenigszins stootend en moeilijk. Ook bij herlezing thans van de toen door hem gehouden redevoeringen treft de gematigdheid en bezadigdheid van toon, meer dan de nieuwheid of originaliteit van argument of gezichtspunt. Zijn redevoeringen in de Kamer raken veelal meer de onderdeelen van 's lands bestuur dan de algemeene beginselen van staatsbeleid. Zoo nam hij werkzaam deel aan de behandeling van het nieuwe Strafwetboek in 1880/1 en aan die van de wijzigingen van Strafvordering in 1884/5. Niet echter als Rapporteur, hoewel bij de behandeling van het Strafwetboek daartoe aangezocht, omdat hij meende dat die taak aan mij moest worden opgedragen. Want het algemeen belang stond bij hem altijd op den voorgrond. De nauwkeurige, wel overdachte wijze waarop elk door hem behandeld onderwerp werd besproken is zeker eene goede voorbereiding geweest voor de later door hem bekleede hooge staatsbetrekkingen.

Gedurende de zitting 1884/5, toen de Kamer 'op het doode punt' stond, nam hij het Voorzitterschap waar. In 1884 gekozen met 41 van de 82 stemmen, werd hij het volgend jaar met 42 tegen 41 stemmen vervangen door Mr. Cremers, terwijl hij zelf de tweede plaats op de voordracht verkreeg. Hoe hij destijds nog dacht over de hem te beurt gevallen eer, blijkt wel uit dezen mij den 13 Nov. 1884 geschreven brief: 'ik heb steeds het oogenblik dat ik lid der Kamer werd beschouwd als een van de minst gelukkige, om niet te zeggen ongelukkige oogenblikken mijns levens. Voor een goed deel ontrukkt aan mijn rechterlijke werkring, mijn rechterlijke carrière geknakt en gebroken, om te treden in het publieke strijdperk, waar ik alle geschiktheid voor mis, en nu wilt gij het leed nog vergrooten. Gesteld al eens dat ik geschiktheid had voor president, dat ik meer achtbaarheid, meer deftigheid, meer aplomb, een krachtiger stem, meer gevatheid had dan ik bezit, dan doen er zich toch nog zeer groote bezwaren op die ik niet kan oplossen,' (welke die waren schrijft hij niet, daar hij een mondeling onderhoud met mij verlangde).

In 't begin van 1886 greep de beweging plaats bekend onder den naam van 'doleantie', eene beweging, die hoewel zuiver kerkelijk, toch ook in politieke kringen beroering gebracht heeft, en nog steeds daar meer of min bewust, meer of min in het verborgene, doorwerkt. Gelijk men zich herinneren zal, was eene episode in die beweging, hoewel met deze slechts in verwijderd verband staande, de bezitshandhaving van de Amsterdamsche kerkgebouwen, meer speciaal van de consistoriekamer in de Nieuwe kerk, door den Amsterdamschen kerkeraad tegenover de daartegen gerichte pogingen van het Classicaal bestuur, doende wat des kerkerads is. Het

was vooral deswegens dat de gemoederen verhit waren. Den 16 Januari schreef Mackay mij, naar aanleiding van 't geen ik hem daarover geschreven en toegezonden had, ' ik geef u volgaarne toe dat wij, alvorens staatslieden, in de eerste plaats Evangeliebelijders moeten zijn, maar ik geloof dat de Evangeliebelijder die tevens staatsman is de verplichtingen niet mag vergeten die als zoodanig op hem rusten, en zoo veel mogelijk moet zorgen dat aan de politieke partij waarvan hij lid en zelfs voor een goed deel leider is geen schade worde toegebracht en nu, houd mij deze onbescheidenheid ten goede, is mij niet gebleken dat de strikte noodzakelijkheid om hier handelend op te treden, aanwezig was, en dat de daden betreffende de bezitneming der Nieuwe kerk niet even goed hadden kunnen geschieden buiten uwe tegenwoordigheid, of door een ander in uwe plaats¹. Kuyper had u ook daaraan niet moeten blootstellen of daartoe aanzoeken.

'Waren wij te 's Hage vergaderd, ik zou voorstellen aan onze vrienden een stuk te publiceeren waarin wij verklaren dat wij al hetgeen te Amsterdam geschied is laten voor de verantwoording van degenen die aldaar handelend zijn opgetreden, en als antirevol. Kamerleden ons niet geroepen achten ons daarin eenigermate te mengen als zijnde eene zaak die niets te maken heeft met de politiek en geheel op kerkelijk terrein te huis behoort. Zoo iets moet tot stand komen met mondeling overleg, en gaat niet goed schriftelijk.'

1 Ik ben het hiermee geheel eens. Wie echter kon voorzien, dat de aan mij verzochte en door mij verleende medewerking, eene volstrekt onbeduidende handeling, n.l. het spreken met een agent van politie, in geval deze zich met de zaak, waar de politie niets mee te maken had, bemoeide, mij in opspraak zou brengen naar aanleiding van eene gebeurtenis, waaraan ik, hoe men overigens daarover denken moge, part nog deel heb gehad?

Ook uit dit schrijven blijkt zijne kalmte en de juiste blik dien hij terstond op eene zaak had, welke zooveel gemoederen en pennen in beweging gebracht heeft.

In de zitting 1885/6 werden door het Kabinet Heemskerk de voorstellen betrekkelijk de algemeene herziening der Grondwet ingediend. Het eerst kwam aan de orde het voorstel betreffende het onderwijs.

Met vijf andere leden, de Savornin Lohman, Vermeulen, Schaepman, Ruys van Beerenbroek en Beelaerts van Blokland, diende hij, op 2 April 1886, een amendement in, 't welk hij, 'door ancienneteit van Kamerlid eerste onderteekenaar', 'als zoodanig' inleidde en toelichtte. 'Met een enkel woord', voegde hij er bij. Niettemin was voor hem en voor dien tijd die rede vrij uitvoerig, daar zij 13 kolommen druks beslaat. Bedenkt men hoe op dat oogenblik de gemoederen gespannen waren, dan zal zekerlijk de zaakrijkheid, de soberheid, de gematigdheid van die redevoering treffen. Hetzelfde valt op te merken ten aanzien van de volgende, zeer korte redevoeringen ter weerlegging van zijne bestrijders. Dat de warmte van het debat hem ook maar eenigszins in vervoering bracht blijkt daaruit niet, wèl dat hij steeds bleef de bezadigde, rustige stuurman.

In hetzelfde jaar had een Kamerontbinding plaats. Toen de algemeene grondwetherziening aan de orde was gesteld, besloot de Kamer, op voorstel der antirevolutionaire partij, het eerst het voorstel betreffende het onderwijsartikel aan de orde te stellen. Doch daarmee niet tevreden had die partij - de leiders der partij waren overstemd, zoodat dan ook niet een hunner, maar de Heer van Wassenaer bij deze gelegenheid het woord voerde - aangekondigd dat het hun (den antirevolutionairen) onmogelijk zou zijn hun stem te geven aan de overige

wijzigingen der grondwet, wanneer niet aan hun van den aanvang af bestaande eischen op de eene of andere wijze kon voldaan worden. Hij zeide niet dat hun medewerking zou ontbreken, maar zij zouden medewerkers zijn in dien zin, dat zij alles met de grootste zorg zouden beschouwen enz., maar de eindstemming van elk hoofdstuk zou bij hen moeten zijn een *non possumus*.

Daar het geen beginsel - enkel eene quaestie van taktiek gold, hadden de leiders der partij besloten zich bij dit wel openhartig, maar zeer onvoorzichtig partijbesluit neer te leggen. Het natuurlijk gevolg was dat, toen ondanks de door de Regeering welgemeende pogingen op onderwijsgebied geen vergelijk tot stand kwam, het Kabinet, den 13^{den} April 1886, den koning zijn ontslag aanbod.

Dientengevolge werd nog denzelfden dag aan den Heer Mackay de samenstelling opgedragen van een nieuw Ministerie. Aan die opdracht waren toegevoegd de woorden: 'de Koning verlangt dat de aan de Staten-Generaal ingezonden voorstellen tot Grondwetsherziening niet worden ingetrokken.'

Voor wie den politieken toestand op dat oogenblik kent, kan het niet twijfelachtig zijn dat aanvaarding van de opdracht tot een droevig fiasco zou hebben geleid. De samenstelling van een rechtsch Kabinet, zoo moeilijk zelfs in 1888, was wel onmogelijk in een tijd toen de Kamer op het doode punt stond en, tengevolge van het bestaande kiesstelsel, ook Kamerontbinding geen merkelijke verandering in den toestand zou hebben gebracht. Het zou al spoedig gebleken zijn dat de antirevolutionairen met hun non-possumus bazuin ietwat te hard hadden geblazen.

Desniettemin mocht, naar constitutioneel beginsel, de

rechterzijde zich aan de opdracht niet onttrekken, en Mackay en andere leiders zouden het slachtoffer geworden zijn van de door hen zelven veroordeelde non-possumus politiek, indien de aan de opdracht toegevoegde zinsnede, waarop ik zoo even wees, niet een voldoende reden aan de hand had gedaan om de opdracht te weigeren. Het was toch volkomen duidelijk, dat aan het verlangen des Konings niet kòn worden voldaan door een lid der rechterzijde, waar die rechterzijde juist verklaard had geen algemeene grondwetherzienting te willen, zoolang niet voldaan was aan haar wenschen op schoolgebied, terwijl tevens uit de in de Kamer gehouden debatten en stemmingen gebleken was, dat met die Kamer op onderwijsterrein geen bevredigende uitkomst te verkrijgen was. De Heer Mackay heeft dan ook terstond, reeds den 15^{den} April, aan den Koning geantwoord, na opgemerkt te hebben dat, blijkens de opdracht de aan de S.G. ingezonden voorstellen tot grondwetherzienting niet mochten worden ingetrokken en dus het nieuw te vormen Ministerie zich ook belast zal zien met de verdere behandeling dier voorstellen, reeds om die reden alleen, in de gegeven omstandigheden, bezwaar te moeten maken de hem opgedragen taak te aanvaarden, weshalve hij verzocht van de aanvaarding dier opdracht te worden verschoond.

Mackay, die slechts zeer enkele zijner politieke vrienden over deze opdracht geraadpleegd had, is wegens deze snelle afwijzing ook door mannen van zijne richting nog al hard gevallen. Hij was echter te nuchter aangelegd, te weinig behebt met politieke ambitiën, om zich over te geven aan illusiën, en te onafhankelijk om zich tot speelbal van meer politiek aangelegde personen te laten gebruiken. Waar hij een fiasco voorzag, behoefde

hij den raad van meer vurig aangelegde politici niet.

Overigens verwijs ik naar de discussiën in de Tweede Kamer over deze zaak gehouden op 17 Mei 1886, den dag vóór de ontbinding der Kamer, waarbij hij zijn standpunt duidelijk heeft uiteengezet.

Bij de daarna gehouden algemeene verkiezingen werd de Heer Mackay gekozen in Amersfoort en Utrecht; voor 't laatstgenoemde district nam hij zitting.

Twee jaren later, nadat tengevolge van de kiesrechtuitbreiding de meerderheid in de Tweede Kamer naar rechts was omgegaan, werd hem wederom de vorming van een Kabinet opgedragen.

Bij die vorming waren buitengewone moeilijkheden te overwinnen. Nimmer had tot dusver een Kabinet van de richting waartoe Mackay behoorde de teugels van het bewind in handen gehad. Onder de mannen dier richting waren weinigen aan wie de regeeringstaak kon worden toevertrouwd. Eenige vooroefening op staatkundig gebied was aan de meesten hunner nimmer gegund. De Kamer zelve, zij het ook ter wille van het Kabinet, van haar bruikbaarste elementen te berooven werd destijds nog niet als eene daad van wijze politiek beschouwd. Meer dan een door Mackay aangezochte had wel persoonlijk geen bezwaar, maar vreesde toch zich openlijk aan te sluiten aan den nieuwen koers. Het Kabinet immers kwam te staan tegenover eene groote, destijds uiterst vijandige pers en vond in eigen, nog zeer zwakke pers wel eenigen, maar toch ook weer twijfelachtigen steun. Voeg daarbij de schuchtere, teruggetrokken geaardheid van den Kabinetsformateur, dan zal men zich een denkbeeld kunnen vormen van de moeilijkheid van den toestand en van de gemoedsgesteldheid van den toekomstigen Premier.

In die dagen, gedurende welke ik hem naar mijne beste

krachten heb bijgestaan, heb ik zijn sterk ontwikkeld plichtsgevoel, dat met zijn geloof nauw verband hield, mogen bewonderen. Vele malen stond hij op het punt de hem opgedragen, schier onmogelijke taak neer te leggen, maar steeds hield het besef van wat hij aan zijn land, aan zijne partij, aan de zaak waarvoor ook hij steeds gestreden had verschuldigd was, de overhand.

Het groote publiek, niet bekend met al die moeilijkheden, heeft zeker zich een anderen uitslag voorgespiegeld dan is verkregen, maar bij mij, die met bijna al de details van wat toen is voorgevallen bekend ben, staat het vast, dat hij zoo goed geslaagd is als destijds mogelijk was, en dat waarschijnlijk niemand nog zoo goed zou zijn geslaagd als hij.

Wat zijn eigen gemoedstoestand betreft, op 17 April 1888, toen de voordracht gereed was, schreef hij mij: 'ik blijf morrende tegen mijn lot. Fiasco te maken in eene betrekking die men zelf gezocht en waarnaar men gevraagd heeft, is zoo erg niet, het is dan eigen schuld, maar eene betrekking op zich te *moeten* nemen, waarvoor men zeker weet niet berekend te zijn, is zeer hard. Het kan slechts strekken tot schade van de partij en van mij zelven. Enfin, het is het begin van het einde van mijn kortstondig staatkundig leven, waarin ik mij nooit had moeten begeven. - Ik ga Donderdag voor goed naar 's Hage. Met diepen weemoed zeg ik Zutphen vaarwel. De visites hier hebben iets van de bezoekers aan Job op de mestvaalt.'

En den 1sten Mei d.a.v., toen hij de ministerieele werkzaamheden een maand lang had waargenomen, schreef hij:

'Overigens moet ik u bekennen, dat mijn leven nog ellendiger is dan ik verwacht had.'

Men moet intusschen deze verzuchtingen, hoe oprecht

gemeend ook op het oogenblik dat zij werden geslaakt, niet opvatten als uitingen van een melancolieken geest. Integendeel, Mackay was eerder van nature opgeruimd en welgemoed; ik althans heb zelden hem langen tijd achtereen in gedrukte gemoedsstemming gezien.

Geen Staatkundige geschiedenis schrijvende, heb ik over zijne ministerieele loopbaan slechts eenige opmerkingen te maken van algemeenen aard, ter kenschetsing van zijne wijze van arbeiden en behandeling van zaken.

Uit eene vrij geregelde correspondentie met mij, van 1878 af tot aan mijn optreden in zijn Kabinet in 1890, blijkt mij, dat, al had hij nu en dan een ietwat somber getinte stemming omtrent de toekomst, hij onder alle omstandigheden steeds het geheele debat in de S.G. zorgvuldig in zijn verband naging, den toestand nuchter en onbevangen beschouwende, evenals al de quaesties die aan de orde kwamen. Van diepzinnige of algemeene beschouwingen was hij geen vriend; zij lagen blijkbaar buiten zijn gezichtskring, al gevoelde hij steeds uitnemend de groote verschilpunten, die rechts en links steeds beletten samen te gaan. Hij doceerde niet en sprak ook niet voor de galerij, maar, gelijk het betaamt, als Kamerlid sprak hij tot de Regeering en als Minister tot de Kamer.

Gemakkelijk was zijn ministerieele loopbaan niet. Hoofdzaak was voor hem natuurlijk de oplossing van de schoolquaestie. Aanvankelijk werden hem door eenige welmeenende vrienden zekere oplossingen aan de hand gedaan. Maar het onpraktische daarvan hebbende ingezien, kwam hij al spoedig tot de oplossing die in 1889 wet geworden, en steeds de grondslag gebleven is van de volgende op dat onderwerp betrekking hebbende wetsont-

werpen. Zij was eenvoudig, praktisch, rationeel. Natuurlijk voldeed zij niet aan de verwachtingen van hen, die meenen dat, evenals in de dagen van de Joodsche Koningen, een nieuwe bewindsman een omwenteling in de bestaande toestanden kan tot stand brengen. Er waren er die, na Mackay's aftreding, mij verklaarden teleurgesteld te zijn, omdat zij van hem de opheffing van minstens twee of drie H.B.S. hadden verwacht! Maar Mackay was doordrongen van den juisten stelregel: en politique if faut savoir ce qu'on veut et - dit vooral - vouloir ce qu'on peut. Houdt men in het oog dat tijdens zijn ministerieel bewind de Eerste Kamer in haar meerderheid liberaal was, en dat zijn schoolontwerp wel in overeenstemming was met de conclusies waartoe, ten opzichte van de beteekenis van artikel 194 der grondwet, de Tweede Kamer, naar aanleiding van het voorstel tot wijziging van dat artikel, gekomen was, maar in vierkanten strijd met wat van liberale zijde, van 1857 tot 1887, steeds als de eenig mogelijke uitlegging der grondwet was verdedigd, dan zal men kunnen beseffen hoeveel beleid, tact, voorzichtigheid noodig was om door de Eerste Kamer de oplossing te doen aannemen, die tot Pacificatie moest leiden. In de Tweede Kamer had hij wel een voldoende meerderheid achter zich, doch, indien niet ook een deel der minderheid zich bij die meerderheid aansloot, was op de aanneming door de Eerste Kamer geen kans. Ik geloof niet dat op dat oogenblik iemand beter dan hij in staat zou zijn geweest dezen politieken puzzle op te lossen. Dat hij bij dat alles, vooral in de Kamer, door zijn politieke vrienden krachtig werd bijgestaan, vermindert in geenen deele de verdienstelijkheid van zijn arbeid.

De grootste moeilijkheid gedurende zijn ministerschap

werd veroorzaakt door de verwerping van de begrooting van Minister Keuchenius door de Eerste Kamer in 1889. Zeer juist m.i. heeft hij in een brief aan mij van den 10 Februari 1890 de beteekenis dier verwerping gepraeciseerd: 'men beoordeelt het votum van de Eerste Kamer niet geheel juist. Had men vertrouwen gehad in Keuchenius wat zijn gewoon beleid betreft, men zou de begrooting niet verworpen hebben alleen om zijne godsdienstige denkbeelden en uitingen; en van den anderen (kant) ware dit evenmin geschied alleen om gemis van vertrouwen in zijn politiek beleid indien juist die laatsten er niet bij waren gekomen. Beide factoren hebben zeer zeker samengewerkt.'

Die enkele woorden schetsten den toenmaligen toestand volkomen juist. Het was er echter verre van daan, dat het volk, althans dat deel dat den Heer Keuchenius slechts als Christusbelijder kende, iets van dezen toestand begreep, en de pers die dat volksdeel leidde of er door geleid werd trachtte niet het te brengen in het juiste spoor. 'Als Keuchenius valt, valt er meer', was destijds de leuze; maar een afdoend middel om, zonder 'loslating' van Keuchenius, het schip van staat in het vaarwater te houden werd niet aangegeven. Bekend is, dat over die loslating het Kabinet verdeeld was, maar zoover ik mij herinner is Mackay's persoonlijk gevoelen niet uit openbare stukken bekend geworden, weshalve ik daarover zwijg. Toen het Kabinet tot 'loslating' adviseerde, brak in de pers en onder bedoeld volksdeel een storm los. Herhaaldelijk dacht de Premier aan neerlegging van zijn portefeuille, doch hij kon niet besluiten de uitvoering der pas aangenomen schoolwet in handen te stellen van een Kabinet van tegenovergestelde richting. 'Heeft het' zoo schreef hij mij den 2^{den} Februari 'op dezen

oogenblik in handen spelen van het gezag van de liberalen niet veel van verraad aan de andere partij? Wat blijft er van oude beloften? De schoolwet is er. Maar de uitvoering? Deze spelen wij in handen van de liberalen'. Het is gewis voor hem eene grievende teleurstelling geweest, juist op het oogenblik toen door zijn kundig en voorzichtig beleid op schoolgebied het roer omgeworpen en in beginsel de schoolstrijd gewonnen was, uit eigen, naaste omgeving zoo weinig steun te ontvangen, zoo weinig sympathie te ontmoeten.

Ten slotte aanvaardde hij zelf, den 24 Februari 1890, de portefeuille van Koloniën, terwijl ik hem - daarvan had hij zijn besluit afhankelijk gemaakt - zou opvolgen in zijn departement. Mij is dit steeds eene daad van groote opoffering toegeschenen. Mackay behoorde niet tot hen die alles aandurven, al weten zij er niets van. Ambitieuus was hij niet, wel uiterst bevreesd fiasco te maken. Van Koloniën had hij nooit bijzondere studie gemaakt, al mag niet uit het oog worden verloren dat hij gedurende de laatste jaren, als Premier van het Kabinet, met de groote loopende quaesties meer van nabij kennis had moeten maken. Naar mijne overtuiging zou hij, zijn eigen zin volgende, tienmaal liever zijn portefeuille hebben neergelegd, dan op te treden als Minister van Koloniën, maar drong zijn plichtgevoel, door zijn geloof gesterkt, hem die moeilijke taak te aanvaarden. En al mag worden erkend dat hij niet den aanleg, de begaafdheid bezat om door eigen initiatief groote dingen tot stand te brengen, - de meesten trouwens geven van het bezit dier hoedanigheden slechts bewijs zoolang zij geen aandeel hebben in het bestuur, - toch is, meen ik, door ieder zijn, zij het ook slechts kortstondig koloniaal bestuur geprezen en de gemaklijkheid bewonderd waarmee hij zich over vaak inge-

wikkelde vraagstukken een zelfstandig oordeel had gevormd. Keuchenius wist van Koloniën oneindig meer dan hij; ongelukkig te veel, zoodat hij zelden kwam tot beslissing; Mackay bezat beteren staatsmansblik, had een zekere *flair* om de juiste richting te verkennen, en boezemde, ondanks zijn mindere kennis, meer vertrouwen in.

Dien indruk althans heb ik zelf steeds ontvangen gedurende het anderhalve jaar dat ik zijn ambtgenoot was. Zelden bracht in eene beraadslaging hij het eerst zijn advies uit. Zijn kracht bestond in goed luisteren en goed oordeelen. Nadat ieder zijne meening uiteengezet had, gaf hij, steeds met groote helderheid en onbevangenheid, zijn gevoelen te kennen. Naar mijne herinnering gebeurde het maar zelden dat men zich daar niet mee vereenigde. En ook bij verschil van gevoelen was er nimmer eenige onaangenaamheid met zijn ambtgenooten.

Het wetsontwerp betreffende de legerorganisatie werd de oorzaak van den val van het Kabinet. Een deel der R.K. in den lande wilde van afschaffing van plaatsvervangning niets weten. Maar het Kabinet, in dezen geleid door den kranigen Minister Bergansius, hield, al zag het zijn politieken ondergang naderen, stand. Nimmer heb ik bij een der Ministers, allerminst bij den Premier, ook maar eenige aarzeling bespeurd, en toen later, in 1897, een hernieuwd samengaan met de R.K. bij de stembus beproefd werd, onder voorwaarde dat, bij optreden van rechts, de quaestie van den persoonlijken dienstplicht zou blijven rusten, behoorde ook hij tot hen die daarvan niets wilden weten.

Op 21 Augustus 1891 trad het Kabinet Mackay af. De Heer Mackay werd reeds in 1892 te Kampen gekozen, ter vervanging van den Heer Noordt zij. Gedurende het toen volgend tijdperk nam hij, als gewoonlijk, ijverig deel aan de Kamerwerkzaamheden, maar onthield zich

van het geven van leiding aan de partij waartoe hij behoorde. Toen den 22sten September 1892 de Minister Tak van Poortvliet zijn ontwerp-kieswet had ingediend, en het amendement de Meyier, dat aanleiding heeft gegeven tot de Kamerontbinding van 20 Maart 1894, was aangenomen, was Mackay tegenstander van dat ontwerp. Tijdens de daarop volgende algemeene verkiezingen verklaarde de Standaard zich een beslist voorstander van 'Tak's plannen', hetgeen aan een aantal Kamerleden behorende tot de antirevolutionaire partij aanleiding gaf om, zonder de 'Deputatenvergadering' dier partij af te wachten, zich tot de kiesverenigingen te wenden, ten einde het varen in den door de Standaard ingeluiden nieuwen koers te verijdelen. Het stuk waarin dit geschiedde werd destijds het 'fatale manifest' geheeten, en heeft later geleid tot het zich afscheiden van de A.R. partij door hen, die in de leiding van Dr. Kuyper een 'persoonlijk gouvernement' zagen, waaraan zij zich niet wenschten te onderwerpen. Onder de onderteekenaars komt ook de Heer Mackay voor. Een zoodanige openbare besliste stap die tot scheuring kon leiden was voor hem iets geheel ongewoons. Gelijk ieder weet, zijn 'Tak's plannen' niet tot uitvoering gekomen en is de voorsteller afgetreden. Karakteristiek nu is het, dat toen de scheiding der A.R. partij in twee groepen, waarvan de eene thans zich de C.H. Unie noemt, een feit was geworden, de Heer Mackay nimmer uitdrukkelijk verklaard heeft tot welke groep hij voortaan zou behooren, - al bestaat er bij mij eenig vermoeden dat hij het voortbestaan der scheuring misprees, - zoodat tot aan zijn aftreding in 1905 beide groepen hem tot de hunnen rekenden. Bij zijn aftreding echter moest, met het oog op zijn opvolger, worden beslist of het district geacht moest

worden Christelijk-Historisch dan wel Antirevolutionair te zijn. In sommige districten toch, zooals Kampen, Goes, Apeldoorn, hebben de kiezers zich niet of zeer weinig als twee verschillende partijen georganiseerd, daar beide groepen blijkbaar denzelfden man wilden gekozen zien die vóór de scheiding het district had vertegenwoordigd. Eerst op bedoeld oogenblik werd openbaar dat Mackay ofschoon hij nog in 1901 eene C.-H. Kamerclubvergadering bijgewoond en toen meegedeeld had die niet meer te willen bijwonen omdat hij als president dat niet goed vond; die ook, althans voorzoover mij bekend, nimmer tegenwoordig was in eene A.R. deputatenvergadering, en bijna altijd in de Kamer meestemde met de C.H., in het district zelf, tegenover de leiders der A.R., zich altijd als antirevolutionair had gedragen. Dat dit bij sommigen den indruk maakte van dubbelzinnigheid is niet te verwonderen. Toch lag die eigenschap niet in zijn karakter. Mij schijnt die eenigszins zonderlinge houding het gevolg te zijn geweest van zijn gewone taktiek, niet dan noodgedrongen zich in het strijdperk te begeven en zich uit te spreken over zaken, wanneer dit tot persoonlijke verwijdering aanleiding zou kunnen geven. Het is mogelijk dat hij in zijn binnenste de blijvende splitsing der A.R. partij steeds heeft afgekeurd, maar spreken daarover, althans met mij, deed hij niet. Het was juist die overgrootte voorzichtigheid, die van den eenen kant vertrouwen opwekte in zijne onbevangenheid, maar van den anderen kant hem voor partijleider ongeschikt maakte. Gebonden aan zijn plicht, liep hij den eenmaal ingeslagen weg ten einde, gedachtig aan het: doe wel en zie niet om; maar zijn eigen geheelen persoon gaf hij niet, althans ongaarne.

Zoo is hij gebleven tot zijn heengaan. In 1901 werd

hij door vrienden aangezocht om op te treden in het Kabinet Kuyper. Niet onaardig is het zijn eigen beschouwing over die quaestie te vernemen. Den 22 Juni 1901 schreef hij mij:

‘Ook bij mij staat vast dat de formatie van het Kabinet aan Dr. K. moet worden opgedragen Ik geloof wel dat K. zal weigeren of wel hij moest meenen, of wel men zou hem wijs moeten maken dat bij zijne weigering ik daar ben om de taak op mij te nemen zooals in 1888. Maar in dat geval bedriegt hij zich of men misleidt hem. Trouwens ik heb hem in eene der laatste bijeenkomsten onzer Kamer gezegd dat ik er van zou moeten afzien, en wat gij wilt gaat ook niet: ik aan het hoofd, gij en K. onder mij. Het zou zijn Mercurius die den raad der goden praesideert.

‘In 1888 stond de zaak anders. Het gold toen bovenal de hervorming der onderwijswet van Kappeyne en daarnaast de legerwet. Bij het onderwijs was ik nog al op den voorgrond getreden, reeds dadelijk in 1878 bij de behandeling van de wet Kappeyne, zoodat er toen voor mijn optreden wel wat te zeggen viel en daarbij Kuyper was toen geen lid van de Kamer. Hoewel de aanvaarding van de taak om een Kabinet samen te stellen mij menige zucht kostte, was ik overtuigd dat de Heere mij riep om die taak op mij te nemen, en mocht ik die ook, al was (het) met groote opofferingen, na het vertrek van Keuchenius, tot de nieuwe verkiezingen ten einde brengen.

‘Terwijl een premierschap voor mij niet meer dat schrikbeeld is als in 1888 en ik zelfs in de gelegenheid ben geweest ook de aangename zijde ervan te leeren kennen, meen ik duidelijk te zien dat het thans mijn weg niet is. Het is niet alleen de toestand van mijne vrouw, en

deze zou reeds voldoende zijn, die daarop wijst, maar ook mijn eigen persoon. Hoe onaangenaam het is het te bemerken, maar mijn hoofd en werkkraft is niet meer wat ze vroeger waren. Misschien is het in het 4 tal jaren na 1888 doorleefde en de spanning waarin ik toen meermalen verkeerde daar niet vreemd aan. Een premier moet daarbij vaardig zijn in het woordvoeren, en waar dit reeds in 1888 te wenschen overliet, is zulks er niet op vooruitgegaan, zooals gij zelf wel zult hebben bemerkt, hoewel ik als Kamerlid slechts behoefde te spreken, wanneer en zoo dikwijls ik zulks zelf verlangde.

‘Ik acht mij niet meer opgewassen tegen de taak en al aanvaardde ik die, anderen zouden te spoedig merken dat ik mijne krachten had overschat’.

Blijkt uit dat schrijven hoe allengskens het bekleeden eener hooge en verantwoordelijke betrekking voor hem meer bekoring had dan in vroegere jaren, tevens blijkt er uit dat hij geen oogenblik zijn nuchteren blik op politieke toestanden en op zijn eigen persoon verloor. Hij bezat het staatsmansbeleid noodig om, op een oogenblik toen de nog fel bewogen politieke wateren het nauwelijks mogelijk maakten, de vrucht te plukken die na bijkans 50-jarigen strijd rijp was geworden, en om de natie het genot daarvan te verzekeren. Maar een hervormer in den eigenlijken zin was hij niet, en waar, op sociaal gebied vooral, ingrijpende hervorming noodig scheen, achtte niet hij zich geroepen de leiding te geven. Alleen verklaarde hij zich bereid het toen nog betrekkelijk rustige leiderschap der Kamer te aanvaarden. In 1901 tot Voorzitter gekozen, bleef hij dat tot aan 1905. Hoe hij ook toen om zijn onpartijdige, kalme en bekwame leiding, ook gedurende de woelige zittingen in 1903, algemeen is geprezen, heeft niet in herinnering te worden gebracht.

Bij de algemeene verkiezingen in 1905 wenschte hij niet meer voor het Kamerlidmaatschap in aanmerking te komen. Voor hem brak toen een droeve tijd aan. Den 7^{en} Juli 1869 gehuwd met Elisabeth Wilhelmina barones van Lynden, had hij steeds, te midden van al wat hem bezwaarde, in deze edele vrouw een ware ‘hulpe’, een trouwen steun gevonden. Te verwonderen is het niet dat, toen hare krankheid in hevigheid toenam, hij zich geheel aan haar wenschte te wijden, om, zoo mogelijk, in het buitenland levensverlenging voor haar te zoeken. Het mocht echter niet baten. Den 29sten April 1907 overleed zij te Wiesbaden.

Naar 's Gravenhage teruggekeerd, mocht hij nog eenigen tijd lid zijn van den Raad van State, waartoe hij den 6^{en} Juni 1907, met ingang van den 1^{en} Juli van dat jaar, benoemd werd, maar de levensvreugde was voorbij, en, na zeer kortstondige ziekte, ging hij, op 13 November 1909, ook zelf heen; betreurd niet alleen door zijne partijgenooten, maar ook door vele anderen. Want hij had vele vrienden. Eenvoudig van levenswijze en zeer gezellig van aard, was hij een trouw bezoeker van de societeit, zoowel te Zutphen als te 's Gravenhage, waar hij zich eenigen tijd vóór den maaltijd gaarne met politieke kennissen van de meest verschillende richting onderhield. Onder de vrienden die hij het meest vertrouwde, en van wiens levenservaring en groote Staatsmanswijsheid hij zonder twijfel veel heeft geprofiteerd, behoort zijn neef, Mr. Donald Jacob baron Mackay (Lord Reay), die, menigmaal ons land bezoekende, gewoonlijk bij hem zijn intrek nam.

Volledigheidshalve vermeld ik nog de onderscheidingen die hem te beurt zijn gevallen. Hij was grootkruis in de Orde van de Nederlandsche Leeuw (1905), Grootkruis in de Orde van de Eikenkroon (1891), Roode Adelaar

1^e klasse (1891) en ontving in 1891 den titel van Minister van Staat. Voorts was hij van 1894 af Commissaris, later vice-President in den Raad van Commissarissen der Staatsspoorwegen, van 1908 af Commissaris van de Stoomvaartmaatschappij Zeeland, alsmede Commissaris en onder-voorzitter in den Raad van Commissarissen der Ned. Centraal Spoorwegmaatschappij.

Het is de bedoeling van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde het oordeel over de verdiensten van den overledene over te laten aan het nageslacht. Ik zal dus niet pogen een meer algemeen oordeel te vellen over den persoon van Mackay, en bepaalde mij hoofdzakelijk tot het mededeelen van bijzonderheden, die allicht kunnen bijdragen om het karakter van den Heer Mackay, met wien ik vooral na 1878 veel heb omgegaan, te beoordeelen. Ook over zijn godsdienstige overtuigingen zweeg ik, wetende dat hij zelf die slechts dan wanneer het bepaald noodig was, op de publieke markt wenschte gebracht te zien. Een dergenen dien hij, naar het mij voorkwam, het meest vereerde was Beets.

't Moge mij ten slotte alleen veroorloofd zijn een enkele zinsnede aan te halen uit een artikel van Dr. I.M. van 't Hoff te Zeist, onmiddellijk na zijn verscheiden geschreven en voorkomende in het Utrechtsch Dagblad: 'Mackay heeft geen stempel gedrukt op zijn tijd, hij is geen baanbreker geweest, in den rei (de rij) der leidende staatslieden is voor hem geen plaats, doch als eens de staatkundige geschiedenis der laatste 25 jaren - sine ira et studio - zal geschreven worden, zal zijn naam daarin met eere vermeld worden als van één, die zonder schitterende talenten of zeldzame gaven, een belangrijke rol vervuld heeft en recht heeft op de dankbaarheid van het

nageslacht, als het een goed onderscheid zal hebben leeren maken tusschen wat blijvende waarde heeft of slechts klatergoud is.'

Dat oordeel beaam ik. Er is een spreekwoord dat zegt: tel brille au second rang, qui s'éclipse au premier; bij Mackay doet het meer zeldzame verschijnsel zich voor: tel s'éclipse au second rang, qui brille au premier.

En van hem kan worden gezegd wat van niet-middelmatigen niet altijd geldt, dat hij *steeds* is geweest:

'the right man in the right place.'

A.F. DE SAVORNIN LOHMAN.

Levensbericht van H.J. de Dompierre de Chaufepié.

Henri Jean de Dompierre de Chaufepié werd 20 September 1861 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van den Waalschen predikant J.H. de Dompierre de Chaufepié en M. Ferrand.

Na den dood van zijn vader vestigde zijne moeder zich te 's-Gravenhage, waar hij het Gymnasium bezocht. Over zijn Gymnasiumtijd kon hij vaak met groote ingenomenheid spreken, en dankbaar herdenken de genoegelijke jaren in het oude gebouw gesleten. Later is hij als Curator in de gelegenheid geweest om van die liefde door daden te doen blijken. Aan de voorbereidselen tot den bouw van het nieuwe Gymnasium nam hij met grooten ijver deel, terwijl zijn archaeologische kennis de taak der commissie, belast met het kiezen der klassieke beelden, die 't nieuwe gebouw inwendig zouden versieren, niet weinig verlichtte.

Na het volbrengen zijner gymnasiale studiën liet hij zich te Leiden als student inschrijven, waar het vooral de oudheidkunde was, die hem het meest aantrok. In October 1889 promoveerde hij tot doctor in de klassieke letteren op een proefschrift: De titulo I.R.N. 4312 ad Iuvenalem poetam perperam relato. Kort voor zijn promotie ver-

zocht en verkreeg hij de toestemming, om in het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage te mogen arbeiden.

Het waren in de eerste plaats de Gesneden Steenen en de verzameling Grieksche Munten, die daar zijne belangstelling opwekten. Van de Gesneden Steenen begon hij eene nieuwe beschrijving te maken en trachtte hij van elk stuk zooveel mogelijk de herkomst te vinden, waartoe heel wat nasporingen in het Archief van het Kon. Penningkabinet en in dat van het Museum Meermanno Westreenianum verricht moesten worden.

Op 1 Maart 1892 werd de Chauffepié benoemd tot Conservator aan het Museum van Oudheden te Leiden, maar werd hem op zijn verzoek verlof verleend om één dag in de week in de Haagsche Verzameling te blijven werken, teneinde de aangevangen beschrijving der gesneden steenen te voltooien.

Te Leiden werd hem opgedragen de beschrijving en bewerking der voorwerpen uit de verzameling Papenbroek, met gebruikmaking der in het Museum aanwezige bescheiden en der daarvoor noodige wetenschappelijke werken. Dit onderzoek was voornamelijk gericht op den oorsprong, tegenwoordigen toestand en wetenschappelijke beteekenis der voorwerpen.

Toen de toenmalige Directeur van het Kon. Penningkabinet de heer A.A. Looyen 3 Augustus 1893 kwam te overlijden en daardoor de betrekking van Directeur van het Kabinet openkwam, solliciteerde de Chauffepié en werd hij reeds 1 October als zijn opvolger benoemd.

Was hij reeds geen vreemde meer op het gebied der antieke numismatiek, de middeleeuwsche en moderne munten waren hem nog geheel vreemd, zoodat hij zich in dat uitgebreide gebied nog geheel moest inwerken. Met grooten ijver en toewijding begon hij de munten der

verschillende landen op het Kon. Penningkabinet aanwezig te bestudeeren, aantekeningen te maken van zeldzame en onbeschreven stukken of van belangrijke variëteiten in de Haagsche Verzameling aanwezig en niet voorkomende in de numismatische literatuur, ten einde deze later te kunnen uitgeven of er specialiteiten op dit gebied mede bekend te maken. Aldus leerde hij de collectie grondig kennen, ontdekte de verschillende hiaten, die aangevuld moesten worden, om een beter en vollediger overzicht te krijgen van de munten van een bepaald land, en kwam aldus tevens goed op de hoogte van de numismatische literatuur. Van land voor land werden alzoo de munten behandeld en na de munten kwamen de penningen aan de beurt. Reeds spoedig viel den nieuwen Directeur op het nagenoeg geheel ontbreken van moderne, en wel voornamelijk Fransche en Oostenrijksche penningen.

Aan deze afdeeling vooral was door de voorgaande Directeuren weinig of geen aandacht geschonken. Wel werd de verzameling der nieuwe Nederlandsche penningen regelmatig bijgehouden, maar de zoo fraaie producten van een Roty, een Chaplain of een Scharff zocht men te vergeefs. Het groote belang van eene verzameling dezer moderne kunstproducten zag de Chauffepié in: de Nederlandsche medailleurs zouden er veel van kunnen leeren, zouden hunne penningen kunnen vergelijken met die van hunne buitenlandsche collega's en aldus kunnen zien, wat aan hun werk nog ontbrak en waarin zij bij deze ten achter stonden¹.

1 De beide jonggestorven, veelbelovende medailleurs J.H.P. Wortman en vooral J.H. Baars behoorden tot de eersten, die dankbaar gebruik gemaakt hebben van de hun aangeboden gelegenheid, om de moderne penningen te bestudeeren.

Bij het groote publiek moest, door het zien van moderne stukken, weder belangstelling worden opgewekt voor de medaille. Het moest leeren inzien, dat een penning nog iets anders was, dan een 'ding, dat men kreeg voor kippen- of hondententoonstellingen', schreef de Chauffepié eens. De voornaamste ateliers van buitenlandsche, voornamelijk Fransche medailleurs werden door hem persoonlijk bezocht, uit hunne werken deed hij eene keuze en wist deze òf ten geschenke, òf op zeer voordeelige voorwaarden voor het Penningkabinet te verkrijgen.

Aldus kwamen van de Franschen Roty, Chaplain en Vernon en van de Oostenrijkers Scharff en Pawlik nagenoeg complete reeksen hunner werken in 't Penningkabinet.

Op verzoek van de firma Kleinmann en C^o te Haarlem redigeerde hij van 1899-1906 een tijdschrift met Hollandschen en Franschen tekst 'Les Médailles et Plaquettes Modernes', waarin de voornaamste stukken op lichtdrukplaten werden afgebeeld. Veel droeg deze uitgave er toe bij, om de Haagsche verzameling ook in het buitenland meer bekend te maken; menige buitenlandsche medailleur verzocht er opname van zijn werk in en - schonk zijne gereproduceerde penningen aan den schrijver, die ze aan het Kon. Kabinet afstond.

In 1899 werkte de Chauffepié te Parijs mede, tot het oprichten van de 'Société des Amis de la médaille française', en bracht dit hem op het denkbeeld, om voor Nederland eene dergelijke Vereeniging op te richten. Wel begrijpende, dat ons land te klein was om alleen iets op dit gebied tot stand te brengen, wist hij den Brusselschen numismaat Alph. de Witte voor zijne plannen te winnen en de 'Nederl. Belgische Vereeniging der Vrienden van de Medaille als Kunstwerk' te stichten,

die door het uitgeven van penningen door Nederlandsche en Belgische kunstenaars, een dubbel doel beoogde: de medailleurs aan werk te helpen en hunne penningen onder de oogen van het groote publiek te brengen. Van de Nederlandsche afdeeling was de Chaufepié sedert 1907 voorzitter en is door Toon Dupuis in 1909 als zoodanig op een goed gelijkenden portretpenning vereeuwigd. Van zijne pogingen het publiek er weder toe te brengen penningen te doen slaan bij jubilea of ter eere van verdienstelijke personen, heeft hij veel genoegen beleefd.

Werkelijk zijn er de laatste 15 jaren vele en mooie penningen in ons land ontstaan, en de meeste en beste door samenwerking tusschen hem en den kunstenaar. Uit de laatste jaren herinneren we slechts aan het draagteeken der vredesconferentie, den penning ter herdenking van de schenking Drucker, die ter eere van den heer de Jongh te Rotterdam en nagenoeg alle penningen der Nederl. Belgische Vereeniging der Vrienden van de Medaille.

Wij spraken reeds van de Chaufepié's omwerking der collectie gesneden steenen. Deze waren, zoowel de intaglii (ingesneden steenen) als de camées (opgewerkte steenen) tentoongesteld, geplaatst op fluweel in platte vitrines. Vooral de intaglii kwamen hierdoor niet tot hun recht, daar men de erin gegraveerde voorstellingen slecht kon zien. In 1894 en 1895 bezocht de Chaufepié nu de voornaamste musea te Londen, Parijs, Napels, Florence en Rome, ten einde na te gaan, hoe aldaar de gesneden steenen waren tentoongesteld. Als resultaat van dit bezoek werd nu een standaard gebouwd, waarin de gesneden steenen transparent werden geplaatst, zoodat deze door het invallende licht thans eerst goed tot hun recht kwamen, en de bezoekers de fijnheid der uitvoering en de hooge

kunstwaarde der tentoongestelde stukken eerst recht konden bewonderen.

Een tweede vitrine werd voor de camées en de niet transparente intaglii vervaardigd, die thans, op een hellend vlak geplaatst, beter en gemakkelijker te zien waren, dan vroeger het geval was.

Ook voor eene betere en doelmatiger wijze van tentoonstellen der verzameling munten en penningen werd door den Directeur gezorgd. Het was zijn streven, om in de kleine ruimte, waarover het Museum beschikt, zooveel mogelijk van het belangrijkste en fraaiste tentoontestellen, en dat wel voornamelijk stukken, waarin het groote publiek belangstelt; de mooiste en best geslaagde munten moesten een plaats krijgen naast de belangrijkste historische penningen. Het grootste bezwaar bestond, dat men de tentoongestelde stukken uit den aard der zaak slechts aan ééne zijde zien kon; het ging niet aan om voor elken belangstellenden bezoeker de vitrines te openen en de stukken er uit te halen. Ook voor deze moeilijke kwestie wist de Chauffepié eene oplossing te vinden. Hij liet eene draaiende kolom maken, waaraan 12 bladen bevestigd waren, elk blad tusschen twee glasruiten, een aantal der fraaiste en uit een kunst- of historisch oogpunt belangrijkste Nederlandsche en buitenlandsche penningen bevattende, die zóó geplaatst waren, dat men voor- en keerzijde aldus zien kon, en onder het gewenschte licht brengen¹.

Door het houden van tijdelijke tentoonstellingen van belangrijke seriën munten en penningen trachtte hij het Kon. Kabinet meer bekendheid te geven en het aantal

1 Zie de afbeelding van dit meubel in het Jaarverslag van het Kon. Penningkabinet 1898, plaat IV.

bezoekers te doen toenemen. Ook door voordrachten en populaire verhandelingen in maandschriften en courantenartikels werd gepoogd de belangstelling voor de numismatiek te wekken. Het groote nut der antieke munten bij het onderwijs in de oude geschiedenis en archaeologie zag de Chauffepié in. Op het Kon. Kabinet was voorhanden een groot aantal dubbele bronzen Romeinsche keizermunten. Hiervan werden, met machtiging van het Departement van Binnenlandsche Zaken, seriën samengesteld, met de borstbeelden der voornaamste te Rome geregeerd hebbende Keizers en deze, elk ongeveer veertig exemplaren tellende, aan de voornaamste gymnasia toegezonden, ten einde dienst te kunnen doen bij het onderwijs in de oude geschiedenis. Van de oude Romeinsche asses en hare onderdeelen werden gipsafgietsels met hetzelfde doel vervaardigd. De toezending dezer stellen werd door de leeraren zeer gewaardeerd en de vraag gedaan, of er van de Grieksche munten niet iets dergelijks te verkrijgen zou zijn. Op 15 fraaie lichtdrukplaten liet de Chauffepié, ten einde aan dit verzoek te voldoen, ruim 200 dezer munten, uit een artistiek of iconographisch oogpunt van belang afbeelden, voegde er eene korte, duidelijke beschrijving aan toe, en zond deze aan de gymnasia¹.

Bijzonder vermeerderd werd gedurende zijn Directeurschap de verzameling Grieksche en Romeinsche munten.

Bij het overlijden van den bekenden archaeoloog Dr. J. Six stelden zijne zonen Prof. Dr. J. Six en Jhr. W. Six de verzameling Romeinsche consulaire en keizermunten van hun vader de Chauffepié ter hand, ten einde daaruit die stukken te kunnen kiezen, die aan het Kon. Penning-

1 Ook verschenen in het Tijdschrift: Bouw- en Sierkunst. Jaargang 1901.

kabinet ontbraken of daar in minder fraai bewaarde exemplaren vertegenwoordigd waren¹.

Nog belangrijker was de vermeerdering der verzameling Grieksche munten uit de collectie Six. Een gedeelte dezer munten, en wel die van Cyprus en een deel van Lycië werd door de heeren Six ten geschenke aangeboden en de overige nog aan het Kon. Kabinet ontbrekende stukken werden op bijzonder voordeelige wijze verkregen.

Zeer steeg de beteekenis der verzameling Grieksche munten door deze vermeerdering, en wordt het groote belang dezer aanwinst door buitenlandsche geleerden erkend² en vooral de Grieksche afdeeling voor wetenschappelijk onderzoek steeds meer geraadpleegd. Eene beschrijving der voornaamste stukken met 5 platen verscheen in jaargang 1907 van de Revue Belge de Numismatique, het orgaan van de Société Royale de Numismatique de Belgique, welke de Chauffepié in 1905 tot 'Membre honorair' benoemd had.

Te recht zag de Chauffepié in, dat het niet genoeg was, het aan zijn zorg toevertrouwde Museum uit te breiden, maar dat van de bestaande collectie catalogi moesten worden uitgegeven. Bij gelegenheid van de inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina verscheen 'de Oranje Nassau Boekerij en de Historiepenningen en Munten betrekking hebbende op het Stamhuis Oranje-Nassau'. Hierin kwam voor de beschrijving van ruim 1400 penningen en munten, betrekking hebbende op het Stamhuis Oranje Nassau van 1556-1896 aanwezig in het Kon.

1 Zie Bulletin van den Nederl. Oudh. Bond 1900, p. 159 en Aanwinsten Kon. Penningkabinet, jaargang 1899.

2 Zie b.v.E. Babelon. Traité des Monnaies Grecques et Romaines, I, p. 258.

Penning Kabinet. Op 13 lichtdrukplaten waren de belangrijkste stukken afgebeeld, terwijl eene korte geschiedenis der verzameling aan de beschrijving vooraf ging.

Eene tentoonstelling van moderne penningen en penningplaten bij het bezoek aan het Kon. Penning Kabinet door de leden van de Ned. Belgische Vereeniging der Vrienden van de Medaille als Kustwerk in 1904 werd aanleiding tot het uitgeven van eenen geïllustreerden catalogus dier tentoonstelling, 571 nummers tellende. Deze catalogus werd niet in den handel gebracht, voor rekening van den samensteller gedrukt en aan belangstellenden ten geschenke aangeboden.

In 1903-'06 verscheen de Catalogus der Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Penningen, aanwezig in het Kon. Penning Kabinet. Hierin werden bijna 4000 penningen beschreven, geslagen tusschen 1430 en 1813 en op 34 platen een aantal der belangrijkste stukken afgebeeld.

Verder geven de Jaarverslagen sedert 1898 naast eene uitgebreide beschrijving der in het afgelopen jaar verworven stukken, steeds op een of meer platen afbeeldingen der zeldzaamste en belangrijkste aanwinsten.

Nog einde 1910 verscheen een prachtwerk 'Keur van Munten en Penningen' dat, met steun der regeering uitgegeven, op 25 folio platen ruim 340 der fraaiste en belangrijkste munten en penningen afbeeldde. Grieksche, Romeinsche en Byzantijsche munten kwamen er in voor naast de mooiste Nederlandsche geldstukken en Deutsche Thalers, terwijl de muntenreeksen gesloten werden door de fraaiste buitenlandsche munten van de laatste jaren. De beste penningen der Italiaansche en Deutsche Renaissance, Nederlandsche historiepenningen tot op het einde der 18de eeuw, mooie platen met gedreven

en gegraveerde stukken en ten slotte eenige platen met moderne medailles moesten dienen om bij het groote publiek de kunst van den stempelsnijder meer te doen waardeeren en de numismatische schatten, die het Haagsche Kabinet bevat meer tot 'gemeen goed' te maken.

Van ditzelfde werk verscheen, kort na den dood van de Chauffepié, ook eene uitgave in de Fransche taal¹.

Als President van het Kon. Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde had hij een zeldzamen tact om de vergaderingen te leiden, steeds was het hem een genoegen de leden met raad en daad bij te staan, hen voort te helpen en voor te lichten bij hunne studiën.

Om strijd roemen buitenlandsche geleerden, die in het Kon. Penning Kabinet kwamen werken, zijn hulpvaardigheid en de liberaliteit, waarmede hij hen toestond om on- of weinig bekende stukken te reproduceeren in hunne verhandelingen².

Behalve tot de Italiaansche Renaissance en de Numismatiek voelde de Chauffepié zich reeds van jongs af aangetrokken tot de bestudeering van het vraagstuk der Armenzorg. Zijn ideaal was, om meer samenwerking te verkrijgen op het uitgestrekte terrein der armenverzorging, daartoe wilde hij in het belang der armen de openbare en bizondere liefdadigheid doen samensmelten, onverschillig van welk geloof of welke richting de behoeftigen waren, daardoor zou versnippering van krachten worden

1 Zie de beoordeelingen in het Tijdschr. van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde 1911, p. 163, en in de Revue belge de Numismatique 1911, p. 210.

2 Zie Frankfurter Münzblätter 1911, pag. 243, en Numismatisches Litteratur-Blatt 1911, pag. 1541.

voorkomen, en men zou aldus samenwerken tot één groot doel: De Armoede doen verdwijnen.

In 1899 gaf hij met twee van zijne vrienden Jhr. H. Smitsaert en J.F.L. Blankenberg, den 'Gids der Nederlandsche Weldadigheid' uit, een adresboek van ruim 1100 bladzijden de namen bevattende van alle filantropische Vereenigingen in Nederland met vermelding van bijzonderheden.

Daar dit werk echter verouderd en onvolledig geworden was, begon hij in 1909 geheel alleen aan de samenstelling van eene tweede uitgave, waarvan bij zijn overlijden reeds een groot gedeelte was afgedrukt. Als oprichter van het 'Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming' gaf hij, zooals zijne mede-redacteuren in een warm 'In Memoriam' getuigden¹, 'een groot deel van zijne beste krachten, altijd was hij bezig om te zorgen dat wat er belangrijks te vermelden viel, in deze kolommen zou worden geboekstaafd'.

In 1910 was hij een der vier vertegenwoordigers van ons land op het van 9-13 Augustus te Kopenhagen gehouden Internationale Congres van Openbare en Bijzondere Armenzorg, terwijl hij in dit zelfde jaar op het 'Congrès International de Numismatique et d'art de la Médaille contemporaine' Nederland representeerde.

Na de voltooiing van zijn 'Gids' was zijn voornemen om eene groote geïllustreerde geschiedenis der Nederlandsche Armenzorg in vorige eeuwen te gaan schrijven. Hij heeft dit plan niet kunnen uitvoeren, midden in zijn arbeid is hij door den dood overvallen.

Veel heeft hij gewerkt, de aan zijn zorg toevertrouwde

1 Zie Tijdschrift voor Armenzorg, 1911, p. 31.

verzameling geheel gereorganiseerd, en haar weten te maken tot 'eene model inrichting in den vollen zin van het woord', zooals zijn biograaf in het Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde¹ zoo terecht zegt, terwijl zijne filantropische bemoeiingen velen ten zegen geweest zijn.

's-Gravenhage, Juli 1911.

A.O. VAN KERKWIJK.

1 Jaargang 1911, p. 110.

Lijst der voornaamste geschriften van Dr. H.J. de Dompierre de Chaufepié.

La Sortie de France du Pasteur Samuel de Chaufepié.

In het 'Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Walonnes'. 1886.

Gids der Nederlandsche Weldadigheid, te zamen met Jhr. H. Smissaert en J.F.L. Blankenberg.

Haarlem 1899.

Un manuscrit de Peiresc du Museum Meermanno-Westhrenianum à La Haye.

In de Revue belge de numismatique 1895.

La trouvaille d'Escharen, te zamen met Dr. C. Wilde.

In hetzelfde tijdschrift 1898.

De Historiepenningen en Munten betrekking hebbende op het stamhuis van Oranje-Nassau.

Haarlem 1898. Met pltn.

Een penning op den aanvang der Nederlandsche beroerten.

In 'Oud-Holland', 1899.

Les médailles et plaquettes modernes.

Haarlem 1899-1906. 3 dln. Met pltn. 4°.

Grieksche Munten in historische orde gerangschikt.

In 'Bouw- en Sierkunst' 1900. Met pltn.

Een cameo uit het Koninklijk Penningkabinet.

's-Gravenhage (1900). Met afb.

Médailles Walonnes.

In het 'Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Walonnes', 1902.

De voorstellingen op Oranje-penningen (1568-1702).

In 'Je Maintiendrai'. Een boek over Oranje-Nassau.
Amsterdam 1905. Met afb.

Quelques monnaies grecques de la collection Six acquises par le Cabinet Royal de Numismatique de la Haye.

In 'Revue belge de Numismatique' 1907. Met pltn.

Een groot verzamelaar (N.C. Fabri de Peiresc).

In 'Tijdschrift van het Kon. Nederl. Genootschap voor Munt- en Penningkunde'.
1908.

Médailles et estampes.

In 'Mémoires du Congrès international de Numismatique et d'art de la Médaille contemporaine'.

Bruxelles 1910. Met pltn.

Keur van Munten en Penningen uit het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen te 's-Gravenhage (te zamen met schrijver dezes).

's-Gravenhage 1910. 4°. Met pltn.

Hetzelfde werk. Met Franschen tekst.

's-Gravenhage 1910. 4°. Met pltn.

Levensbericht van C.J. Leendertz.

Coenraad Jacobus Leendertz werd den 1sten October 1850 te Arnhem geboren. Zijn jeugd bracht hij in Gelderlands hoofdstad door en bezocht daar o.a. de toen zeer gunstig bekende school van den heer Vethake. Reeds vroeg voelde hij zich aangetrokken tot het militaire leven en koos daarom de officiersloopbaan. In 1870 werd hij tot 2de Luitenant der Infanterie O.-I.L. aangesteld. Als zoodanig nam hij aan verschillende expedities deel: o.a. aan die van 1873 en 1876 in Atjeh, waardoor hij gerechtigd was tot het dragen van het eereteken voor belangrijke krijgsbedrijven. In 1877 met verlof in Nederland, werd hij tot 1ste Luitenant bevorderd en keerde het volgend jaar, nu met zijn jonge vrouw, Mej. C.J. Gamelkoorn, naar Indië terug.

Het vooral voor den militair vaak zoo afmattend leven in de tropen had echter te veel van zijn krachten gevegd, zoodat hij wegens lichaamsgebreken in October 1882 eervol uit den militairen dienst werd ontslagen. Hij keerde naar het vaderland terug, waar het klimaat al spoedig een weldadigen invloed bleek te oefenen op zijn ongunstigen lichaamstoestand.

Steeds had Leendertz veel voor het onderwijs gevoeld; toen dan ook de vraag, wat hij nu zou gaan doen, ern-

stig onder de oogen moest gezien worden, besloot hij zich toe te leggen op de studie der Aardrijkskunde, om te trachten in dat vak bevoegdheid voor het Middelbaar Onderwijs te krijgen. Na eenige jaren van ernstige studie, waarbij hij vooral veel leiding en hulp vond bij de Hoogleraren Kan en Wilken, legde hij in November 1882 met goed gevolg het examen af. Op 9 Augustus 1883 benoemde de gemeenteraad van Leiden hem tot leeraar in de Aardrijkskunde aan de Hoogere Burgerschool voor jongens; niet lang daarna werd hem eveneens het onderwijs in het schoonschrijven aan genoemde school opgedragen.

Tot kort voor zijn dood heeft Leendertz zijn beste krachten gegeven aan het onderwijs te Leiden. Hij verstond uitstekend de kunst om met zijn leerlingen om te gaan. Ze hielden veel van hem, vooral ook, omdat hij zijn onderwijs op een aangename, onderhoudende wijze wist te geven. Behalve zijn groote algemeene kennis werkte daartoe vooral zijn persoonlijkheid mede. Leendertz toch was een man van een opgewekte natuur. De wanden van het Aardrijkskundelokaal dreunden vaak van den hartelijken, gullen lach van leeraar en leerlingen. Wanorde duldde hij niet. Zelf iemand van aangename, beschaafde vormen, trachtte hij die ook bij zijn leerlingen aan te kweeken. En wee hem, die door houding, gebaar of woord daarin te kort schoot. En wat zeker voor een leeraar in de Aardrijkskunde een groot voorrecht mag genoemd worden, hij was een bereisd man, die op boeiende wijze in de Aardrijkskundeles wist te vertellen van hetgeen hij in verschillende deelen der wereld had gezien en ervaren. Vooral muntte hij uit door een uitgebreide en degelijke kennis van onze Indische Bezittingen, die hij als officier in alle richtingen doorkruist had. Als hij van zijn Indische loopbaan ver-

telde, vooral wanneer hij verhaalde, wat hij op zijn tochten in Atjeh en elders had ondervonden, hingen de leerlingen aan zijn lippen.

Leendertz hield innig veel van Indië en steeds betreurde hij het, dat zijn gezondheidstoestand hem had gedwongen afscheid te nemen van het officiersambt en van het land waarin hij zoo veel jaren had doorgebracht. En hij wist zijn liefde voor Insulinde over te gieten in zijn leerlingen. Wij durven met beslistheid hier de verzekering geven, dat vele Leidsche jongelui, die nog heden een eervolle betrekking in onze Oost bekleeden, het aan hun leermeester, den heer Leendertz, te danken hebben, dat ze bij de keuze van een werkring hun blik op Indië richtten.

In 1892 werd Leendertz tot lid onzer Maatschappij gekozen.

De stad zijner inwoning heeft, ook buiten zijn onderwijs aan de Hoogere Burgerschool, veel aan hem te danken.

Gedurende vele jaren was hij lid van de Plaatselijke Schoolcommissie en van de Commissie voor de Volksbijeenkomsten. In laatstgenoemde hoedanigheid was hij bijzonder op zijn plaats, omdat hij uitstekend met het volk wist om te gaan; vooral in den tijd toen hij als secretaris der Commissie fungeerde, heeft hij veel bijgedragen tot den bloei dezer Vereeniging, waarop Leiden nog steeds trotsch is.

Zijn bekendheid met de volksklasse kwam hem bijzonder te stude in zijn betrekking als medewerker van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter voorkoming van armoede. Later was hij een der hoofdbestuurders van genoemde Maatschappij.

Ook in het Bestuur van het Invalidenhuis te Leiden had de heer Leendertz gedurende vele jaren zitting. Hij

voelde veel voor de oud-gedienden, waaronder hij meer dan eens een vroegeren krijgsmakker ontmoette.

Bovendien bekleedde hij geruimen tijd de betrekking van Etappe-Commandant, Station Leiden, van de Permanente Spoorwegcommissie.

Werkzaam is Leenderts gebleven tot het einde, dat bij hem, helaas, niet eerst bij zijn dood kwam.

Reeds vele maanden vóór zijn overlijden moest hij verlof vragen, omdat zijn werk hem te zwaar viel; zijn lichaamskrachten verminderden zichtbaar. Daar hij wel voorzag, dat hij zijn betrekking niet weer zou kunnen vervullen, vroeg hij zijn ontslag, dat hem den 7^{den} Januari 1910 eervol werd verleend.

Hij vestigde zich metterwoon te Oosterbeek en hoopte in de heerlijke lucht van dat vriendelijke dorp, in de nabijheid van zijn geboortestad, herstel te vinden. Het mocht evenwel niet zoo zijn. Den 9^{den} September 1910 ontsliep hij en den 13^{den} September volgden wij hem naar zijn laatste rustplaats op het kerkhof te Leiden.

In 1890 verscheen te Arnhem van de hand van den overledene: *Van Atjeh's Stranden tot de Koraalrotsen van Nieuw-Guinea, Schetsen uit Insulinde*. Met 5 gekleurde platen. Het doel van den schrijver met deze uitgave was: 'bij het publiek meer belangstelling te wekken in onze Oost-Indische Bezittingen.' Het boek bevat een bundel schetsen tot een reisverhaal vereenigd. Van de fauna worden hoofdzakelijk vermeld de dieren die in het volksgeloof een rol spelen. Van de flora worden vooral de cultuurgewassen besproken. Ethnographische schetsen nemen er een ruime plaats in. Schr. toch meende, dat voor hen, die later als militair of civiel-ambtenaar of als particulier naar Indië zouden gaan, kennis van de godsdienstige denkbeelden en gebruiken, van de rechtsbe-

grippen en instellingen, van de zeden en denkwijzen der bevolking, bij het verkeer met de inlanders van groot nut kon zijn. Het boek is in vloeienden, levendigen stijl geschreven, de voorstelling is zeer aanschouwelijk.

In 1894 verscheen te Leiden van zijn hand: *de Débâcle van Lombok*, in het volgend jaar: *Bali en de Balineezen* en in 1896: *Van Sumatra's Oostkust tot den Goudberg*.

Herinneringen uit zijn militaire loopbaan gaf Leendertz ons in een werkje dat in 1894 te Leiden verscheen, getiteld: *In en om de kazerne, schetsen uit het militaire leven*. Hierin toont de schrijver, die ook in de lagere rangen van het militaire leven goed thuis was, een scherpe opmerkingsgave te bezitten en een goed oog voor de komische zijde van menschen en gebeurtenissen. Het boek is in eenvoudigen, meestal humoristischen stijl geschreven. Enkele, thans nagenoeg uitgestorven typen als *de Onder-Adjutant* en *de Sergeant-Instructeur*, heeft hij ons naar het leven geteekend. De schetsen zijn zoowel uit het Hollandsche als uit het Indische krijgsmansleven genomen.

Zijn intieme omgang met prof. Wilken bracht hem tot dieper studie van den godsdienst en de godsdienstige gebruiken van de Inlandsche bevolking van Indië. De vruchten zijner onderzoekingen legde hij o.a. neer in *Godsoordeelen en eeden*, waarover Leendertz in 1886 een, volgens de Arnhemsche Courant 'hoogst belangrijke' voordracht hield in het Natuurkundig Genootschap Wessel Knoop, onder de zinspreuk 'Tot Nut en Vergenoegen.'

In verschillende bijeenkomsten van hetzelfde Genootschap was hij reeds meermalen als spreker opgetreden. Zijn onderwerpen waren steeds genomen uit de Landen Volkenkunde van den Indischen Archipel.

In het Leidsch Dagblad schreef hij in de laatste maan-

den van 1899 eenige stukken onder het opschrift: *Van en over het Oorlogstooneel in Zuid-Afrika*.

Zijn groote belesenheid op volkenkundig gebied blijkt ook uit een van zijn laatste geschriften, *De Vrouw, een schets op het gebied der Volkenkunde*, dat in 1901 te Leiden verscheen en waarin hij de maatschappelijke positie der vrouw schetst van de vroegste tijden tot heden.

Tijdens de Antwerpsche tentoonstelling in 1892 gaf Leendertz de, blijkens het groote debiet dat er aan te beurt viel, hoogst praktische en handige gids uit: *In vier dagen uit en thuis*. Vijf jaar later stelde hij een dergelijke gids samen voor bezoekers van de Wereldtentoonstelling te Brussel.

W. DRAAIJER.

**Levensbericht van Mr. Jacob Gerard Patijn.
7 April 1836-27 Maart 1911.**

Wat ik, op verzoek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, een paar jaren geleden gaarne ondernomen heb ter nagedachtenis van mijnen voortreffelijken ambtgenoot en vriend Jhr. mr. P.R. Feith, dat beproef ik thans op gelijk verzoek ten aanzien van mr. Jacob Gerard Patijn, den 7^{den} April 1836 geboren te Wadenoyen, den 27sten Maart 1911 overleden hier in den Haag. Want in het vele goede, dat deze begaafde man had, heeft wel niemand hem beter gekend dan ik, zijn boezemvriend sinds twee en zestig jaren. En met uitzondering van zijne eenige zuster, die voor een paar jaren hare gouden bruiloft met mr. W.J.M. van Hengst te St. Maartensdijk (Utrecht) heeft mogen herdenken, ben ik waarschijnlijk de eenige, die nog verkeerd en intiem verkeerd heeft in den kring, waaruit Patijn is voortgekomen.

Die kring was een degelijk ouderwetsch hervormd predikantengezin, dat in 1849 niet meer gevestigd was in de Betuwe, maar een uur van den Haag in eene gezellige pastorie te Voorburg, opvolgende standplaats

des vaders. Een vriendelijke man, die vader, vertegen woordiger van het heden zoo weinig meer getelde 'Christendom boven geloofsverdeeldheid', strijder (zooals hij zich zelve eenmaal aan den jongen Eyssell teekende) voor het levendig blijven in zijne gemeente van het godsdienstig bewustzijn onder de afleidingen, beslommeringen en nooden des wereldschen levens; des Zondags gemoedelijke prediker (vaak ook voor mijne ooren) van zijne opvatting des Evangelies; trouw herderlijke bezoeker van zijne gemeenteleden, die bij hunnen voorganger steun vonden zoowel in geestelijken alsook, naar de omstandigheden het mogten eischen, in stoffelijken nood. Want Ds. Patijn had het voorrecht daartoe in staat te wezen. Behalve de dochter bestond het gezin uit eenen broeder enkele jaren jonger dan mijn vriend, kort na onzen studententijd overleden, en uit des predikants tweede vrouw, voortgekomen uit het geslacht Martens; al de kinderen waren uit het eerste huwelijk met eene dochter uit het Amsterdamsche geslacht Elias. Aan de stiefmoeder had het drietal eene lieve plaatsvervangster van die vroeg overleden moeder. Wat de tweede vrouw, hem huwende, aan den predikant moet hebben beloofd, dat heeft zij hem gestand gedaan: het gezin, zooals ik dat gekend heb, was een lieve eendragtige familiekring, waarvan de hoofden niet oud geworden zijn. Wel heb ik Ds. Patijn nog te Zuilen bij Utrecht het huwelijk van mijnen vriend kerkelijk hooren wijden, maar reeds op 56-jarigen leeftijd sloot die brave voor goed de oogen, en evenmin heeft zijne tweede vrouw het tot eigenlijken ouderdom gebracht. Eene even vriendelijke herinnering, ofschoon veel oppervlakkiger dan aan Patijn's vader, heb ik behouden aan den voormaligen Rijksontvanger zijnen grootvader, bewoner van het huis op den Kneuterdijk

alhier, waarin de achterkleinzoon (het tegenwoordige Kamerlid) de directie der Dordtsche Bank heeft gevoerd; in tegenstelling met den predikant, heeft Patijn's grootvader een zoo hoogen leeftijd bereikt, dat ik op zijne begeerte nog bij hem ben geweest om mij door den ouden man hartelijk te doen gelukwenschen met mijne promotie.

Van de lagere school kwam in 1849 Jacob Patijn tegelijk met mij ter plaatse waar onze vriendschap is ontstaan, het Haagsche Gymnasium in de Raamstraat. Trotsch droeg het gebouw (nu met de Rectorswoning geheel omgebouwd tot driejarige H.B.S.) een Palladis Haganae Sedes in den gevel, maar die Sedes teekende, zelfs ergerlijk kras, den eenvoud dier tijden. Bruikbaarheid van omvang en indeeling der vertrekken, schoolmeubelen, onderhoud: dat alles was beneden de eischen zelfs voor die dagen. Gelukkig was het tiental docenten vrij wat beter: het stelletje door de jongens Os en Mi gedoopt mogt niet veel uitsteken boven het materieel der instelling, de overigen waren goed, Rector en tweede praeceptor zelfs uitstekend. Het Grieksch van Dr. Bax den rector mogt niet gelijk staan met zijne keurige Latiniteit, en de methode om ons van de laatste te doordringen mogt zonderlingheden hebben: 'pater Bax' wist ons zooveel wezenlijk klassieke vorming bij te brengen, dat de Haagsche club aan Utrecht's universiteit het in dat opzicht tot zekere vermaardheid bragt en met aanleg tot zelfstandige studie toegerust bleek. Aan onzen 'pater', zeer ten onregte soms (maar héél zachtjes, want wanorde heerschte nooit bij hem) geplaagd met het welbekende: 'desinentia in *ax* communiter in malam partem accipiuntur', hadden wij nog meer en véél beters te danken dan latiniteit: karaktervorming. Hij wist ons te doen

blozen over kwajongensgedragingen van minder allooi, 'zelfrespect' bij te brengen, het lage te doen onderkennen en schuwen. En voor dezen arbeid, waarvan een der uitkomsten was dat sommige schoolvossigheden van den pater nooit den eerbied zijner 'kwakken' ondermijnden, vond Bax bij ieder niet bepaald minderwaardig element der klasse stevige fundamenten gelegd door den praeceptor, in wiens handen wij gedurende de twee eerste jaren van onzen kwakkentijd geweest waren: den werkelijk buitengewonen opvoeder en docent Dr. L.R. Beynen. Wat begaafde en bovenal nobele, *echt* ethisch-irenische man en vaderlander! Het tikje steile geloovigheid, waarmede hij een enkele maal op de proppen kwam, heeft niemand onzer kwaad gedaan: b.v. zijne bestraffing aan Patijn toen deze op zekeren wintermorgen halfweg Voorburg en den Haag overvallen was door eene sneeuwbuï, die hem onder het afschudden van zijn vlokkenpels deed uitroepen 'schande zulk weêr!' hetgeen hem een heel streng uitgesproken antwoord 'van Wien komt dat weêr, Patijn?' op den hals haalde. Beynen heeft ons ontvonkt letterlijk voor alles 'wat goed is en wel luidt'; Beynen heeft ons warm gemaakt, behalve voor de klassieken, voor onze taal en geschiedenis. Wat Patijn en ik hebben mogen ontvangen van onze brave ouders, dat is tot verderen wasdom gebragt door Beynen en Bax, leermeesters door hem en mij tot voorbij ons zeventigste jaar herdacht in dankbaarheid en eerbied. In het openbare leven hebben wij beide hooger rang dan den hunnen bereikt en, ik durf wel zeggen, daarin naar eerlijke pligtvervulling gestreefd: desniettemin hebben wij voor onze medeburgers vrij wat minder gedaan dan Bax en Beynen. Want die twee hebben gansche geslachten van Nederland's leidende klassen zooveel mogelijk bedeed met het Horatiaansche Justum

et tenacem propositi virum, vaak uit hunnen mond vernomen omdat het hun zat tot in bloed en hart.

Hun dit eeresaluut en naar aanleiding van het evengezegde nog eene opmerking. Ziet eens wat alles in 1849-1855 eenvoudiger was dan thans! Patijn, zoon van zeer welgestelde ouders, vóór acht uur, tien maanden lang van de twaalf, weer of geen weer, op weg naar de negenuursche les der 'Pallas Hagana', om na drieën hetzelfde uur gaans terug te maken, niet per fiets maar op de voetjes. En dit sprak even goed *van zelf* als zooveel andere dingen, heden met het zinledige 'eischen des tijds' onduidbaar verklaard.

Thans Patijn's tijd (Sept. 1855-22 Maart 1860) aan de Utrechtsche Alma mater: ook die van onzen Minister van Staat en lid der 2de Kamer jhr. mr. A.P.C. Van Karnebeek. Met ons drieën togen nog drie Hagenaars daarheen. Die zes vormden een clubje waarvan alleen Patijn en ik redenen (van familie) hadden, om ons bij voorkeur door de Stichtsche Sol Justitiae te doen beschijnen: de onderlinge afhankelijkheid deed de anderen het vooral toen gelegener Leiden (want sporen naar Utrecht moest nog over Rotterdam geschieden) versmaden. Daar sloten zich eenige Overijsselaars en één Amsterdammer bij ons aan, en die Haagsch Overijsselsche club ging deel uitmaken van Mutua Fides, de vereeniging dergenen die uit het Utrechtsche Studentencorps getreden waren en eerst na Patijn's en mijne promotie hereenigd zijn, met Van Karnebeek tot rector. Deze en ik alleen zijn nu nog over van de Haagsch-Overijsselsche, wier leden allen behoorlijk - in tijd en uitslag - hun examens gedaan met of zonder dissertatie (Patijn en ik bv. slechts op theses), hun promotie volbragt en hun weg door de wereld gevonden hebben. De vroegst gestorvene, onze

algemeen beminde Rudolf Engelenberg, was geen tien jaren na zijne promotie al Officier van Justitie bij eene rechtbank *eerste* klasse (Middelburg). Noch kluizenaars, noch wildzangen en meestendeels niet bekrompen van middelen, waren de clubgenooten welgezien in de studentenwereld, maar speelden geen van allen eene eerste viool, hetzij daar, hetzij in dat deel der Utrechtsche burgerkringen dat gaarne studenten ontving. Ook niet Patijn, ofschoon (zie boven) aan die kringen verbonden. O.a. aan de familie Veeren op Zuilen, nabij de Bisschopstad, uit welke hij zich kort vóór zijne benoeming tot griffier bij het kantongerecht te Doetinchem eene schoone en lieve gade wist te verwerven. Maar eer het zoover kwam, zelfs kwam tot promoveeren, openbaarde zich bij hem een aanleg tot borstlijden, van beteekenis genoeg om hem een verblijf aan de Riviera geraten te maken, en in het toen nog weinig bezochte Cannes werd hij voor eenige maanden pensionnaire van den ambtgenoot zijns vaders Nap. Roussel. Hij kwam terug volkomen hersteld verklaard, hetgeen niet verhinderde dat ik later hem in de Voorburgsche pastorie aantrof op den rug te bed en mijne vragen beantwoordend op een leitje, wegens verbod om te spreken. Met recidiveeren is het daarna uit geweest: hij heeft heel wat bergtogten, zelfs krasse, gedaan en heel wat tenorzing ten beste gegeven zonder eenigen hinder. Tot ver in den mannelijken leeftijd heeft hij alleen van zijne maag en van 'pootje' af en toe last gehad, wel een beetje met eigen schuld: want hij was gastronom en liet zich alles behalve onbetuigd bij de gelegenheden tot gastrocultuur, die zich voor hem steeds vermenigvuldigden. Borstlijden bleef bij hem uit, bloedvatenverkalking openbaarde zich eerst aan het eind van zijn leven en het zich aan die arteriosclerose parende hartlijden,

waaraan hij op 27 Maart 1911 bezweken is, liet zich eerst twee maanden te voren onderkennen.

Van 5 April 1860 tot zijne benoeming tot griffier (15 Dec. 1860) zijn Patijn en ik confrères geweest bij de Haagsche balie: hij met minder voorspoed dan ik. Maar zijne trouwplannen verhinderden het wachten op praktijk en zijn solliciteeren heeft niet lang geduurd. Zoo kon hij op 22 Augustus 1861 zijne Adrienne tot mevrouw Griffiersche maken en zich dra weelderig te Doetinchem vestigen: weelderig naar het begrip der 'Deutekommers' die ik hunnen jongen stadgenoot 'steinreich' heb hooren noemen omdat hij *volle driehonderd* gulden kon verwonen! Binnen het jaar had het echtpaar eene dochter, van kind af (teregt) het zonnetje in huis en de charme harer drie broeders; een tweede dochtertje heeft maar kort geleefd. De 'Steinreichen' waren te D. zeer gezien, doch verlangden al spoedig - ook geldelijk - naar wat promotie. Die kwam, ofschoon bescheiden, 25 April 1863 door de benoeming tot griffier te Maarssen; nog 2 1/2 jaar later (16 Sept. 1865) door aanstelling tot subst.-officier te Brielle. Daarmee had Patijn den wensch om in het O.M. te treden bereikt, maar bescheiden bleef de promotie geldelijk: immers zijn *bruto*-traktement werd nu *f* 1300! De vooruitgang was grooter met betrekking tot het verkeer, want het in zakental onbeteekenende rechtbankje had in zijn jongere elementen huishoudens, die ongedwongen en, wat den omslag betreft, doodeenvoudig met elkander en sommige Briellenaars verkeerden; den Briel was daardoor een exempel van hetgeen 't bezit eener rechtbank voor zoo'n stadje beteekende en den achteruitgang, dien de vermindering der arrondissementen, vijftien jaren later, daar te weeg bragt. Tot in de jaren van zijn Burgemeesterschap en Commissarisschap, toen

Patijn op groote schaal ontving, tot Groothertogen en Prinsen ann zijne tafel, heeft hij altijd met groot genoegen de anderhalf jaren van dien Brielschen omgang herdacht. Alleen niet den geringen omvang zijner taak: voor iemand die tegelijk (zooals ik in de Nieuwe Courant van 31 Maart 1911, zijnen begrafenisdag, heb herinnerd) de voordragt eener niet al te ingewikkelde zaak grondig aanhooren en eenen brief van beteekenis schrijven kon, bood Brielle geen weerwerk, zelfs al werd in studie aanvulling gezocht. Anderhalf jaar later vond hij gelegenheid om zijne vleugels uit te slaan, door zijne overplaatsing naar het parket te Rotterdam, eerst (19 Dec. 1866) als substituut, later (23 Juni 1871) als Officier van Justitie. Daar heeft hij ruim negen jaren, tot het najaar van 1875, naar zijnen zin gearbeid en ook gewoond. Gearbeid niet bloot in de magistratuur. Want niet heel lang na zijne vestiging werd hij er gekozen tot raadslid, en daar juist in den tijd van zijn lidmaatschap het kwam tot de eerste groote uitbreiding van Rotterdam, de Maas over tot Feyenoord met de haven- en exploitatiewerken van Pincoff's Rotterdamsche Handelsvereniging, was de altijd *vooruit* dringende Patijn er ook als raadslid in zijn element. De onloochebare energie van Pincoffs, den God der stad zooals men toenmaals den Rotterdammers schertsend nahield, was net iets voor mijnen levendigen vriend van nog geen 35 levensjaren. Even voorbij zijn 41ste, op 16 Juni 1877, breidde zijn werkkring zich nog uit door zijne verkiezing tot lid der Tweede Kamer in het Goudsche kiesdistrict. Den juisten kijk op eenen candidaat, geschikt om daar den stembusstrijd op te nemen, bleken ten slotte de liberalen gehad te hebben, toen zij het oog lieten vallen op Patijn, in de streek bekend geworden door zijn Officerschap, wijl Gouda tot

zijn arrondissement behoorde, en ook door eenig landbezit, voldoende om hem te doen benoemen tot hoogheemraad van Schieland. Ten slotte, zeide ik daar: immers bij den eersten strijd moest Patijn de vlag strijken voor Dr. A. Kuyper; toen echter kort daarna deze zijn mandaat had nedergelegd, sloeg men met Patijn den nieuwen antiliberalen candidaat. Dat Gouda, het sinds Thorbecke's eerste ministerie altijd politiek onzekere district, in zijn persoon een *goed* lid aan de Kamer had toegevoegd, bleek vrij spoedig. Die vergadering, naar het welbekende woord graf voor elke geïsurpeerde reputatie, bleek dat niet voor Patijn, die begon met er te handelen naar het advies door den *ouden* AE. baron Mackay (vice-president R.v. St.) meêgegeven aan zijnen zoon lord Reay: vruchtbaar werk verrichten in de afdeelingen en geen haast maken met spreken in de zitting. Blijkens zijne benoeming in de Commissie van Voorbereiding voor ons Strafwetboek van 1886 werd hij vrij spoedig erkend als iemand van beteekenis. Een nog grooter, maar niet openbaar blijk daarvan was Kappeyne's verzoek om in zijn Kabinet Minister van Justitie te worden. Een verzoek waaraan Patijn, in overleg met mij, niet voldeed. Wij vonden dat geen politieke verplichting aanwezig was om te gaan èn uit de Kamer èn uit de magistratuur, met de onzekere kans om terug te keeren in beide, in de magistratuur althans op zóó begerlijke plaats als Patijn thans innam. Want sinds 1 November 1875, toen zijn voormalige oudere collega te Rotterdam, jhr. mr. B.C. de Jonge, President van de Haagsche rechtbank was geworden, had Patijn zijne overplaatsing verkregen aan het hoofd van het parket aldaar: de plaats door den nieuwen President ontruimd.

In elk opzigt was Patijn hier naar zijnen zin: ik

tusschen twee haakjes niet minder, toen ik mijnen intimus tot stadgenoot kreeg en wij een poosje later huisburen werden. De gelijktijdige vervulling van het Kamerlidmaatschap en het Officierschap was thans gemakkelijker, ook omdat het parket hier minder druk was dan dat van Rotterdam, en hij had tal van Haagsche vrienden. Hij betrok een goed huis (thans afgebroken) met flinken tuin op den hoek van Noordeinde en Prinsessenwal en had geen moeite om zijnen oudsten zoon (het tegenwoordige Kamerlid) overgeplaatst te hebben in gelijke klasse als waarin deze gymnasiast te Rotterdam was. Na eenigen tijd kochten hij en 's Hoogen Raads tegenwoordige Vicepresident grond op den hoek van het in wording zijnde Bankaplein en de Hooge Bankastraat en stichtten elk een huis: Trip in de straat, Patijn aan het plein: in de nieuwe woning mogt laatstgenoemde zijne zilveren bruiloft (22 Augustus 1886) vieren ten volle gelukkig. Niet echter als Officier of Kamerlid: op 13 Sept. 1882 geïnstalleerd als burgemeester der Residentie, had hij beide betrekkingen nedergelegd.

Hoe hij tot deze ambtswisseling gekomen was en hoe hij genoopt is tot het hem op 8 Sept. 1887 eervol verleende ontslag als zoodanig, dat kan men lezen in mijn straks vermeld courantartikel, dat ik aanmerk als een geheel met dit levensbericht en daarom er niet in ga overschrijven: tot zijn gerief vindt de lezer, als aanhangsel, hierachter een gedeelte van dat opstel.

Eer ik hem volg in dat nieuwe ambt, wil ik iets opmerken omtrent zijn Officierschap. Gelukkig als Patijn bijna steeds in zijne ambtelijke loopbaan is geweest door hooger stijgen, is hij dat ook geweest in de vervulling zijner ambten: tweemaal b.v. is het leiden van voor hem pijnlijke vervolgingen hem merkwaardig bespaard

gebleven. Toen in de Maasstad de Rotterdamsche Handelsvereeniging viel en haar directeur Pincoffs wegens valsche boekingen moest vluchten, had Patijn Rotterdam alreeds verlaten; toen hij November 1875 in de residentie optrad, was aldaar de krach van een algemeen vertrouwd bankiershuis, bestuurd door een goeden bekende, broeder van een onzer bijzondere vrienden, al reeds twee jaren oud. Noch in de naar toenmalig spraakgebruik Overklifterij (plundering van talloze Haagsche portefeuilles in bewaring) noch in de Pincoffserij heeft hij dus de hand behoeven te steken.

Voor het burgemeesteren in Den Haag kwam Patijn zijn werkzaam aandeel in het bestieren van Rotterdamsche gemeentezaken ten goede; ook zijn slag om met menschen en zaken op te schieten, vergaderingen te leiden en die te voeren tot een resultaat. Dertig jaren geleden was met den Haagschen Raad lang niet zoo moeilijk vooruitkomen als tegenwoordig. Socialisten zaten daar nog in 't geheel niet, noch ook 'vrijzinnig-democratische' halfbroeders; wat tegenwoordig sociale wetgeving heet teekende zich slechts aan den horizon. Dientengevolge nog geen vereering van den modernen Sint, den werkman, en geen speculatie op zijne stemmen: zijn rechtspositie, lotsverbetering enz. enz. waren nog geen voetstuk voor de oratorie der Heeren Hoejenbos c.s., en de tijd voor het onderzoek der gemeentezaken ging nog niet grootendeels heen aan het spreken of interpelleeren over eene disciplinaire straf tegen eenigen Sint door B. en W. uitgesproken; evenmin werd gepoogd 's Burgemeesters gezag in zake politie en het personeel daarvan op die wijs te trekken aan den Raad. Aan den anderen kant had de politiek nog amper invloed op zijne samenstelling. Geen 'christelijk' kabinet was nog geboren, laat staan

eenig kabinet type Kuiper, geboren uit de omstrengeling van eene antirevolutionaire en eene katholieke loot, samen stoelend op den gemeenschappelijken wortel des geloofs en *antithese* vormend met de anders, beweerdelijk *paganistisch* denkenden. Dit alles, wat voor het Binnenhof pas in de windselen lag, vertoonde zich op de Groenmarkt nog in het gehéél niet, al was de leus van al of niet liberaal niet zonder invloed bij de raadsverkiezingen: in den Raad bleef de eigenlijke politiek bij het verhandelde nog zoo goed als buiten de deur. Wanneer men bedenkt dat nog geen dertig jaren, voor de gemeentelijke zorg zoo zegenrijke, ons van dien toestand scheiden, is er voor nadenkenden wel reden tot zorgvolle verwondering over de snelheid van den ommekeer, daarentegen geen plaats over verbazing dat in de aera Patiniana afdoening van belangrijke zaken spoediger bereikt werd, en dit met vrij wat minder lasten voor de burgerij. Laat ik eenige belangrijke maatregelen noemen, in die vijf jaren tot stand gekomen. Vooreerst het kanaal naar zee tot verversching der Haagsche grachten, vóór dien tijd zóó miasmatisch dat bijna alle zomers de witte verf der huizen, evenals te Amsterdam, eene vuile zwaveltint aannam. Jammer dat men de toestemming van Delfland tot het doorgraven zijner zeewering (duinen) koopen moest door eene vergunning tot het doorlaten van Delftsch water, hetwelk Den Haag met veel stinkende fabrieksloozingen begunstigen en daardoor de grachtverversching een heel eind bederven kwam. Toch is nu Den Haag zomers weer bewoonbaar.

Ten tweede noem ik de hervorming van Scheveningen als badplaats door de gedaanteverwisseling van het oude Gemeentelijke Badhuis, dat een Kurhaus werd. Zonder eene algeheele metamorphose met letterlijk onberekenbare

kosten voor de gemeentekas, was van dat oude, laat ik zeggen gemoedelijke Badhuis niets te maken om Scheveningen te doen worden tot hetgeen de bezoekers eener badplaats lokt; een groot deel der toonaangevende burgerij had echter aan dergelijken financieelen lichtsprong 'een broertje dood' en kon bovendien met grond beweren dat speculatief financieren kan liggen op den weg van particulieren, doch niet van gemeenten. Patijn trad in betrekking tot een paar nog levende energieke mannen met Belgisch kapitaal achter zich, schertsend toen vaak de weldoeners van Den Haag genoemd. Het kwam tot eene concessie van gronden, exploitatie enz. voor min of meer gemeenschappelijke rekening, in dier voege dat de Maatschappij en de stad elk de helft der stichtingskosten van het Kurhaus zouden verschaffen, doch de stad voor hare helft werd gedekt door de vennootschap, die de stadsgelden in leen ontving tegen 4 1/2 percent. Deze combinatie bleek levensvatbaar, zelfs bestand tegen zoo buitengewone ramp als die van 1 Sept. 1886, toen het pas gezette Kurhaus geheel afbrandde: ja desniettemin wist de maatschappij vrij kort daarna geld op te nemen tegen ruim drie percent, om daarmede het ongedelgde gedeelte harer bovenvermelde 4 1/2 pcts. schuld geheel af te lossen. De metamorphose van Scheveningen als badplaats was voltooid zonder risico voor de gemeente, al liet een gedeelte der oorspronkelijke oppositie zich door die werkelijk schitterende uitkomst niet bevredigen en al wreekten deze onverzoenlijken zich op het doorzettingsvermogen van Patijn in de aangelegenheid, toen deze bij de raadsverkiezingen van 1887 (zie mij in de N. Ct.) onvoorzigtig zich kwetsbaar had gemaakt.

Een derde, al jarenlang netelige Haagsche zaak, werd door burgemeester Patijn tot een voor die dagen redelijk

einde gebragt. Wederom in overleg tredende met de bovenbedoelde ‘weldoeners’ en de financieele groep achter hen, wist hij de stad te helpen aan iets dat geleek op een paardentramnet en zelfs aan het begin van een electricch trambedrijf; wel te verstaan niet van stadswege, want buiten het gas waren gemeentebedrijven toen nog niet aan de orde, zelfs uit den booze. Er bestond een paardentrammetje van het hart der stad naar Scheveningen; ook had de concurreerende aanvraag (volgens het misbaar der oude onderneming niet toelaatbaar zonder de schreeuwendste onbillijkheid jegens haar) voor eene lijn van het Plein naar de nieuwe Archipelwijk aanleiding gegeven tot den aanleg van een lijntje Plein-Kanaal, dus rigting Scheveningen aan de oostzijde der stad; eindelijk bestond een *mootje* zoo te zeggen van lijn: Hollandsch station naar stadscentrum (Kapelsbrug). Alles geëxploiteerd door eene Brusselsche maatschappij met materiaal niet meer passende voor den dienst aldaar. Patijn wist nu te bewerken dat werd opgerigt een tramweg. maatschappij met een Nederlandsch bestuur en Den Haag tot zetel, die verkreeg voorkeur - bij gelijke voorwaarden - voor alle lijnen, aangevraagd door andere gegadigden, gedurende een zeker aantal jaren. Thans werd het ‘mootje’ verbonden met het Plein en daardoor met Scheveningen - Ouden weg; het westelijk deel der stad kreeg verbinding eensdeels met het station Holl. spoorweg, anderdeels de lijn langs het Kanaal tot het toenmalig eindpunt daarvan; het Rijnspoorwegstation kreeg eene dwarslijn door de stad tot ongeveer het westelijk einde der toenmalige bebouwde kom. En voorzegd lijntje langs het Kanaal, verlengd tot het Kurhaus, zou omgebouwd worden tot eene proefneming, drie jaren lang, met electriche drijfkracht door middel van accumulatoren: eene proef die

zóó goed slaagde dat de maatschappij niet meer dacht aan gebruik van haar recht, om wegens slechte financiële uitkomsten deze zaak op te geven.

Onder en zoo goed als geheel door Patijn, die al zijn 'slag' daarbij te werk stelde, kwam voorts tot stand, ten slotte zonder financiële offers, eene aanzienlijke verkeersverbetering, tevens verfraaiing, voor het hart der stad: de verruiming van het Noordeinde tegenover het Paleis. Toen Willem II daar een ruitersstandbeeld voor den Zwijger oprigtte, had hij in den tuin van zijn paleisje aan de ombuiging van het Voorhout - oude woning der Van Wassenaers en gedurende zijn leven als Kroonprins Willem van den kleinzoon - gesticht eene wat monumentale poort (gedacht als uitrit van den ruiters) met arkaden, aan weerszijde afgesloten met kolossale torens: alles in Tudorstijl. Was deze bouwerij mooi? In elk geval vormden de torens een allerhinderlijkst sta-in-den-weg. Onverwacht werd Patijn ontboden bij Z.M. Willem III na den droevigen dood des Prins van Oranje, om te vernemen 's Konings begeerte, dat de residentie het paleisje met alle ap- en dependentiën tot aan de Heulstraat voor een half miljoen zou overnemen. Een half als bevel gedaan voorstel, gewis met goede kanten, want na afbraak van 't sta-in-den-weg zou waardevol bouwterrein (thans o.a. door de agentuur der Nederlandsche Bank ingenomen) overblijven; maar over een half miljoen dacht toen de Raad niet zoo ligt als heden de Scheveningsche havenfanatici. 't Was voor den Burgemeester een lastig vraagstuk, maar hij vond eene oplossing. Hij wist leden der koninklijke familie in de zaak te betrekken, die het paleisje met aanhoorigheden, ook Willem II's Gothische zaal en eenigen grond overnamen; hij pleegde overleg met bekwame bouwers, naar wier juiste inzichten de overige grond achter het

ruiterstandbeeld om en met behoud van een paar prachtboomen werd bestemd tot eene straat uitmondend aan de Oranje- en Amaliastraten; de overschietende terreinen werden in welgekozen verkaveling als bouwgrond uitgegeven en het centrum van den Haag was, zonder lasten op de gemeentekas, belangrijk verfraaid en b.v. voor den rijtuigtoevloed bij hoffeeften verruimd. Maar wat diplomatie van het goede soort heeft Patijn noodig gehad om het zoover te brengen! Met den in stemming onberekenbaren Koning te onderhandelen zonder dat de stad of haar vertegenwoordiger het bij Z.M. verkierf, niet voor een voorbijgaand oogenblik maar voor goed! Iedereen beseft dat dit een waar kunststuk moest zijn, en ik, die van de gansche onderhandeling met al hare soms orageuse, soms komische incidenten op de hoogte werd gehouden, weet dat van nabij.

Het medegedeelde omtrent Patijn's burgemeesterschap schijnt genoeg om hem in die betrekking te kenschetsen; ik herinner nog alleen aan mijne mededeeling in de Nieuwe hoe hij, tot een man van bepaald fortuin geworden, den uiterlijken staat daarvan naar het hart der Hagenaars heeft gevoerd.

In ambteloosheid heb ik hem niet lang te volgen: immers slechts even acht maanden na zijn aftreden, op 2 Mei 1888, zond Schiedam hem terug naar de Tweede Kamer. Dit onderdeel van zijn voormalig judicieel ressort had zulk eene goede herinnering aan den Rotterdamschen officier van justitie bewaard dat het gelukte dit district, ofschoon rijk aan katholieke kiezers en bij de toenmalige staatkundige constellatie den liberalen ongunstig, toch voor hen te behouden. Patijn's nieuwe arbeid in de

volksvertegenwoordiging is echter onbeteekenend geweest, omdat hij deze al den 16^{den} Oct. 1888 verliet, bij 's Hoogen Raads parket onder wijlen den uitstekenden procureurgeneraal Polis - jurist bij Gods genade volgens dien anderen jurist bij Gods genade, wijlen mr. A.A. de Pinto - eene advokaat-generaalsplaats gaande vervullen.

Dat en waarom het aannemen dezer met het lidmaatschap van de Kamer onvereinigbare betrekking door sommigen aan Patijn kwalijk is genomen: dat en waarom ik hem heen heb geholpen over de aarzeling uit dien hoofde om haar aan te nemen: dat kan men in de Nieuwe medegedeeld vinden. Eveneens hoe hij bij den Hoogen Raad in aanzien is geweest gedurende zijne ruim elfjarige vervulling van het advokaat-generaalschap. De omvang der werkzaamheden als zoodanig was toen lang niet zoo groot als later, vooral niet als in de allerlaatste jaren. De even vlugge als werkzame jurist had er niet genoeg aan, ofschoon het hem vroeger en later door het commissarisschap in menige naamlooze vennootschap aan bijbaantjes niet mangelde: tijdens zijnen dood stond hij in dier voege, menigmaal als president van commissarissen, nog in betrekking b.v. tot de Ned.-Amerikaansche Stoomvaart-M^{ij}, de Dogger (visscherij) en de Hollandia (melkproducten) te Vlaardingen, de Bataafsche Brandwaarborg-M^{ij} en de Eerste Nederlandsche Maatschappij tot verzekering op het leven, tegen invaliditeit en ongelukken. In meer dan eene der hier niet genoemden kwam wanbeheer van de directie veel arbeid en hoofdbreken vergen, waarin Patijn niet achter bleef; in andere, b.v. de Eerste Nederlandsche, eischte het presidentschap regelmatige bemoeiing. Desniettemin had de Advokaat-generaal niet genoeg aan het (zie de Nieuwe) 'bakken van conclusietjes' voor 's Hoogen Raads zittingen, wanneer gedurende een

van de drie jaren bij met mr. Polis de burgerlijke Kamer waarnam, of de overige twee jaren met eenen ambtgenoot in den dienst bij de strafkamer voorzag. Ook het muzikale en wereldsche leven, waarin hij eene plaats van beteekenis vervulde, was tot aanvulling van zijnen go-ahead-drang niet voldoende. En die voldoening te zoeken, zooals ik, door het 'bakken' van tijdschriftartikels strookte niet met zijne levendige natuur.

Toch heeft hij iets van dien aard nagelaten, iets waaruit bleek, dat indien hij in die rigting werkzaam wilde zijn, het met eere zou wezen. In 1888, tijdens zijne kortstondige ambteloosheid, voldeed hij aan het verzoek der Ned. Juristenvereniging om haar een praeadvies over het *Papieronderzoek in strafzaken* te geven: een onderwerp toen van buitengewone actualiteit door het geruchtmakende geval, dat in de papieren van eenen advokaat, wiens advies over eene strafzaak was gevraagd, de justitie zich tot onderzoek bevoegd had geacht. De vereniging bleek eenen zeer goeden adviseur en, bij het debat ter vergadering van Augustus 1888 te Breda, eenen niet minder goeden debater te hebben gekozen; zij toonde hare tevredenheid door Patijn in 1894 tot 1899 te kiezen tot lid van haar bestuur. Op zijne beurt toonde dat bestuur zijne ingenomenheid met Patijn, door hem als voorzitter de leiding op te dragen der Algemeene vergadering van 1897 te Amsterdam, die voor de Juristenvereniging een succes is geweest.

Genaderd ben ik thans tot de laatste elf jaren van Patijn's leven: April 1900 tot 27 Maart 1911, den tijd gedurende welken hij als opvolger van mr. C. Fock het ambt van Commissaris der Koningin in Zuid-Holland heeft vervuld. De opdracht van dit ambt mag de be-

krooning zijner loopbaan heeten, omdat voor hem die opdracht (zooals ik in de N.C. heb medegedeeld) de vervulling is geweest van eenen langjarigen wensch. Hij heeft zich in die betrekking wederom de rechte man op de rechte plaats getoond: als leider der vergaderingen van de Staten en de Gedeputeerde Staten van het gewest, als adviseur der regeering bij het benoemen van burgemeesters, als haar rechterhand op administratief gebied. De administratieve rechtspraak van laatstgenoemd collegie is onder hem goed geweest en het gewestelijk beheer ordelijk, financieel weloverlegd, in den goeden zin vooruitstrevend. Als blijk van dit laatste mag gewezen worden op de belangrijke verruiming der groote vaarten en, in verband daarmee, de gelukkige oplossing van het langdurige conflict tusschen scheepvaart en spoorverkeer, geboren uit de spoorwegbruggen over Gouwe en de gestadige toeneming van die even gewigtige gemeenschapsmiddelen. Aan menig meer persoonlijk conflict tusschen burgemeesters en hunne gemeenteraden of botsing van belangen tusschen waterschappen en gemeenten heeft zijn tact, zijn slag om wegen van verzoening te banen een einde weten te maken. Zijne verdiensten als hoofd van het gewestelijk bestuur vonden openbare erkenning door zijne benoeming op 31 Augustus 1907 tot lid van den Raad van State in buitengewonen dienst.

Hem was het een leed dat tijdens zijne ambtsvervulling de Zuidhollandsche Staten 'om' gezet werden, dus ook binnen enkele jaren de Eerste Kamer, voor een vol vijfde ter benoeming van zijne provincie, 'om' zou zijn; nog meer leed deed hem de brutaliteit van Kuyper's ontbindingsbesluit, waardoor ter wille van de Vrije Universiteits-politiek des 'van God gegeven leiders' dat oogenblik verhaast werd. Het deed Patijn leed èn wegens

zijne staatkundige overtuiging èn omdat het hem beroofde van een aantal medewerkers, vooral in Gedeputeerde Staten, uiterst berekend voor de gezamenlijke taak. Maar dit leed heeft niet verhinderd dat hij getoond heeft met de om-Staten te kunnen werken in vrede en dat hij, bepaald onder zijne nieuwe Gedeputeerden, de waardeering van sommigen zelfs tot vriendschap heeft weten te doen uitdijen.

Vermeld dient nog te worden dat Patijn in Juni 1907 tot curator der Leidsche Universiteit is benoemd en drie jaren later, na het overlijden van mr. Fock, met het voorzitterschap van het Curatorium bekleed is geworden.

Patijn heeft, dat blijkt uit de vorige bladzijden, eene buitengewoon gelukkige loopbaan gehad. Een gewis verdiend geluk; maar aan niet iedereen met evenveel verdienste is zulke voorspoed beschoren. Zonder eenig intriguetaalent wist hij de menschen te winnen voor hetgeen hij voorstond en voor zichzelve: getuige mijn verhaal omtrent zijne onderhandelingen met wijlen den Koning, die uitliepen op Patijn's groote waardeering door Z.M. Na diens dood is hij ten Hove zoozeer persona gratissima geweest, dat ik hem wel eens plaagde met een 'in 't Noordeinde ben je als kind in huis'. De Prins kwam vaak, gansch vriendschappelijk, een uurtje praten in zijne werkkamer en stond met de vertegenwoordigers der beide Koninginnen onverwacht aan zijn graf.

In zijn gezin, waarin héél veel aan muziek gedaan werd, is Patijn doorgaand nog gelukkiger geweest dan in zijn leven daarbuiten. Wat ik daarvan heb te zeggen zien men in de N.C., evenals iets over zijn tweemaandsch sterfbed. Hieromtrent nog slechts dit. In de laatste paar levensjaren had hij aan mij wel een enkele maal twijfel uitgesproken of het rigtig was met zijn hart, doch het

advies om dit dan te doen onderzoeken verworpen, zeggend: ‘och 't zal wel mijne maag zijn, want die is nu eenmaal niet sterk’; mijne repliek: ‘maar uwe diners en gastronomie vergen daarvan nogal wat’, werd dan bejegend met een: ‘och kom, het pootje plaagt me immers niet meer’. Aanvankelijk zocht dan ook de faculteit de oorzaak der einde Januari opkomende benauwdheden bij die maag. Toen echter half Februari het hartlijden vaststond, erkende mijn vriend daarin spoedig een bode des doods. Dien heeft hij zonder angst zien komen, al was hij gaarne nog wat bij de zijnen gebleven. En tot vrees voor den dood had hij geen reden, omdat hij een goed en pligtgetrouw mensch was geweest.

Ja, goed, hartelijk en hulpvaardig voor zijnen evenmensch is mijn vriend Patijn geweest. Het voegt niet in bijzonderheden mede te deelen hoe vaak en hoe ruim hij de zorgen van anderen verligt heeft en door geldelijke hulp tekortkomingen van vaders niet tot ramp voor hunne gezinnen deed worden; ook ik zou dat niet weten, ware onze intimiteit minder groot geweest, en de cijfers zijner handreiking, die heeft hij altijd voor mij verzwegen, omdat hij van pralen met zijne hulpvaardigheid warsch was; ik weet alleen dat hij *veel* òf weggeschonken òf met weinig kans op restitutie voorgeschoten heeft. Eén staaltje slechts van zijn *innig* goed zijn wil ik hier openbaren, omdat de beurs daaraan vreemd was. Wederzijds was onze vriendschap overgegaan op onze kinderen, en Patijn had van mijne eenige op 24-jarigen leeftijd weggenomen dochter een zelfs intiem vriendinnetje gemaakt. In 1899 werd dat meisje aangetast door typhouse koorts, die haar aan den rand van het graf, hare ouders aan den rand der vertwijfeling bragten. En toen redding was ingetreden, maar slechts in lange recon-

valescentie de krachten konden worden herwonnen, toen kwam heel dikwijls buurman Patijn aan de rustbank mijner lieveling haar een paar uren met ligte spelletjes den tijd korten. Zij en menig ander hebben ervaren, hoe *innig goed* de hooggestegen Jacob Gerard Patijn is geweest.

Aan onze Maatschappij meen ik eenigen dienst te hebben gedaan door haar een betrouwbaar levensbericht van mijnen vriend te verschaffen. Met hare vraag om dit opstel heeft zij tevens eenen dienst bewezen aan mij. Want een genoeg, zij het in weemoed genoten, is het, nog eens te spreken over eene veelbeminde persoonlijkheid, die gelijk ieder onzer wel zwakheden had, maar zóóveel goeds dat daarin die zwakheden zoo goed als verzonken en de oude vriend bij het goede heeft mogen blijven stilstaan zonder een *onwaar* portret in te zenden. Hij, die zelf niet meer ver is van den dood, brengt met deze bladen een laatst vaarwel aan den getrouwe, wiens leven van knaap tot grijsaard een deel van zijn eigen leven geworden is.

A.P. TH. EYSSELL.

Neue n a h r , zomer 1911.

Aanhangsel (zie hiervóór, blz. 154 en 156).

.....
 Van den aanvang onzer gymnasiumjaren zijn we zamen geweest, en dat nooit de kleinste wolk onze vriendschap heeft verduisterd, bewijst wel èn zijn trouwhartigheid èn dat hij bezat de gaaf, bij de niet geringe wisselingen in zijn loopbaan steeds aan het licht getreden, om aan zich te binden. De waarneming hiervan in latere jaren heeft mij onverklaard gelaten, waarom de vlugge, gemakkelijk sprekende, welgeboren en niet uit een bekrompen toelaag studeerende Patijn niet alreeds in onze Utrechtsche studentenjaren meer op den voorgrond getreden is, ofschoon dergelijke academieburgers

gemeenlijk daarvoor in aanmerking komen. Ook het begin zijner maatschappelijke loopbaan, als kantongerechtsgriffier te Doetinchem en Maarssen, in een tijd dat het zelf schrijven der uit te reiken authentieke afschriften verdienstelijk werd geacht, daarna als substituut-officier bij de microscopische rechtbank te Brielle, duidde niet op groote vlucht; eerst zijn overplaatsing naar het drukke parket te Rotterdam schiep hem de gelegenheid om te toonen wat hij was en kon. Daar vond hij een bejaarden, met gemoedelijke kalmte de zaken opvattenden officier, en tusschen dezen en hem den ouderen substituut jhr. mr. B.C. de Jonge, jarenlang mijn ijverigen en kundigen collega. Vooral nadat deze overplaatsing naar het Haagsche parket had verkregen, werd Patijn bij het O.M. der Maasstad de man, bijzonder in de schatting van den toenmaligen procureur-generaal, mijn eersten schoonvader. Wat heb ik mr. Van Galen dikwijls zijn lof hooren zingen, bovenal na het bekende Rotterdamsche oproer met den schoolmeester De Vletter aan het hoofd! Nog hoor ik hem zeggen: ‘de Officier daar neemt zijn ontslag en ik ga dadelijk naar mijn minister om hem te vertellen, dat, wanneer hij de justitie een dienst wil doen, hij moet zorgen, dat het ontslag samengaat met de benoeming van Patijn, juist den man voor de naweeën van het oproer’. Aldus geschiedde

De zaak (het aannemen der met het Kamerlidmaatschap onvereinigbare betrekking bij den H.R.) lag dieper dan men kon weten. ‘Men’ toch wist niet dat, toen Patijn burgemeester van Den Haag werd, hij liever magistraat gebleven was en ik hem overreed heb om de toenmalige regeering ter wille te zijn. In die dagen had hij het officierschap te Rotterdam verwisseld met het Haagsche, dat zich beter vereenigen liet met het Kamerlidmaatschap, en was hier bijzonder naar zijn zin. Maar het ministerie vond zich met het richtig vervangen van burgemeester Gevers Deynoot verlegen en polste Patijn, die, zooals immer tusschen ons als een der twee voor een belangrijke levensvraag stond, met mij te rade ging. Ik oordeelde dat hij, volksvertegenwoordiger, terecht beschouwd als geschikt om de regeering uit haar bezwaren te helpen, het algemeen belang moest doen voorgaan. Toen evenwel, menig jaar later, een volgende regeering juist daarom vond dat hij, door de gevolgen zijner toenmalige daad ambteloos geworden, aanspraak had op terugkeer tot de magistratuur in den rang, door Lohman bekleed, en Patijn mij wederom raadpleegde, meende ik dat hij thans niet ten tweeden male zijn persoonlijke neigingen behoefde op te offeren, nu de eerste opoffering zoo slecht beloond was.

Slecht beloond - gedeeltelijk tengevolge, 't zij dadelijk gezegd, van een verkeerd loyauteitsbegrip. Dit eischt een terugblik op zijn burgemeesterschap.

Als burgemeester was Patijn hier spoedig populair geworden en

hij bleef dat geruimen tijd. De opgewekte man was toegankelijk en vriendelijk voor laag en hoog, gaf zich geheel aan zijn ambt, wist in en buiten den Raad de zaken te doen marcheeren, had de vaardigheid (dáárin mijn tegenvoeter) om twee zaken gelijk te doen zonder dat een van de twee te kort kwam: hij kon tegelijk luisteren naar het niet al te ingewikkelde dat men hem voordroeg en daar tusschen in bijv. een brief schrijven of doen schrijven, zelfs dicteeren. Den uiterlijken staat van het burgemeesterschap voerde hij naar het hart der Hagenaars, hij bouwde zich een dubbel huis op het Bankaplein en deed aldaar ruim aan het 'representeeren'. In den Rotterdamschen Raad had hij eene goede leerschool voor gemeentezaken met toewijding doorloopen. Zoo werd hem al gauw een candidatuur voor den Haagschen Raad aangeboden, maar door hem geweigerd. Wij vonden dat de burgemeester eener groote gemeente zich onafhankelijk moest houden van stembusmanifestaties. Ware Patijn nimmer afgeweken van deze omzichtigheid! Het geviel dat bij de periodieke verkiezingen het mandaat van drie wethouders moest worden vernieuwd, juist toen kort te voren de kermis was afgeschaft en aan de belangen van bouwers en aannemers te na scheen gekomen; de malcontenten vonden deze gelegenheid schoon, om, in vereeniging met de gewone opposanten tegen de toenmalige bestuursrichting, te pogen den burgemeester in de personen zijner dagelijksche medewerkers te treffen en openlijk met d i e bedoeling werden de drie heeren geen candidaat gesteld. De speculatie op Patijn's begrip van loyauteit deed hem vallen in den gespannen strik: hij maakte wereldkundig dat hun wegzending hem zou doen heengaan. Had hij doen weten dat hij daarvoor n i e t zou wijken, waarschijnlijk zou hij, door de zekerheid dat het kabaal tegen de heeren doelloos was, dat hebben doen luwen. Toen ik, zoodra ik zijn verklaring vernam, hem dit zeide, gaf Patijn mij gelijk en ik erkende dadelijk dat hij niet meer terug kon; de zekerheid van te slagen, zoo bij de herstemming de wethouders vielen, bleek het kabaal nog te hebben aangewakkerd. En de burgemeester, over hunne hoofden heen getroffen door het kiezersvotum, waaraan hij besloten had zich nimmer bloot te stellen, trad af! Hij had in de kaart gespeeld van tegenpartijders, die het minder nauw namen met de middelen, dan hij met een gevoel dat getuigde voor zijn karakter, maar buiten wezenlijke loyauteit omging: stembussteun aan de bedreigden kon zijn houding niet brengen.

.....

Levensbericht van A.L. van Hasselt.

Sergeant; klerk; commies; controleur B.B.; explorator; referendaris; resident; hoogleeraar - wanneer men iemand aan den aanvang zijner loopbaan voorspelde, dat het lot hem achtereenvolgens al deze functies te vervullen zou geven, zijn zelfvertrouwen zou wel ongemeen moeten zijn, indien hij niet verklaarde aan een eenvoudiger bestaan de voorkeur te schenken. Hoe zou Van Hasselt zelf wel hebben opgekeken, wanneer hem deze horoscoop getrokken was! Een jonge man vol vuur en energie, en vooral vol van liefde voor het werk zijner handen, maar die allerminst aan overmatig zelfvertrouwen en overschatting van eigen bekwaamheid leed. Integendeel, een zijner meest kenmerkende trekken, en die bijzonder trof, juist omdat ze onder mannen van beteekenis schaars pleegt voor te komen, was dat hij bij al zijn werk nooit het gevoel van zich scheen te kunnen afzetten: mij is deze arbeid nu wel ten deel gevallen, maar een ander zou die toch beter hebben kunnen verrichten dan ik. En dat niet als een vaag besef van menselijke onvolkomenheid: hij placht er in oogenblikken, waarin hij zich voor zijne vrienden uitsprak, de namen bij te noemen

van A. en B., die daarvoor eigenlijk 'de aangewezen mannen' zouden zijn geweest. Maar deze ondertoon zijner stemming werkte niet belemmerend, doch aansporend; ze prikkelde hem tot volle inspanning; ze bracht hem tot beheersching van zijn levendigen geest, die hij te dwingen wist, zich lang en ten volle aan één taak te wijden; zonder welk zelfbedwang geen wetenschappelijke arbeid van omvang en beteekenis tot stand komt.

Van 1868 tot 1896 ligt Van Hasselt's arbeidsveld in Indië¹. In 1848 te Groningen geboren, begon hij op twintigjarigen leeftijd zijn Indische loopbaan als sergeant der infanterie. Maar reeds een jaar later, in 't laatst van '69, verliet hij den militairen dienst en werd als klerk geplaatst, eerst bij het Departement van Financiën, daarna bij het College van Boedelmeesters. In 1871 werd hij derde commies bij het Departement van Binnenlandsch Bestuur, maar vertrok nog in dat jaar naar Nederland, deed daar het groot-ambtenaars-examen en kwam in den aanvang van 1873 in Indië terug als ambtenaar voor den burgerlijken dienst. Aanvankelijk geplaatst in de residentie Semarang, kwam hij nog in 1873 ter Westkust van Sumatra, werd daar tot controleur aangesteld en bleef als zoodanig vier jaren werkzaam.

Die vier jaren hebben hem voorbereid tot de taak, die een der belangrijkste verrichtingen in zijn levenswerk worden zou: de wetenschappelijke beschrijving van het volk, waaronder hij als ambtenaar had gearbeid. Hij werd door het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap uitgekozen tot leider der 'Sumatra-expeditie', welke een

1 De volgende data zijn meerendeels ontleend aan de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, i.v. Van Hasselt. - De redactie van dat werk verkreeg hare gegevens in den regel van de betrokkenen zelve.

harer voornaamste terreinen van werkzaamheid vond in de Padangsche Bovenlanden, het land der Menangkabauers. Met graagte nam hij de eervolle opdracht aan.

Gedurende twee jaren was de expeditie werkzaam (1877-'79); in het eerste jaar doorkruiste Van Hasselt, meerendeels vergezeld door D.D. Veth en Joh. F. Snelleman, de zuidelijke helft der Padangsche Bovenlanden in vele richtingen. In het tweede moest hij dat gebied verlaten, om staatkundige redenen, en, alleen nog door Veth begeleid, zijn werkzaamheid verleggen naar de Palembangsche Bovenlanden en het aangrenzend landschap Lebong, in de residentie Benkoelen.

Het *Reisverhaal*, dat een der lijvige banden vormt, waarin de uitkomsten en onderzoekingen der expeditie zijn neergelegd¹, is voor een groot deel door Van Hasselt geschreven. Het is een uitvoerig verhaal; somtijds zelfs te wijdloopig - de reizigers wisten het wel; ze erkennen het zelf in hun 'woord tot slot' -, maar het is grootendeels bijzonder leesbaar. En is het dat voor ons, hoeveel meer moet het zijn genoten in den tijd van zijn verschijnen, toen Midden-Sumatra in dat slotwoord genoemd kon worden 'het nog zoo weinig bekende land'. Een bergland 'dat in afwisselende schoonheid te vergeefs zijn wederga zocht. De woeste pracht van het oerwoud, van de met forschen plantengroei getooide bergruggen en ravijnen en de grauw getinte toppen der vulkanen, die in kille eenzaamheid uit het groen naar boven rijzen, vormen een eigenaardige en aantrekkelijke tegenstelling met de ontgonnen vlakke en den bebouwd bergvoet,

1 Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie, uitgerust door het Aardrijkskundig Genootschap, 1877-1879, beschreven door de leden der expeditie, onder toezicht van Prof. P.J. Veth. Leiden E.J. Brill.

waar, in een kalme natuur, en op vruchtbaren bodem, gehoorzaam alles welig tiert wat men er plant en zaait'¹.

Minder aantrekkelijk dan het land zijn de bewoners; vaten vol ondeugden, en met maar weinig deugden; 'vooral - schrijft Van Hasselt - wanneer wij goed en kwaad uit ons oogpunt van moraliteit beschouwen.' Wijze woorden, want we zouden deze menschen grootelijks onrecht doen, door aldus te handelen; de 'Westersche maatstaf', door bekrompenheid en onkunde aangelegd, heeft in Indië, als in andere koloniën, veel kwaad gesticht. De omgang met de Westelingen niet minder, althans in vroeger dagen. 'Dat de kennismaking met Europeanen niet zonder invloed is gebleven op het karakter der Maleiers, valt iederen reiziger aanstonds in het oog, en hem blijkt ook, helaas! dat die invloed in het algemeen meer de kwade dan de goede eigenschappen gevoed heeft. IJdelheid, wantrouwen, inhaligheid en kuiperij zijn ondeugden, in veel grooter mate eigen aan de in onzen dienst staande hoofden en ambtenaren dan aan den eenvoudigen dorpsbewoner.'

Het zijn woorden uit de *Volksbeschrijving van Midden-Sumatra*, met medewerking van Snelleman en enkele anderen door Van Hasselt samengesteld en die het allerbelangrijkst deel van het werk *Midden-Sumatra* uitmaakt; een der uitnemendste monographieën, die over de volken van het Maleische ras zijn geschreven en waarvan wij er nog altijd veel te weinig bezitten.

Deze *Volksbeschrijving* hield opruiming onder de menigte van scheeve voorstellingen, over de Sumatraansche Maleiers in omloop. 'Ieder die niet ten eenenmale vreemdeling is in de litteratuur over de inbezitneming van ons gebied

1 Enc. v.N.I., i.v. Padangsche Bovenlanden.

ter Westkust van Sumatra, herinnert zich 'den fieren Maleier.' Zelden is zeker een volkskarakter onjuister geteekend dan in die woorden, tenzij men welwillend genoeg is, fierheid te noemen, wat inderdaad lomp- en stugheid is. Wel in mindere mate dan de Javaan, maar toch genoeg om alle fierheid uit te sluiten, is de Maleier aanbieder van de opgaande zon en nederig dienaar van het gezag, althans waar dat gezag zich met ernst en klem weet te doen gelden. Doch geboren menschenkenner en diplomaat van natuur, bezit hij de gave, uit weinig gegevens, met trefende juistheid, de waarde en de kracht der over hem gestelde machten te beoordeelen, en, waar hij weifeling en zwakheid ontdekt, weet hij daarvan meesterlijk gebruik te maken. De intieme geschiedenis van ons bestuur levert voor dit oordeel tal van bewijzen op.'

Men ziet, deze menschen mogen dan noch fier zijn, noch deugdzaam, ze leken toch in hooge mate belangwekkend te wezen. En zonder dat had Van Hasselt hen dan ook niet, in hun leven en bedrijf, hun zeden en hun instellingen, hun kunst¹ en hun geloof, beschreven met een volledigheid, die zoo niet op sympathie, dan toch op diepe belangstelling berusten moest.

Een andere dwaling: 'Evenmin als een Maleier fier is, evenmin is hij lui! Het geeft blijk van zeer weinig nadenken en oppervlakkig onderzoek, hem die ondeugd ten laste te leggen. - Zijn *laissez aller* is alleen een natuurlijk uitvloeisel van de omstandigheden waaronder hij leeft, en waar hij overtuigd is, voordeel te kunnen behalen, daar vindt ge hem steeds tot arbeid gereed.

1 Hiervan beschreef Snelleman op uitnemende wijze de Muziek en Muziekinstrumenten.

Maar die overtuiging moet ook aanwezig zijn, en ze is dat gewoonlijk niet bij heerendiensten, zooals het aanleggen van breede wegen, het bouwen van groote bruggen, het verfraaien van dorpen, en evenmin bij de verplichte cultures.’

Men meene na deze laatste uiting niet dat Van Hasselt alle heerendienst als uit den booze beschouwde. Daarvoor kende hij deze bevolking en de toestanden, waaronder zij leeft, te goed. Het is een Westersche hebbelijkheid, geen verandering in maatschappelijke instellingen te kunnen aanbrengen, dan door middel van den strijd der staatkundige partijen, waarbij gewerkt moet worden met groote ‘leuzen’, en met wat men ‘beginselen’ pleegt te noemen. De leuze onzer liberale volkstribunen en partijleiders van die dagen: ‘afschaffing van heerendiensten!’ was een Westersche vereenvoudiging en generalisatie, waarop eigenlijk diende te volgen: ‘want wij kunnen maar niet nalaten ze verkeerd toe te passen en weten niet te waken tegen misbruik door onze eigene en inlandsche ambtenaren’. Van Hasselt schrijft er over:

‘Algeheele afschaffing zou onnoodig en onverstandig zijn: onnoodig, omdat het belang van de bevolking daarmede niet gebaat is; onverstandig, omdat vraag en aanbod op het gebied van vrijen arbeid in Midden-Sumatra in geheel exceptioneelen toestand verkeeren.’ De laatste woorden hadden wellicht beter kunnen luiden: ‘omdat vraag en aanbod van vrijen arbeid in Indië in geheel anderen toestand verkeeren dan in Nederland.’ Van Hasselt schrijft in dien geest dan ook een paar bladzijden verder: ‘Wat recht is in Nederland, kan schreeuwend onrecht zijn in Midden-Sumatra.’

Doch één belasting in arbeid vond hij daar, die hij volkomen verkeerd achtte: de verplichte levering van

koffie. Officiëel mocht ze eigenlijk niet ‘verplicht’ heeten. Nog heden ten dage kan men hier en daar in Java's koffietuinen bordjes vinden met het opschrift *printah aloes*; zachte dwang, naast andere, die kortweg *printah* zijn, waar het gebod niet versuikerd wordt. Van Hasselt vond dat ergerlijk; hier is wel een aanpassing aan Oostersche manier, maar een averechtsche. Zoolang men dwingt, ‘eischt eerlijkheid en goede trouw dat men ook spreke van dwang, en niet van a n m o e d i g i n g , overreding, van het er heen leiden en dergelijke meer.’

Men ziet, deze controleur gebruikt de gelegenheid, dat hem een wetenschappelijke opdracht is geschonken, om te spreken zonder blad voor den mond, wat in het jaar 1880 ‘in het ambtelijke’ niet geheel zonder bedenking was. Hij vervolgt:

‘Of dwang in kultuurzaken werkelijk onmisbaar is? Weinige jaren geleden was de p di-oogst in de XIII kòtô buitengewoon ruim; de opbrengst bedroeg meer dan het dubbele van andere jaren. De landbouwende bevolking besloot toen een jaar vacantie te nemen. Het bestuur heeft zeer terecht gezorgd dat de velden bewerkt en bebouwd werden. Controle, dwang zelfs, is en kan niet anders zijn dan in het belang van het volk, zoodra slechts de gedwongen levering ophoudt en de planter de vrije beschikking krijgt over zijn product. Als belasting is die levering in de hoogste mate vicieus en onrechtvaardig’¹.

Is dit besluit, een jaar vacantie te nemen, niet een lastig geval voor onze vaderlandsche economen, die - er zijn er nog zoo - het zich gemakkelijk maken door te leeren dat de ‘wetten’ hunner wetenschap met eenige

1 In 1908 werd de verplichte koffielevering ter Westkust van Sumatra opgeheven. De molens der Indische Regeering malen langzaam.

wijziging ook op de toestanden van het verre oosten van toepassing zijn? Een gevaarlijke leer, omdat zij den steun der onbaatzuchtige wetenschap verschaft aan het streven van hen, die in de Indische maatschappij het kapitalistisch stelsel willen invoeren, waardoor haar volkomen ontwrichting zou worden bewerkt.

Dat men de inlanders onderwijs brengen moet, werd door Van Hasselt reeds ingezien. En wat meer zegt, hij begreep dat dit onderwijs beter diende aan te sluiten bij de behoeften der inlandsche maatschappij dan toen geschiedde. 'Praktische scholen heeft de Maleier noodig, geen Nederlandsch lager onderwijs'. 'Zou het niet meer nut hebben den Maleier te leeren hoe hij het meeste voordeel zou kunnen trekken van alles wat zijn vruchtbaar land oplevert, dan de jeugd wat aardrijkskunde in te pompen en 't Wien Neerlandsch bloed in 't Maleisch te leeren zingen?'

Zelfs de geografen zullen moeten toegeven, dat dit inpompen voor den aanstaanden boer en ambachtsman van minder nut moet zijn dan de rechtstreeksche handreiking tot zijn beroep; op eenvoudige manier kan hem zooveel worden bijgebracht dat zijn bestaansstrijd vergemakkelijken en zijn levensstandaard verhoogen zal. -

Er is in de *Volksbeschrijving* één punt, waarover eerst later een helderder licht is opgegaan en dat dan ook veel beter tot zijn recht is gekomen in het artikel 'Menangkabauers', door Van Hasselt voor de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië samengesteld: het geloof, in 't bijzonder de animistische geloofsvoorstellingen. Wat den Islam betreft, daaromtrent was Van Hasselt's oordeel in het twintigtal jaren, tusschen het opstellen van beide geschriften verlopen, ongewijzigd gebleven. In zijn hoofdwerk schreef hij, 'dat ze slechts als een kleed over de

geheele maatschappij is uitgespreid, als een kleed vol scheuren en gaten, waardoor overal de dieper liggende natuurdienst, de vereering van de zielen der afgestorvenen, de vreeze voor de onzichtbare geesten der bosschen en wateren te voorschijn treedt'. En in de Encyclopaedie: 'De Menangkabauers zijn Mohammedanen, doch hebben van het wezen van den Islam slechts zeer weinig begrip. Hun eigenlijke godsdienst komt in hoofdzaak overeen met die der natuurlvolken'.

Toch was tegen deze beschouwingwijze reeds in 1883 bezwaar gemaakt door geen mindere dan Snouck Hurgronje in een rede, ter gelegenheid van de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam uitgesproken. Dat beeld van het kleed vol gaten, zoo zeide Snouck, zou evenzeer van het Christendom in Europa mogen gelden. Het oude geestengeloof belet den inlander niet, een goed Mohammedaan te zijn. 'Wanneer een verdienstelijk ethnograaf¹ ons van de Maleiers zegt dat, met uitzondering van enkele hadji's en geestelijken, die eene min of meer grondige kennis van den Qorân bezitten, de godsdienst der meesten zich slechts openbaart in uitwendige handelingen, als de Vrijdaggodsdiensttoefeningen, de rituëele gebeden, de vasten, de soeloek, het vermijden van hetgeen de Qorân als onrein verbiedt en dergelijke, dan antwoorden wij: gij noemt daar ongeveer alles wat men redelijkerwijze kan verwachten in een moslimsch land... In de Menangkabausche *Oendang-oendang* wordt niet alleen de komst der 'Satansche Hollanders' als een aanval op den Islâm voorgesteld, maar ook herinnerd dat het de plicht is der moslims, de broeders in het geloof te helpen en alle kâfirs te haten. Volken, die zulke voor-

1 Van Hasselt, Volksbeschrijving, blz. 55.

stellingen scheppen, zijn zeker wel als brandstof te beschouwen’.

Wellicht is het mede aan deze waarschuwingen te danken dat de brand in de sedert verstreken bijna dertig jaren niet is uitgebroken, gelukkig.

De Regeering handelde niet ten halve bij het schenken van haren steun aan het wetenschappelijk onderzoek van Sumatra: na afloop der expeditie, in 1879, stond zij Van Hasselt een verlof in Europa toe voor de bewerking der uitkomsten. Hij bracht dien tijd grootendeels in Leiden door, waar de door hem zoozeer vereerde P.J. Veth, de vader van zijn reisgenoot, het toezicht op de uitgave hield, dat een krachtige medewerking insloot. Niet het minst zal Van Hasselt dezen steun, waarvoor hij in zoo warme bewoordingen in zijn voorbericht dank brengt, hebben ondervonden bij de samenstelling van het deel over de *Talen en Letterkunde van Midden-Sumatra*, dat de noodzakelijke aanvulling tot de *Volksbeschrijving* vormt. Deze ging verder vergezeld van een lijvige en hoogst belangrijke *Ethnographische Atlas*, waaraan ook de andere onderzoekers krachtig medewerkten.

Vóór de *Volksbeschrijving* leest men een opdracht: ‘aan de vereerde nagedachtenis van Eliza Netscher, in dankbare herinnering aan zijn voorbeeld, zijne raadgevingen en zijn lessen, door zijn schoonzoon’. Deze familieband alleen zou een openlijke hulding niet rechtvaardigen; maar er waren andere banden. Netscher was, zoowel tijdens Van Hasselt's ambtelijke loopbaan op Sumatra als gedurende den eersten arbeidstijd der expeditie, Gouverneur van Sumatra's Westkust; en een hoofdamtenaar van hooge bekwaamheid en hoog karakter, gepaard aan wetenschappelijk inzicht. Van Hasselt was

aan hem, naast Veth, het meest voor zijn geestesvorming verschuldigd.

In Juni 1882 keerde Van Hasselt in Indië terug, werd toen tot referendaris ter Algemeene Secretarie en twee jaar later tot secretaris van den Raad van NederlandschIndië benoemd. Tijdens de vervulling der laatste functie werd hij ook belast met het geven van onderwijs in de Land- en Volkenkunde aan de Afdeeling B van het gymnasium Willem III te Batavia, die opleidt voor burgerlijk ambtenaar. Van Hasselt toonde er een nieuwe gave; hij bleek een geboren docent, die de belangstelling zoowel als de genegenheid zijner leerlingen te winnen wist.

In 1888 volgde zijn benoeming tot resident van Tapanoeli, en ging hij dus als besturend hoofd kennis maken met het tweede groote bergvolk van Sumatra, de Bataks, meerendeels in dat gewest woonachtig. Helaas niet als o n a f h a n k e l i j k bestuurder; toen bestond nog de wantoestand, eerst sedert enkele jaren opgeheven, dat de resident van Tapanoeli ondergeschikt was aan den gouverneur der Westkust, die, zetelend te Padang, in het land der Maleiers, in hoogste instantie te beslissen had omtrent de regelingen, te ontwerpen voor het bestuur van een volk van gansch andere geaardheid, en waaronder hij veelal niet had verkeerd. Van Hasselt, diep overtuigd van den gunstigen invloed der zending bij dit volk, en van de noodzakelijkheid, het gansche land voor haar werkzaamheid open te stellen, waar de Islam anders dreigde haar voor te zijn, had tot die openstelling herhaalde malen voorstellen gedaan, maar daarbij veel tegenstand ondervonden in hooger ressort. Na lang hameren kreeg hij althans ten deele zijn zin. Hij vertelt ervan in het mooie stuk, dat den Feestbundel opent, aan den

vereerden Veth op zijn tachtigsten geboortedag aangeboden. Een stuk, dat tevens toont welk een uitnemend landschapsbeschrijver Van Hasselt was. Daarvan getuigen ook de bijdragen, door hem over het Batak-land geschreven voor de Encyclopaedie: Tapanoeli, Toba, Toba-meer.

Hoe gaarne hadden wij van Van Hasselt een volledige beschrijving ontvangen van het volk der Bataks, die nog boven die der Maleiers van het middenland zou hebben kunnen uitmunten, omdat gene zoozeer zijn liefde hadden gewonnen. Hij heeft er den tijd niet voor kunnen vinden, of liever, deze kwam pas toen de volle kracht ontbrak.

1893 ziet hem naar Riouw vertrekken, een verhooving in rang, in zoover hij daar was zelfstandig resident. Maar hij zou er geen bevolking aantreffen, die hij zijn sympathie zou kunnen schenken, iets waaraan hij zoozeer behoefte had. In het belangrijk artikel Riouw en onderhoorigheden - de eerste en eenige behoorlijke beschrijving van deze archipels - staan twee korte alinea's, die er de toestanden snijdend juist weergeven.

'De Chineezzen mogen inderdaad de hoofdbevolking van den Riouw Lingga-archipel worden genoemd, aan wie het land zijn economische en financiële beteekenis ontleent. Toch zijn het ook de Chineezzen die het land meer en meer van zijn rijkdommen hebben beroofd, een roof die in de tegenwoordige omstandigheden zal blijven voortgaan tot uitputtens toe. Voor verreweg het grootste gedeelte behooren zij tot de ruwsten en onbeschaafdsten van hun volk, die uit armoede hun land verlieten. Er zijn onder hen een aantal deugnieten, maar verreweg de meesten zijn nijvere en vredelievende personen, met zeer geringe behoeften en een onuitputtelijke energie, die zich wel zouden willen schikken naar orde en regel en niet moeilijk te besturen zouden zijn.

‘De inheemsche bevolking is gedemoraliseerd door armoe, een gevolg van knevelarij en inlandsch wanbestuur, slachtoffer als zij is van de vorsten en grooten, waarvan de meerderheid lust heeft in kwaad doen en een beter gezinde minderheid de energie en bekwaamheid mist om het kwaad tegen te gaan. De eigenlijke volksklasse is dan ook al de vorsten en grooten en hunne aanverwanten hartelijk moede; zij moet hen voeden en hunne uitspattingen bekostigen en ontvangt er niets, zelfs geen redelijke bescherming voor in de plaats’.

Ter overweging dit voor hen, die ‘zelfbestuur voor de inlanders in Nederlandsch-Indië’ tot een hunner beginselen hebben verheven en daarvan een leuze hebben gemaakt. -

Wij danken aan Van Hasselt's verblijf te Riouw nog een andere studie, opgesteld in samenwerking met den controleur H.J.E.F. Schwartz: ‘De Poelau Toedjoeh in het zuidelijk gedeelte der Chineesche zee’¹. Het zijn de meer dan 300 kleine eilanden, tusschen het Maleische schiereiland en Borneo gelegen, waarvan de Anambas-, Natoena- en Tambilan-eilanden de voornaamste groepen zijn. Al deze kleine archipels worden van Riouw uit bestuurd. Van Hasselt leerde ze dus kennen op zijn inspectietochten als resident en begreep dat ze niet langer onbeschreven mochten blijven.

‘Sedert een lange reeks van jaren - schrijft hij - zijn de Poelau Toedjoeh jaarlijks door onze ambtenaren met oorlogsschepen of stoomers der Gouvernements-marine bezocht. Wat had, bij al die gelegenheden, niet veel gedaan kunnen worden voor de vermeerdering onzer kennis van deze eilandengroepen op elk gebied! Welke onkostbare gelegenheden bieden die periodieke reizen voor des-

1 Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen. 1898 (XV).

kundigen aan tot onderzoekingen van allerlei aard, en wat hadden we, als daarvan een doelmatig gebruik was gemaakt, niet reeds kunnen weten van flora, fauna en bodem, van de topographische gesteldheid, van volk en taal!’

De verzuchting zoowel als de beschrijving zelve toonen opnieuw Van Hasselt's wetenschappelijken zin. Hoe heeft hij ervoor geijverd, dat onze ambtenaren met meerder kennis van bodem en flora zoowel als van de bevolking toegerust, hun loopbaan aanvingen. Hij zou althans voor korten tijd de gelegenheid verkrijgen, daartoe persoonlijk mede te werken.

Reeds in 1896 verliet hij Riouw, waar hij met minder succes heeft gearbeid dan op zijn vorige standplaatsen; ten deele stellig ook door ongesteldheid van hemzelve en in zijn gezin. Hij ging met verlof naar het vaderland en nam daar zijn ontslag uit den dienst.

Maar zijn werkzame geest zocht er naar arbeid, en vond die. Het Aardrijkskundig Genootschap wist hem als voorzitter-secretaris der Commissie van Redactie te verbinden aan haar Tijdschrift, waarvoor hij negen jaren lang heeft gearbeid met hart en ziel, en zeker met succes. Hoe die arbeid hem bevredigde, daarvan getuigt zijn afscheidswoord; hoe zijn medewerkers zijn leiding waardeerden, spreekt uit het wederwoord der Redactie¹.

In 1898 werd Van Hasselt benoemd tot hoogleeraar in de land- en volkenkunde van den Archipel aan de Instelling tot opleiding van Indische ambtenaren te Delft. Daar wist hij in zijne lessen den gloed te leggen, dien de jonge ambtenaren nog meer behoeven dan het brood

1 T.a.p., 1906 (XXIII) blz. 541 en 679; vgl. ook het In memoriam, 1909 (XXVI) blz. 893, waaruit de schrijver van dit levensbericht zich een autoplagaat van enkele regels veroorloofde.

der wetenschap. De gaaf van het ontvonkend woord had hij ten volle. En deze arbeid leek hem de heerlijkste: jonge mannen te vormen tot de taak, die hem zelf de schoonste van zijn leven was geweest; hen te bezielen met de liefde voor Indië; hen op te wekken daar goed te besturen; daar te onderzoeken tevens, en de vruchten van dat onderzoek niet in de schrijftafel te laten beschimmelen, wat helaas nog te veel geschiedt.

Maar de inspanning, die Van Hasselt toen van zich vergde, was te kras. En hoe jammer, dat zij maar zoo kort mocht worden beloond. Een paar jaren later reeds, in 1900, werd de Delftsche Instelling opgeheven; het grievendst leed van zijn leven wellicht. Die te sterke actie en de schok van deze reactie, ze hebben zijn krachtig gestel ondermijnd. De oude energie is nooit geheel teruggekeerd.

In 1906 noodzaakte de verzwakking zijner gezondheid hem, ook de redactie van het Tijdschrift neer te leggen. Drie jaren later, op 30 September 1909, is hij te Oosterbeek ontslapen.

Niets zal meer in zijn geest zijn dan te eindigen met den wensch, dat de wetenschappelijke beschrijving van land en volk van Indië toch eindelijk weer voortgang moge nemen. We zijn nu weder in de periode der ontdekkingen, op Nieuw-Guinea en de Kleine Soenda-eilanden. Dat is uitnemend en onontbeerlijk. Maar het wetenschappelijk onderzoek? De eenigen die thans met kracht aan den voortgang hunner wetenschap arbeiden, zijn de geologen en enkele zoölogen, al gebeurt het alles op eigen gelegenheid en dus niet systematisch en op onvoldoende schaal. Het botanisch, althans het floristisch onderzoek, staat buiten Java nagenoeg stil. Het meteorologisch net over den Archipel blijft maar steeds, nu al een halve

eeuw, een vrome wensch. Een aardrijkskundige beschrijving bestaat er alleen van Java en ook deze heeft reeds weder noodig, op de hoogte van den tijd en van de wetenschap te worden gebracht. Wanneer iemand vraagt: wat moet ik lezen om een duidelijk beeld te krijgen van Sumatra, Borneo, Celebes, Molukken, Kleine Soendaeilanden? - men kan geen enkele samenvattende monografie over een grooter of kleiner eiland noemen. En de volksbeschrijving? Bij al het uitnemends dat hierin is geleverd, wordt het toch wel waarlijk tijd, dat eindelijk eens een ethnological survey, als die in Britsch-Indië, den arbeid van afzonderlijke geleerden vervange; voor het taalonderzoek geldt volkomen hetzelfde.

Wij leven thans in dagen van voorspoed; Indië brengt opnieuw schatten aan Nederland. Zeker, dit toont zich niet ondankbaar. Het Koloniaal Instituut te Amsterdam is daar om het te bewijzen. Maar dat men daarbij niet alleen voor de doode, ook voor de levende strijdkrachten zorge! Allermeeft is noodig: opleiding van jonge onderzoekers met uitzicht op een wetenschappelijke loopbaan, en organisatie der wetenschappelijke diensten. Nu eindelijk de gansche Archipel zoover is gepacificeerd, dat het onderzoek in nagenoeg alle binnenlanden vrijelijk voortgang nemen kan, nu doe men het werk niet ten halve. De oogst is rijp; men hale dien binnen. Verzuim zou in veel gevallen onherstelbaar zijn. En zonder intensieve kennis zal intensieve exploitatie onmogelijk blijken.

Utrecht.

J.F. NIERMEYER.

Geschriften van A.L. van Hasselt¹.

Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie, uitgerust door het Aardrijkskundig Genootschap, 1877-1879, beschreven door de leden der expeditie, onder toezicht van Prof. P.J. Veth.

Deel I. Reisverhaal. 1e Gedeelte, beschreven door A.L. van Hasselt en Joh. F. Snelleman. Leiden, 1881. Met platen.

2e Gedeelte, beschreven door C.H. Cornelissen, A.L. van Hasselt en Joh. F. Snelleman. 1882. Met platen en kaart.

Deel III. Volksbeschrijving en Taal. 1e Gedeelte, 1e afd. Volksbeschrijving van Midden-Sumatra. 1882.

1e Gedeelte, 2e afd. Ethnographische atlas van Midden-Sumatra, met verklarenden tekst. 1881.

2e Gedeelte. De talen en letterkunde van Midden-Sumatra. 1881.

Deel IV, 2e Gedeelte, Flora. Bijdragen tot de kennis der flora van Midden-Sumatra, door A.L. van Hasselt en dr. J.G. Boerlage. 1884. Met platen.

In het *Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*²:

Practische wenken voor het reizen met wetenschappelijk doel in Ned.-Indië. Deel VI, 1882, bl. 139-140.

De administratieve indeeling van Padang-Lawas en eenige cijfers. 2e Serie, deel XIV, 1897, bl. 412-414.

De Poelau Toedjoeh in het zuidelijk gedeelte der Chineesche zee [beschreven samen met H.J.E.F. Schwartz]. 2e Serie, deel XV, 1898, bl. 21-45; 154-199; 444-476; 657-692. Met illustraties en kaarten.

De inlijving der V Kota-Kampar. 2e Serie, deel XVII, 1900, bl. 67-93. Met kaart.

In Memoriam. Casper Hendrik Cornelissen [geschreven samen met Joh. F. Snelleman]. 2e Serie, deel XVIII, (2), 1901, bl. 827.

1 Dat deze lijst kon worden opgenomen, is te danken aan de bereidwilligheid van den Heer W.C. Muller te 's-Gravenhage, die haar op mijn verzoek samenstelde. J.F.N.

2 Niet opgenomen zijn korte besprekingen van geschriften, evenmin stukken die geteekend zijn 'Red.', tijdens v.H. secretaris-redacteur was.

Feestrede ter gelegenheid van de plechtige ontvangst van dr. A.W. Nieuwenhuis te Amsterdam. 2e Serie, deel XIX (2), 1902, bl. 553-577.

Nieuwe onderzoekstochten van dr. P. Sarasin en dr. Fr. Sarasin op Celebes. 2e Serie, deel XX (1903) (1), bl. 229-240; (2), bl. 575-578.

Mededeeling omtrent aftreding als Voorzitter-Secretaris der Commissie van redactie. 2e Serie, deel XXIII (I), 1906, bl. 541.

In het Tijdschr. voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde:

Nota, betreffende de rijstcultuur in de res. Tapanoeli, samengesteld uit bijdragen van de in die residentie dienende ambtenaren van het Binnenl. Bestuur. Deel XXXVI, 1893, bl. 502-530.

Eenige mededeelingen omtrent het voorkomen van geophagie in de res. Tapanoelie. [Uit opgaven van A.L. van Hasselt, samengesteld door E.W.L. von Faber]. Deel XXXVII, 1894, bl. 310-312.

In de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië:

Een taalkundig verdrag. [Over de transcriptie van het Menangkabausch, voorafgegaan door een mededeeling van de redactie der *Bijdragen*]. 4e Volgr., deel V, 1881, bl. 147-150.

De pidat bij de feesten der Manangkabo-Maleiers. (Bijdragen, uitgegeven ter gelegenheid van het zesde Int. Congres der Orientalisten te Leiden. Afd. Taal- en Letterkunde. 's-Gravenhage, 1883, bl. 228-236).

In Feestbundel ter gelegenheid van zijn 80sten geboortedag aan dr. P.J. VETH aangeboden. Leiden, 1894:

Veel geliefde Vriend en Meester! [Bevat onder dit opschrift een artikel van Van Hasselt over Tapanoeli's hoogland]. Bl. 1-7. Met illustraties.

In de Encyclopaedie van Nederl.-Indië [verschenen in 4 dln. tusschen de jaren 1896-1905]:

Menangkabauers II, bl. 483-494, en Menangkabausch II, bl. 494-495

Riouw en Onderhoorigheden. III, bl. 425-455.

Siboga. III, bl. 583-587.

Si Pirok. III, bl. 610-614.

Tapanoeli. IV, bl. 273-280.

Toba en Silindoeng. IV, bl. 356-361.
Tobameer. IV, 361-362.